M. FABII QUINTILIANI

INSTITUTIONIS ORATORIAE

LIBRI DUODECIM.

AD FIDEM CODICUM MANU SCRIPTORUM

RECENSUIT

EDUARDUS BONNELL.

VOL. I.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCLXXXII.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PRAEFATIO.

Prodit post editionem Zumptianam nunc primum nova haec integros duodecim libros Institutionis oratoriae M. Fabii Quintiliani continens. Praeclaram quidem operam huic scriptori viginti abhinc annis Henricus Meyerus Helveto-Turicensis, adjutus imprimis Codice Lassbergensi, impendere coeperat, sed dolendum est, quod post absolutum quartum librum vir doctus cessavit. Praeterea optime meruit de Quintiliano Fridericus Leonardus Enderlein, gymnasii Ludoviciani professor, quum egregii Codicis Bambergensis aditum quattuor scriptionibus scholasticis ab anno 1843—1862 subinde Suevofurti emissis maximam partem aperiret. Plurima hominum eruditorum studia invitavit liber decimus, inter quos post editionem Georgi Augusti Herbst imprimis memorandus est F. Osannus Gissensis professor. Horum et quaecunque mihi aliunde oblatae sunt curas Quintiliano dicatas in fructum meae convertendas mihi esse censui editionis, non mihi uni sed universae literatorum hominum civitati pro virili parte profuturae. At insigne adjumentum nactus sum diligenti collatione ejus partis Codicis Bambergensis, cujus varias lectiones Enderlein nondum publici juris fecerat. Gratiae hanc ob causam hoc loco mihi agendae sunt Antonio Linsmayer, nunc Monacensis gymnasii collegae, qui a me rogatus acri diligentia et insigni comitate certam ac fidam effigiem praestantis illius Codicis confecit mihique liberaliter permisit. Codicis hujus scriptura primae quidem manus cum secunda classe Codicum Quintiliani plerumque consentit, contra secunda manus emendantis librarii cum prima classe, maxime cum Florentini secunda manu, alias cum Ambrosiano codicum optimo. Inde a libro

quarto negligentius scriptus sed diligenter et intelligenter correctus est. A quinto libro augetur ejus auctoritas, quo magis Ambrosiani decrescit, qui praecipue lacunis laborare coepit. Libro septimo et octavo confirmat fere semper Ambrosiani scripturam contextum saepe optime emendantem, atque unde nono libro (cap. 4. § 135) princeps ille codicum Fabianorum omnino deficere coepit, praecipue valet auctoritas manus emendantis Bambergensem librarii, qui luculentissimam opem fert in parte libri duodecimi posteriore. Codicis mscr. instar haud paucis locis erat mihi C. Julii Victoris ars rhetorica ab Casp. Orellio in volumine V. operum M. Tullii Ciceronis edita, in qua haud pauci loci Quintiliani aut integri aut leviter mutati leguntur.

Ubi mihi his auxiliis adjuto in mea emendatione a Zumptiana discedendum videbatur, quaeque conjectura emendanda esse censui, haec omnia in criticis animadversionibus infra adjectis breviter annotavi.

Berolini mense Februario MDCCCLIV.

E. Bonnell.

LIBER I.

Prooemium. 3. pleniore. *Codd. vett.; Z.* pleniori. — 6. quamquam sint. *Codd. optt.; Z.* q. sunt. — 24. sucum, *Bamb.; Z.* succum.

Cap. I. 3. sed plus efficiet. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* sed ut plus efficiat. — 6. et Laelia C. filia. *de conj. Meyeri;* Tur. Flor. Lelia filia; *Z. om.* C. filia. — Hortensiae Q. filiae oratio. *Sic Meyer codd. optt. scripturam secutus; Z.* et Q. Hortensii filiae. — 8. est pejus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* pejus est. — partibus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* peritis. — 13. Hoc enim. *Sic Codd.; Z. de conj. Regii* Hinc en. — 15. Aristophanen. *Bamb. c. Turic.; Z.* Aristophanem — 20. non fecisse. *Sic etiam Bamb.* — putet et. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 21. sua etiam studiis. *Bamb.; Z. om.* etiam. — mox fort. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* etiam. — 25. turbent. *Bamb. c. Turic. cett.; Z.* perturbent. — 28. ipsam. *Amb. 1.;*

Z. ipsum. — quae transferenda. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. inser.* ex his.

Cap. II. 7. quam mores. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — audiunt. *Sic Amb. 1. Bamb. sec. m.; Z.* audierunt. — 8. ex scholis. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* e scholis. — 20. firmissime. *Bamb. Turic. Lassb.; Z.* firmissimae.

Cap. III. 4. quidquid illud possunt. *Sic Bamb.; Z. om.* illud *advers. Codd.* — 8. retenduntur. *Sic etiam Bamb.* pr. m. — 11. cujuscunque. *Flor. Lassb.; Z.* cujusque. — 16. vel praeceptorum. *Amb. 1. Bamb. Lassb.; Z.* et praec.

Cap. IV. 5. in omni. *Amb. 1.; Z. om.* in. — 8. propriae. *Bamb.; Z.* proprie. — ut medius. *Bamb. sec. m. c. aliis Codd.; Z.* et m. — 9. opimum. *Sic Bamb.* — et Q. *Bamb.; Z. om* et. — specieque. *Sic Bamb. pr. m.* — ultima. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z. adj.* X. — 10. fieri. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z. adj.* quod nequit. — 12. scabillum. *Bamb. Turic.; Z.* scabellum. — pinnis. *Bamb. c. optt. codd.; Z.* pennis. — 13. sed quae. *Amb. I.; Z. inser.* et. — 14. Atque ipsa. *Sic optt. Codd.; Z. inser.* haec. — possit. *Bamb.; Z.* posset. — 16. Culcidis et Pulixena. *Sic Bamb. c. optt. codd., nisi quod* Culcidis *de conj. Seyfferti emendavi; Z.* Culchides et Polyxena. — 17. quae partes. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* sint. — 18. Aristoteles quoque. *Amb. I. Bamb. pr. m.; Z. om.* quoque. — 20. deducerent. *Sic c. optt. Codd. Bamb. sec. m.; Z.* diduc. — ut eheu. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* heu. — fasceatim. *Sic Bamb. c. cett. Codd. praeter Amb. I., ex quo Z.* fasciatim. — 23. si quis. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj.* At qui. — 27. an verbi. *Bamb. pr. m.* a verbi, *sec.* an verbi *c. cett. Codd. praeter Amb. 1., qui* an verba an appellationes; *Z.* verbi an app. — lectum. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z.* lectus.

Cap. V. 3. aliquid. *Z.* aliquod. — 8. Cantus. *Sic codd.; Z.* canthus. — casnar assectator. *Codd.* casami *vel* casamo affectator. — irridens. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — 12. Tinga. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* Tinca. — praeponeret. *Bamb. c. optt. codd.; Z. adj.* e. — Mettioeo Fufettioeo. *Sic Meyerus ex codicum vestigiis, quibus assentitur Bamb.* — 13. Trasumennum pro Tarsumenno. *Sic Bamb. fere consentiens c. optt. Codd.; Z.* Trasimenum pro Tarsimeno. — analogian. *Sic Bamb.; Z.* analogiam. — 16. adjectionem habeant. *Sic Bamb. c. cett. codd.; Z. inser.* non. — 18. Phaethon.

de vet. conj. Ea. — 46. eludatur. *Bamb. c. optt. Codd.*, *Z.* claudatur. — 49. augenda. *Bamb. pr. m. c. postt. Codd.*; *Z.* augendi.

Cap. XI. 2. neque servili. *Bamb. sec. m. c. Tur.*; *Z.* neo. — 5. emolliuntur. *Codd. fere* ac demoll.; *Z.* ac D moll. — 10. alterum. *Amb. 1.*; *Z.* altero. — 15. corporum. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* corporis. — 17. haec esse. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* hoc e. — et a Chrysippo. *Bamb. c. vett. Codd.*; *Z. inser.* a. — 18. cujus. *Bamb. c. vett. Codd.*; *Z. adj.* etiam.

Cap. XII. 5. potest. *Amb.* 1.; *Z.* possit. — 10. afflictet. *Amb. 1.*; *Z.* affligit. — 14. partibus. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.* *Z.* artibus.

LIBER II.

Cap. I. 3. subsidat. *Sic. Codd.*; *Z.* subsideat. — videatur. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.*; *Z.* videtur. — 7. non id. *Amb. 1.*; *Z. adj.* est. — 8. officia operis sui. *Sic optt. Codd.*; *Z.* op. s. off — 11. Quinto. *Sic Codd.*; *Z.* Q. — 12. utaris. *Bamb. pr. m. c. cett. Codd. praeter Amb. 1.* cf. I, 5, 42.

Cap. III. 2. quanta. *Sic. optt. Codd.*; *Z.* quantaque. — 9. etiam obscurior. *Sic. optt. Codd.*; *Z.* obsc. etiam.

Cap. IV. 2. historica. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* historia. — 4. et indoles. *Bamb. c. vett. Codd.*; *Z. om.* et. — 10. Nec. *Amb. 1.*; *Z.* Me. — 12. ipsum totas. *Amb. 1.*; *Z.* tot. ips. — 14. et corrigendum opus. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* op. et corr. — 15. dum non. *Sic. Codd.*; *Z. inser.* aliud. — 17. sibi rei. *Amb. 1.*; *Z.* rei sibi. — 18. aut de. *Amb. 1. c. Bamb. pr. m. ante rasuram*; *Z.* ut de. — 22. de his. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* de iis. — 25. et hae. *Bamb. c. vett. Codd.*; *Z. om.* et. — 29. Nec vero. *Sic Codd.*; *Z.* necesse est. — 37. aut in rebus est. *Sic Codd. et edd. vett.*; *Z.* est. aut in r. — 42. ne hi. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* n. ii.

Cap. V. 5. cujusque — liberis. *Bamb. c. Amb. 1. et optt. fere Codd.*; *Z.* cujus quisque eorum velit libri. — 6. videtur magis. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z.* mag. vid. — 8. his quae. *Optt. Codd.*; *Z.* iis. q. — 11. quam his. *Amb.* 1.; *Z.* q. iis. — communi boni. *Amb. 1.*, *Z.* communis habitus bonis. — 13. docendi semper. *Amb. 1.*; *Z.* semp. doc. — 22. deleniantur. *Bamb. pr. m.*; *Z.* deliniantur. — 26. modo concesserim. *Amb. 1.*; *Z.* conc. mod.

Cap. VI. 1. praevia. *Amb. 1. Flor. uterque sec. m.*; *Z.* brevia.

Cap. VII. 4. et figuris. *Amb. 1.; Z.* ac fig. — 5. plurium. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* plurimum.

Cap. VIII. 1. in his. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* in iis. — 9. certe eum. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* — 13. componet. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z.* incumbet. — 14. ad quod. *Amb. 1.; Z.* cui.

Cap. X. 1. atque exerc. *Amb. 1. Bamb. pr. m.; Z.* ac satis ex. — ratione declamandi. *Sic Amb. 1.; Z.* decl. rat. — 3. veritatis. *Amb. 1.; Z.* veritati. — 6. cujuscunque. *Bamb. c. Turic. Lassb.; Z.* cujusque. — 9. simus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* sumus. — 10. voluntatem. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* voluptatem.

Cap. XI. 7. sit puerorum commentariis. *Optt. Codd.; Z.* puer. comm. sit.

Cap. XII. 5. provenit. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 6. intenderunt. *Bamb. sec. m.; Z.* intenderint. — 9. gestus. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* gestu.

Cap. XIII. 3. Quid si enim. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* Quid enim si. — obstabit, collibus. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. inser.* si. — 8. deceat et. *Sic Bamb. c. vett. Codd.; Z. om.* et. — 10. est ipsa illa. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* illa ipsa. — 14. vocitant. *Amb. 1.; Z.* vocant. — et subrui. *Codd. optt.; Z.* aut subr. — 17. sint. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* sunt.

Cap. XIV. 2. effertur. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z.* efferetur. — 4. certe et. *Amb. 1.; Z. om.* et.

Cap. XV. 4. *δύναμιν. Sic optt. Codd.; Z. τὴν δύναμιν.* — 7. Manium. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* M'. — 8. contione. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* contionem. — 13. Arist. dicit. *Bamb. c. plerisque Codd.; Z. inser.* qui. — 14. tantum. *Bamb. c. optt. codd.; Z.* tamen. — 16. vim esse videndi. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — Diodorus. *Bamb.* Deodorus. *Goth. c. similibus* Eudorus. *cf. Proleg. rhetorices a Spengelio primum editae ῥητορικὴ τοίνυν ἐστίν, ὥς Διόδωρός φησι, δύναμις εὑρετικὴ καὶ ἑρμηνευτικὴ μετὰ κόσμου τῶν ἐνδεχομένων πιθανῶν ἐν παντὶ λόγῳ.* — loquendi. *Amb. 1.; Z.* eloquendi. — 21. nuntiatrix. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* enuntiatrix. — decenti. *Sic Turic. sec. m.; Amb. 1.* decentis; *Z.* decente. — mensionem. *Sic Turic. Lassb.; Amb. 1. Bamb.* mentionem; *Z.* inventionem. — 22. dubia civili. *Bamb. c. optt. codd.; Z. inser.* in. — 26. cocorum. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* coquorum. — artificium, exercit. *Sic Amb. 1.; Z. inser.* et. — 27. putat. *Bamb.; Amb. 1.*

Turic. c. similibus putant; *Z.* putavit. — 30. facilitate. *Codd. omn.; Z.* facultate. — 33. eandem philosophiam. *Sic Amb. 1.; Z.* etiam philosophiae. — 36. intra. *Amb. 1.; Z.* intraque. — utrique jam. *Amb. 1.; Z.* jam utrique.

Cap. XVI. 5. gessere. *Bamb. pr. m.* ger. *sec.* gere *c. Turic. i. c.* gessere; *Z.* egere. — 10. est tamen. *Amb. 1.; Z.* tamen est. — 16. irrationalia. *Sic Bamb. quoque.* — 19. fulgurare. *Bamb. sec. m.*

Cap. XVII. 4. Soeraten. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* Socratem — 8. exquirere. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z. om.* — 11. faciant qui non didicerint. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* faciat — didicerit. — 12. quantuscunque. *Z. sine certa auctoritate* quantuluscunque. — 30. contrariam sibi. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z.* sibi contr. — 35. sint. *Amb. 1.; Z.* sunt. — 36. defendat. *Bamb. c Codd. optt.; Z.* defendantur. — 41. esse artem eam. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* eam artem esse. — viam, id est ordinem. *Amb. 1.; Z.* via id est ordine. — ostendemus. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ostendimus. — 43. idque. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* Id quod.

Cap. XIX. 2. credam naturae. *Amb. 1.; Z.* naturae credam.

Cap. XX. 3. neque b. neque m. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* nec — nec. — 5. virtus. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z.* virtutis. — 8. ut judicio. *Bamb. c. optt. Codd.*; *Z. inser.* in.

Cap. XXI. 4. sint. *Sic Codd. optt.; Z.* sunt. — 24. in id. *Amb. 1.; Z.* et id.

LIBER III.

Cap. I. Prooemium. 3. arbitrabamur. *Sic Bamb. sec. m. c. Flor.; Z.* arbitramur. — 3. muniverunt. *Amb. 1.; Z.* munierunt. — 9. Socraten. *Bamb. sec. m. c. Turic. Lassb.; Z.* Socratem. — 14. Ἰσοκράτην. *Bamb. sec. m.; Z. καὶ Ἰσ.* — 18. fuit Latine Gajus Valgius. *Bamb. c. Codd. optt.* f. L.; *idem sec. m. c. Amb. 1.* Gajus; *Z.* L. f. C. Valg. — Mattium. *Amb. 1.; Z.* Matium. — 22. auctores. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* scriptores.

Cap. II. 3. sicuti. *Amb. 1.; Z.* sicut.

Cap. III. 2. Hic si. *Bamb. Flor. uterque sec. m.; Z.* Ac si. — 7. quintam quoque. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* quintamque. — 14. igitur sunt. *Bamb. Flor. uterque sec. m.; Z. om.* sunt.

Cap. IV. 2. sed paene. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* etiam. — 6. orationis. *Bamb. c. Codd. fere omnibus; Z.* oratoris.

— 14. pleraque. *Amb. 1.; Z.* plerumque. — 15. ac — ac. *Sic Amb. 1. Turic.; Z.* aut — aut.

Cap. V. 4. in scripto et in. *Amb. 1.; Z.* aut in scr. aut in. — scripto de. *Amb. 1.; Z. inser.* sunt. — rationale, hoc legale. *Bamb. c. Codd. fere omnibus; Z.* leg. hoc rat. — 7. quae ὑποθ. *Amb. 1.; Z.* hae ὑπ. — 10. thesis posse. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* posse th. — 14. confirmant. *Amb. 1.; Z.* confirment. — scripsit, et. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* libris. — 16. Adhuc. *Bamb. c. Codd. optt., Z.* Ad hoc. — 18. rerum controversiam. *Amb. 1. c. Codd. optt., certe* controversiam *dantibus; Z.* rem controversam.

Cap. VI. 11. primam partem. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* prima parte. — competere equitem. *Amb. 1.; Z. inser.* in. — 16. habes *Amb. 1.; Z.* habet. — 21. fuit: cum — credere. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z.* f., ut, cum — crederem. — 22. quive. *Amb. 1.; Z.* nec qui. — 23. ducta est. *Amb. 1.; Z.* ductae. — 26. quia. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* qui. — 29. sequeretur. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* sequetur. — 34. constet — non constet. *Amb. 1.; Z.* non constet — constet. — 46. ducuntur. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* dicuntur. — 49. rhetoricis. *Bamb. pr. m. c. Bern. Voss. 1. 3.: om. verba intellectu difficillima:* etiam sic omne opus dividit in veritatem et petenda ac fugienda, quod est suasoriae et de eodem atque alio, partiendo tamen ad haec pervenit, *quae Z. recepit c. conjectura Buttmanni* etiamsi. — 49. quod dicit. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* quod. — 52. incidit. *de conj. Capperonnerii: Codd.* incidunt. — 61. Aristotelen. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Aristotelem. — 64. jam editos libros. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* suos libr. j. editos. — 66. has quinque. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* has. — 75. quaestiones. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* et qu. — 76. mortem maerebat. *Amb. 1.; Z.* morte. — 77. Et similiter. *Amb. 1.; Z.* Ac sim. — 83. dicatur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* dicitur. — 84. actiones sive translationes. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* actionis s. translationis. — non natura. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.: Z. om.* non. — 86. velutf. *Amb. 1.; Z.* velut. — 91. subjacent his et. *Amb. 1.; Z.* subjacentes. — 93. et duos. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 94. crimina neget. *Amb. 1.; Z. inser.* vel omnia. — 96. parentium. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* parentum. — 99. et scripti. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — tunc natus. *Amb. 1.; Z.* tum n.

Cap. VII. 1. attulerint. *Bamb. c. optt. Codd.: Z.* attulerunt.

— 9. in quibusdam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* in qu. — sint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sunt. — 11. promiserunt. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* promiserint. — 13. vero tum. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* v. cum. — 18. uti. *Amb. 1.; Z.* ut. — 19. adquisiere. *Amb. 1.; Z.* atque Iro *de vet. conj.* — Plisthenen. *Amb. 1.; Z.* Plisthenem. — 20. a familia. *Amb. 1.; Z.* e fam. — 25. ducetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ducatur. — 27. erit et. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* erit etiam.

Cap. VIII. 5. Demosthenen. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Demosthenem. — Halonnesum. *Bamb. c. Turic.; Z.* Halonesum. — 6. ubique. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* utique. — 9. cum queritur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* conqueritur. — C. Sallustius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Crispus Sall. — 15. jure. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt. Z.* in re. — erit, si. *Amb. 1.; Z. inser.* ut. — 19. Deliberat. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* ut deliberat. — 26. et partes. *Amb. 1.; Z.* ut p. — 31. Sed neque. *Amb. 1.; Z. inser.* tamen. — 33. deliberabat. *Amb. 1.; Z.* deliberavit. — 38. cavendum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* cav. est. — 39. fecerint. *Bamb. c. omn. fere Codd.; Z.* fecerit. — 40. Namque. *Sic Turic. sec. m.; Bamb. c. cett. Codd.* nam quod; *Z.* Nam. — 42. praepositis. *Amb. 1.; Z.* propositis. — 46. reipublicae se. *Amb. 1.; Z.* se reip. — 51. ab re. *Amb. 1.; Z.* a re. — 54. exhortationem vitiorum. *Amb. 1.; Z.* hortationem amorum. — 55. ex utroque. *Amb. 1.; Z.* et ex utr. — 60. moderationem consilia. *Amb. 1.; Z. inser.* rationemque. — 62. affectione. *Codd. vett., Z.* affectatione. — 68. apta. *Amb. 1.; Z.* aptata.

Cap. IX. 2. inventio, eloc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — 5. propositio ei. *Amb. 1.; Z. om.* ei. — 7. constituerit. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* constiterit. — 9. dicemus. *Amb. 1.; Z.* dicimus.

Cap. XI. 1. continens vel. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* id est συνέχον. — 9. potentissimam. *Amb. 1. c. Lassb. pr. m.; Z.* appositissimam. — 10. tractetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* tractatur. — 14. Arrunti. *Bamb. c. Amb. 1.; Z.* Arunci. — Lusium. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* C. Lus. — 17. recessum. *Amb. 1.; Z.* et rec. — constituta et hic. *Amb. 1.; Z.* constituta, hic, *om.* et. — 19. brevius hi. *Amb. 1.; Z. om.* hi. — judicationem esse. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* idem. — 24. Neque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Nec.

LIBER IV.

Prooemium. 6. sive. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* seu. — 7. infinitum laborem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* mihi.

Cap. I. 3. possit. *Amb. 1.; Z.* prosit. — 8. imparatos. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z.* et. — 10. praecipueque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* praecipue. — 11. sed ne quod. *Sic Amb. 1.; Bamb. sec. m. aliique Codd. vett. inser.* ne *post* quod; *Z. om.* ne. — 13. Multo magis. *Amb. 1.; Z.* Multum agit. — ut in. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* ut. — 15. illa. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* illud. — 18. adversariis. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* adversario. — pravus hic. *Sic Ald.; Codd. om.* judicibus, *quod Z. uncis inclusum inser.; Amb. 1. Lassb.* parvus; *Bamb. c. cett.* parvis. — 24. exiget. *Amb. 1.; Z.* exigit. — 28. in exordiis. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* in. — 31. pertinent. *Amb. 1.; Z.* pertinet. — 34. Vergilius. *Bamb. pr. m.; Z.* Virg. — 35. ejus. *Amb. 1.; Z.* istius. — 36. inniti. *Amb. 1.; Z.* niti. — 38. ergo est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — levanda. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* elevanda. — 42. Eo. *Amb. 1.; Z.* Et eo. — quae esse. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* quae quia esse. — 43. sibi ipsi. *Amb. 1.; Z.* ipsi sibi. — 49. inde. *Amb. 1.; Z.* deinde. — 50. supra diximus. *Amb. 1.; Z. om.* supra. — cum his. *Turic. Lassb. Z.* tum his. — 53. dubio — aliis. *Amb. 1.; Z.* d. ex aliis partibus sunt aut aliis. — 56. ullae. *Codd.; Z. de Conj. Regii* illa. — 61. portu. *Amb. 1.; Z.* portum. — 65. putent. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* putant. — 67. languere. *Amb. 1.; Z.* languescat.

Cap. II. 2. Haec. *Amb. 1.; Z.* Ea. — Lollius. *Amb. 1.* ollius; *Z.* Acilius. — 3. Chrysogoni. *Amb. 1.; Z.* Chrysogonus. — 5. corporis habitu. *Amb. 1.; Z.* hab. corp. — 7. et propositione. *Bamb. Amb. 1., uterque pr. m.; Z. inser.* cum. — 8. neque — neque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* nec — nec. — de templo pecuniam. *Amb. 1.; Z.* pec. de t. — 10. atque. *Codd. omn.; Z. de conj. Spaldingii* atqui. — 14. et interdum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 15. qui. *Amb. 1.; Z.* si quis. — 20. esse supervacuam. *Amb. 1.; Z.* superv. esse. — quid factum. *Amb. 1.; Z.* factum quid. — 26. transferendum. *Amb. 1.; Z.* transf. erit. — 32. nec liceat. *Bamb. c. Turic. pr. m. Goth.; Z.* ne l. — solum relinquant. *Amb. 1.; Z.* solam relinquunt. — 36. dicentur. *Amb. 1.; Z.* dicuntur. — 37. et vocif. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ac voc. — 45. ubicunque. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ubique. — 46. accipi solum. *Amb. 1.; Z.* sol. acc. — quia et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 47. Neque. *Amb. 1.; Z.* Neque enim. — 51. et cetera. *Bamb. c. Guelf.; Z.* etc. — 53. etiam ductus. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Z.* et.

duct. — 54. tamen etiam. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Z.* etiam tamen. — 61. utilis, velut. *Bamb. sec. m.; Z. inser.* ut etiam. — 68. quaeretur. *Amb. 1.; Z.* quaeritur. — 70. nimium in. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. de conj. inser.* quantum. — Quid. *Codd. vett.; Amb. 1.* qui; *Z.* Sed quid. — est et nihil. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 77. aliam mentem. *Amb. 1.; Bamb. pr. m. om.* mentem, *sec. expunxit* aliam; *Z. om.* aliam ment. — 80. esse eorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* eorum esse. — 86. ita. *Sic Amb. 1.; Bamb. pr. m. om.* aliqua ita, *sec. superscr.* vel ita; *Z.* aliqua ita. — mentior. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* mentiar. — 87. palam — praecessisse *adjiciunt. et Bamb. sec. m. ac Lassb.* — 88. P. Clodius. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* Publius Cl. — 96. in omnibus. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.: Z. om.* in. — 98. invenit tum. *Sic de conj. Zumptii ex Amb. 1.* inventum; *Z. in ed. om.* tum. — 105. Sasiae. *Sic aut* Sosiae *codd.; Z.* Sassiae. — nonne. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* non. — 107. Staieni. *Sic optt. Codd.; Z.* Staleni. — 109. profectus. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* prof. est. — 110. ad suos. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z.* et ad suos. — affectu. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 121. interjectione. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 124. a cervicibus. *Amb. 1.; Z. om.* a. — 128. Est quaedam. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — quid factum sit. *Sic Ambr. 1.; Bamb. c. vett. Codd.* quod facti s.; *Z.* quid facti sit. — 130. Cluentius fuit. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z. inser.* Habitus.

Cap. III. 1. aut plaus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* ac pl. — 5. vel quasi finis narrationis vel. *Bamb. c. Codd. vett. astipulante J. Victore; Z.* vel egressio quasi. — 6. velut erumpente. *Bamb. pr. m. astipulante J. Victore; Z.* spiritum rumpente. — 9. tuebimur. *Amb. 1.; Z.* inferemus. — 10. causa jam nota. *Sic Amb. 1.; Z.* jam c. — justum. *Sic optt. Codd.; idemque in Bamb. sec. m. suprascriptum fuisse ex rasura adhuc cernitur.* — 14. totum. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — 15. minutio. *Sic Bamb. c. Lassb. astipul. J. Victore et Cassiodoro.* — 16. Et plurima. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* sed pl.

Cap. IV. 3. Nonnunquam vero valde utilis est. *Haec ex optt. Codd. scriptura astip. J. Victore eruuntur; Z.* Nunquam vero deest utiliter. — 4. quin. *Sic Bamb. quoque pr. m.* — quaestionem judici. *Sic. Bamb. sec. m. c. optt. fere Codd.; Z. om.* judici.

Cap. V. 1. simus. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* sumus.

— 2. praeterimus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* praeterierimus. — 3. hoc tamen. *Sic ex scriptura optimorum Codd.*, *cum* aut alio *ex nota alius lectionis seu manus*, *ut saepius fit*, *ortum videatur*. — 9. si illa. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* si ita. — 12. fuisse partes. *Amb. 1.; Z.* part. f. — 13. et illo. *Sic omnes libri; Z. ex sola Ald.* cum i. — 14. incerta. *Bamb. c. Codd. optt. Z.* incertae. — 18. agetur. *Bamb. sec. m. Amb. 1.; Z.* agitur. — 24. ut quae. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* utique. — 26. divisa autem. *Amb. 1.; Z. om.* autem.

LIBER V.

Prooemium. 1. pelli. *Amb. 1. c. optt. Codd.; Z.* depelli. — et voluptatem. *Sic Bamb. quoque pr. m.* — 4. huic. *Amb. 1.; Z. om.* — 5. sint. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* sunt.

Cap. II. 5. quantulacunque. *de conj. vet.; Codd.* quantulumcunque.

Cap. III. vulgantium. *Sic Julius Victor; Codd.* vulgarium.

Cap. V. 2. etiam ipsa saepe. *Sic Amb. 1. astipul. J. Victore; Z.* ipsa s. etiam.

Cap. VI. 3. negant. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* negarent.

Cap. VII. 8. Quomodo. *Sic Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj. Regii.* Id quomodo. — 11. inducuntur in laqueos. *Corr. Gernhard; Bamb. pr. m.* inducuntur in laqueo; *Codd. optt.* inducuntur in latus. — 13. multo magis. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* tum. — 14. perseverarint. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* perseveraverint. — reprehensio. *Sic*, *ut videtur*, *Amb. 1.; Bamb.* reprensio. — 16. ne omnia. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ad. — 17. interr. est. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* est. — 27. pugnat, modestia mitigatur. *Sic Codd. optt. assentiente Bamb.; Z.* pugnassent — mitigantur. — 29. perducat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* perducet. — 31. est saepius. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. om.* est. — 32. dictis tantum. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* tantum dictis. — 34. sunt et. *Amb. 1.; Z. om.* et. — 35. si qui. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* si quis. — vocatur. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* vocantur. — esse eorum. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* eorum esse. — partes divinationis. *Sic Jul. Victor; Z. de conj.* partem divinationis; *Codd.* partis divinationem.

Cap. VIII. 1. quam ii. *Bamb. c. Amb. pr. m.; Z. om.* ii. — deleniti. *Bamb. c. Amb. 2.; Turic.* Delenti; *Z.* deliniti. — 2. in

ducti super. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z.* super inducti. — 7. supra. *Amb. 1.*; *Z.* super.

Cap. IX. 3. duas primas. *Amb. 1.*; *Z.* pr. d. — necessaria sunt quaeque aliter. *Sic ex Codd. optt., quibus accedit fere Bamb.*; *Z. partim de conj.* nec. sunt alia quae non necessaria. Priora illa sunt, quae aliter. — 7. est fluctus. *Amb. 1.*; *Z.* esset fl. — 8. adjuta. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* adjuncta. — 11. Proinde. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* perinde. — 12. non sint. *Bamb. sec. m. astipul. optt. Codd.*; *Z. om.* sint. — 13. damnaverint. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* damnaverunt. — 14. aut fortasse. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.*; *Z.* ut f.

Cap. X. 1. uti. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* usuri. — non de eo. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* de eo non. — 5. est posita. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* posita est. — 7. epichirema. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z. de conj. vet.* enthymema. — 8. scilicet rationem — afferentem. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* ut sit ratio — afferens. — 9. illius. *de conj. Spald.*; *Codd. omn.* illi; *Z. de conj. Regii* illinc. — 10. Vergilius. *Bamb. c. Flor. pr. m.*; *Z.* Virgilius. — 11. aliud. *Bamb. c. cett. Codd. praeter Par. 1. 2.*; *Z.* aliquid. — 15. efficiat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* plerumque effic. — 17. soleret. *de conj.*; *Bamb. c. Codd. omn.* solet; *Z. de conj. Regii* soleat. — 22. error est. *Amb. 1. c. optt. Codd.*; *Z.* err. et. — 23. ut dixi, sit. *Amb. 1.*; *Z.* sit, ut dixi. — 24. fluunt. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.*; *Z.* sunt. — 26. distantia. *Amb. 1.*; *Z. adj.* est. — 31. rationem. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Z. adj.* plura. — 47. ante. *Amb. 1. c. aliis Codd.*; *Z.* antea. — 48. Hannibal. *Sic Bamb. sec m. c. Guelf. aliisque, ut ap. Quint. ubique*; *Z.* Annibal; *erat igitur etiam* Hannibalem *emendandum.* — praecipueque. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* praecipue. — 52. nocte. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* noctu. — 54. Ita aut universam vim verbi complectamur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* Id aut universum verbis complectimur. — 56. vel quod — non potest. *Sic Bamb.*; *Z.* nec quod — utique potest. — veniendum ad. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.*; *Z. inser.* est. — 57. praemoveantur. *Amb. 1. c. aliis Codd.*; *Z.* removeantur. — neque mortale est neque immortale. *Amb. 1. c. Flor. pr. m.*; *Z.* neque immortale est neque mortale. — 58. aut quidquid. *Amb. 1. c. Codd. vett.*; *Z.* aut quod. — calfacere. *Bamb. pr. m. c. Codd. postt.*; *Z.* calefacere. — 59. solvit — confirmat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*;

Z. solvet — confirmabit. — 60. idem. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. vel.* item. — 61. quadripede. *Bamb. pr. m. c. Amb. 1.; Z.* quadrupede. — 64. ducere ea. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ea ducere. — excandescere. *Verbum hoc num in quo cod. repertum sit, non constat.* — quamvis ita ex. *Codd.; Z.* ita quamvis ex. — 68. inimicus. *Bamb. c. Codd.; Z.* iniquus. — 69. telum e. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ei. — 72. rei ratio. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ratio rei. — 74. bonum justitia est. *Amb. 1. c. aliis; Z.* est b. j. — insolubilium. *de conj. Regii, cf. 9, 3.; Codd.* inumerabilium; *Z.* immutabilium. — 76. duas quidam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* quid. d. — Kalendis Jan. *Bamb. c. Codd. vett.*; *Z.* Cal. Januarii. *utroque loco.* — 81. fiunt, et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.*; *Z. om.* et. — 82. robustus. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z. adj.* est. — 84. Paridi. Si impar esses. *Sic fere Codd.; Z.* Pari, si imperasses. — 85. illud his. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* his illud. — faciunt. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* faciant. — 86. quae minora ex majoribus, majora ex minoribus. *Bamb. partim sec. m. c. Codd. optt.; Z.* maj. ex min., min. ex maj. — 89. administranda respub. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* est. — agenda si. *Sic levi emendatione Amb. 1.* agendas *dantis, astipul. Codd. optt.; Z.* si agenda. — 100. patiatur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* patitur. — 101. Inde. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* unde. — 105. lata lex. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* lata. — 109. proposuerimus. *Amb. 1.; Z.* proposueris. — provideris. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* praevideris. — 111. Amphictionas. *Sic ubique fere in Codd.; Z.* Amphictyonas. — 112. proinde. *Bamb. c. aliis Codd.; Z.* perinde. — 116. reperire est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — 118. quia. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* quod. — 121. nota sunt. *Bamb. sec. m.;* notant *Amb. 1.; Z.* nota. — 125. spectant. *Amb. 1.; Z.* spectent. — medios. *Amb. 1.; Z.* mediosque. — sequantur. *Sc.* argumenta; *Z. conj.* sequatur.

Cap. XI. 1. alterum. *Codd. vett. ac sine dubio Amb. 1. quoque; Z.* hoc alt. — illud. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* et ill. — 6. igitur est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — sunt. *Amb. 1.; Z.* erunt. — 7. iisdem. *Amb. 1.; Z.* eisdem. — 9. Urbes violata propter matrimonia. *Amb. 1.; Z.* Pr. m. v. urb. — 10. Laudabilior. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* admirabilior. — 16. Ahala. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* aut — 18. in eadem. *Amb. 1.; Z.* eadem in. — sed sapientiss. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* etiam. — 21. allegorian.

Bamb. c. Amb. 1.; Z. allegoriam. — 23. solventibus qui. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* ii. — affert. *Bamb c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* fert. — me tandem. *Amb. 1. c. Flor.; Z.* tandem me. — 24. spinas. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* sentes. — 26. amicitiae. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; intellige* a forma et nave *nisi potius abjicienda* pec et am.; *Z.* pudicitiae. — 27. Socratis. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* Sočraticis. — 28. At cedo, inquit. *Sic de conj.; Amb. 1.* accedo inq.; *Bamb. sec. c. Codd. vett.* accede sis quit. *aut similia; Z.* Age sis, inquit. — 31. ut aquam frigidam. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z. om.* aquam. — 33. si qui — si qui. *Amb. 1. c. Codd. optt., quibus poster. loco accedit. Bamb.; Z.* si quis. — 34. ita decem. *de conj. Spald., Bamb. pr. m. c. Codd. cett.* et add. *vel* et d.; *Z.* sic d. — 36. Adhibebitur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* adhibetur. — 39. sapientium. *Bamb. c. Flor. aliisque Codd.; Z.* sapientum. — 40. Megarios. *Codd. fere* Megarius; *Z.* Megareos. — 42. Socraten. *Bamb.; Z.* Socratem.

Cap XII. 1. Neque. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* Nec. — eis. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* his. — 5. sunt. *Turic. Flor. sec. m.; Z.* sint. — spectant. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj.* spectantia. — 10. Quod dicis, inquit, te non fecisse. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* Quid igitur, inq. tu n. fecisses. — 13. cuique. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* cujusque. — habeant. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* habent. — 14. quod. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ut. — 15. injuriam. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* invidiam. — 16. pro teste amico. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* in potentes amicos. — 18. proprie. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* propria.

Cap. XIII. 1. Et hoc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Et haec. — 3. Quamquam. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* Nam. — 8. id est. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. om.* — 10. dicat. *Amb. 1.; Z.* dicit. — 13. Urent. *Sic ex Bamb. legendum videtur, qui dat* urgent; *Codd. vett. plerumque* jungunt; *Z.* urgent. — 14. reus. *Amb. 1.; cett. Codd. vett. quoque dant* reum. — 19. communes locos habent. *Sic edd. vett.; Codd. fere* communis habet. — 22. nihil ad causam. *Amb. 1.; Z.* ad c. nih. — fecit. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* facit. — et haec. *Amb. 1.*; *Z.* sed h. — 23. In jure. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Id in j. — 24. omnia videndum. *Amb. 1. c. Codd. vett.; Z. inser.* tum. — 28. contradictione. *Sic de conj. Spald.; Codd. fere* contradictiones *vel* contradictionem. *Z.* contradictionibus. — 41. acuisse. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* tacuisse. — 45. rarum. *Bamb. c. Codd.*

optt.; *Z.* raro. — 50. recte plenioribus. *Sic de Conj. Gernhard.*; *Codd. fere* plenaribus; *Z. om.* — plurimum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z. om.* — 51. magnum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* nimium. — 54. Si ista prima. *Sic Gernh. legendum censuit*; *Codd. optt. c. Bamb.* ista pr. *seu* isti pr.; *Z.* si pr. — vocandum. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z. de conj. Regii* evocandum. — 56. ornanda. *Amb. 1.*; *Z.* adornanda. — dicendum. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* docendum *de conj. Regii.* — jejuna tamen erunt et infirma. *de conj. nostra. Codd. optt.* pecunia t. er. et inf.; *Z.* t. er. inf. — implentur. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* impleantur. — 58. proinde. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* perinde. — 59. Haec accidunt his qui. *Amb. 1.*; *Z. om.* acc. h. q.

Cap. XIV. 4. cum in propositione dissimili vel contraria. *Amb. 1.*; *Z.* c. proposito diss. v. contrario. — 6. pluribus. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* plurimis. — habet. *Bamb. c. cett. Codd. et edd. ante Gryph.*; *Z.* habent. — exornatio et. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* et exorn. *de vet. conj.* — 12. et cetera. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Bamb.* Cetera; *Z.* Ceterum. — 13. ut et. *de conj. nostra. Codd. fere* ut est; *Z.* Et. — rationem alii. *Bamb. c. omn. fere Codd.*; *Z.* alii rat. — 15. pertinet. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* pertinent. — 16. non es heres. *Amb. 1.*; *Bamb.* non h.; *Z.* h. n. es. — 17. interimque. *Codd. fere* interim quae; *Z. de conj. Regii* quoque. int. — 18. incipere fas est. *Amb. 1.*; *Z.* fas est inc. — 19. hac. *Sic ter Amb. 1. c. Codd. optt.*, *bis et Bamb.*; *Z.* haec. — ratione et intentione. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Z.* int. et rat. — 20. quaestio pro Milone. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* pro M. quaestio. — 22. Conclusio autem aut. *Sic Jul. Victor*; *Codd. fere* quod nescio autem; *Z. de Conj. Regii* Connexio aut. — efficitur. *Sic Amb. 1.*; *Bamb. c. Codd. vett.* afficitur; *Z.* conficitur. — afferret. *Amb. 1.*; *Z.* afferat. — repelli ut hostis. *Amb. 1. c. Bamb.*; *Z.* ut h. rep. — 25. quisquam. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* quisquam. — 28. illis. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* illi. — 30. similitudine *J. Victor solus*; *Z.* amplitudine. — 32. veneris. *De conj. Baden, Codd. fere* veris *vel* veri; *Z.* juris. — (non hoc solum pejus faciunt). *Amb. 1. c. Flor.*; *cett. Codd. vett. fere omn.* n. h. s. p. nos f.; *Z. partim de conj. vet.* nam h. s. p. nobis f. — 33. lato. *Bamb. c. cett. Codd. et edd. vett.*; *Z. de conj. Obrechti* laeto. — 34. his ornatum. *Bamb.*; *Z.* ornatum iis. — 35. ipsa mala. *Sic Amb. 1., cett. Codd. vett. fere* haec ipsa male; *Z.* h. male ipsa.

LIBER VI.

Prooemium. **3.** repugnantibus. *Amb. 1.; Z.* reprobantibus. — **4.** me alius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* est. — matre eorundem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* eorundem matre. — **13.** honorum prius. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. emend.* patris. — spes acutissimae. *De conj. Gernhardi; Codd. pr. m.* acutis, *sec.* acutae; *Z. de vet. conj.* spe Atticae. — tantum poenas. *Aposiopesis. Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z. de vet. conj.* tantum ad poenas amisi. — **16.** cura alienas. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. conj. inser.* ad.

Cap. I. **4.** Reliquit hanc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* vero. — merito. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* et m. — **5.** occasiones. *Idem, quod correxerat Regius, Bamb.* — **6.** possint. *Amb. 1.; Z.* possunt. — **9.** aliis hic atque ille. *Sic de conj. Stechow. Codd. optt. fere* aliis sic aut ille; *Z. de vet. correctione* rarius hic ille. — **11.** ponat ante oculos. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ante oc. pon. — **18.** solicitudinem. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* solitudo — **20.** ea praedicta. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. conj. inser.* quae. — **23.** non flecti. *Amb. 1. c. Flor.; Z.* fl. non. — petentur. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Gesneri* petetur. — iis — iis. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. bis* ex iis. — **24.** o te. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* o me *de vet. emend.* — **26.** quales — fingimus. *Sic hunc locum levi emendatione ad exemplar optt. Codicum restitui; hi fere praebent*, quales lit. dicit. (*vel* decet) patr. nudae tantum r. m. aut c. ipsos l. f. *etc.; Z.* q. l. decent vel p. Mutae t. r. m. si aut c. ipsis loquimur aut c. ipsas l. f. — deflentis. *Amb. 1. c. Bamb.; Z.* deflentes. — **27.** Frustra. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* O frustra. — meas. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* meae. — **30.** verberata. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ac verb. — **32.** tabula supra Jovem. *Sic fere Codd. omn., nisi quod* tabulam; *Z. de vet. conj.* in tabula sipariove. — **33.** conjux. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* conjunx. — **38.** risum moventes. *Amb. 1.; Z. inser.* etiam. — **40.** cadaveri erat. *Sic levi emend.; Codd. fere* caducaveri; *Z. de conj. vet.* cadaveri, *om.* erat. — **43.** quidem. *Sic de conj. Codd. omn.* quidni; *Z. de conj. Regii* inquit. — **47.** Itaque nec illum. *Bamb. c. vett. edd.; Amb. 1.* ita nec i.; *codd. vett. rell. fere* Ita nec quia i. — **48.** agendum. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de vet. conj.* agentem. — **49.** ejusmodi. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* hujusmodi. — qui contra. *Bamb. c. Codd. optt. et edd. vett.; Z. inser.* et. — **51.** sint. *Bamb.*

c. Codd. optt.; Z. sunt. — Nam et. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. adj.* his. — 52. tota. *Sic Amb. 1. sec. m.; Codd. optt. fere* toto; *Z.* tuta. — clud. Plodite. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* clauduntur. Plaudite. — 53. erit affectus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* aff. erit.

Cap. II. 1. causarum — praecipue. *Bamb. sec. m.; cett. Codd. optt. om.* sit; *Z.* causarum sit summa, praecipueque. — 3. flendum irascendum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — 3. dominetur. *Codd. omn.; Z. de conj. Regii* dominatur. — 7. sint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sunt. — 9. perlationem. *Sic Codd. omn.; pertinet ad vim, qua causam, sicuti legem, tanquam perferimus; Z. de conj. Regii* perturbationem. — 12. nam quae πάθος concitavit. *Bamb. c. Codd. optt., nisi quod dant* namque; *Z.* namque π. concitat. — 13. perluceant. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* pelluceant. — 14. convicium. *Abjeci* alieni, *ut signum variae lectionis, Codd. hic admodum variantibus.* — 15. his non. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.; Z.* non his. — fuit virtus simulationis. *Sic fere Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sunt virtutis simulatio. — 18. ἦθος videretur. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. c. Amb. 1. inser.* non. — 25. eruere. *de conj. Burmanni; Bamb. sec. m.* uere; *Turic. pr. m. c. Amb. 1. ac fort. Bamb. pr. m.* mere; *Z.* mihi. — et penitus. *Amb. 1.; Z. om.* et. — 30. An vero. *Sp. de conj.; Codd.* Nihil v. *vel* nil vero.

Cap. III. 1. maxime. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* maximi. — 6. ex ind. *Bamb. c. edd. vett.; Z.* est ind. — 9. invitus. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* invitis. — 13. cum quis aliquid. *Sic de vet. conj.; Codd.* in eo *aut* in eum quis aliquid; *Z.* quid aliquis. — 16. dicta. *Sic fere ad Codd. vett. auctoritatem;* dictae *modo pro* dicta *dantium, Z.* quae dicta. — 19. ille — aspersus. *Intellige* sal. — 20. mollius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* molles. — Deliciis *accipe pro Dativo commodi.* — 28. quod — quod. *Amb. 1., cui accedit altero loco Bamb.; Z.* quia — quia. — 38. Rarum est. *Amb. 1. c. Bamb.; Z. inser.* autem. — Etiam ostendam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Jam ost. *de conj. Regii.* — qualem. *Sic Amb. 1.; cett. Codd.* talem; *Z. de conj. Regii* tandem. — 43. dictorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* verborum. — 44. emancupare. *Amb. 1.; Z.* emancipare; *cett. Codd. fere* emancuparet. — 58. Julium. *Amb. 1. c. Bamb.; Z.* Junium. — 69. timere quasi. *Sic de conj.;* Codd. tamquam; *Z. de vet. emend.* dubitare tanquam. — 73. Fabia Dolabellae. *Sic Bamb. c. Amb. 1. pr. m. dante* Fabia Dolabella; *Z.* Fabiae Dolabellae. — dicente.

de conj.; Z. dicenti. — hoc illam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* h. jam. — 76. quod. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* quo. — 79. ter civica. *Amb. 1.; idem latet in Bamb. Tur.* teravica; *Z.* te civ. — 82. fere est. *Amb. 1. Bamb.; Z.* est f. — 88. hercule. *Bamb. c. Codd. recc.; Z.* hercle. — 94. ridiculum. *Amb. 1.; Z. adj.* est. — 95. et veniret. *de conj.; Z. om.* et. — 96. Lartium. *Amb. 1.* lertium, *Bamb. c. Codd. vett.* arcium; *Z.* Marcium. — intervasit. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ratc evasit. — 97. habitus. *Bamb.; Z. om.* habitus. — 98. eruditum est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — 99. stultissimi. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* stultis simili. — 102. infirmarem. *Bamb. c. Codd. optt., intellige:* si plura adjicerem; *Z.* infirma sed. — 104. consistat. *de conj.; Bamb. c. cett. Codd. et editt. fere* sicut ista; *Z. de vet. conj.* constat. — 107. reddens. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* redolens. — 109. cum dixerit. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* cum ita dixit. — 110. urbana. *Abjeci* esse, *Codd. dantibus* exerio *ex sequenti* dixerim *ortum.*

Cap. IV. 1. prospectum. *Sic Bamb. quoque.* — 2. ex int. *Amb. 1.; Z.* aut int. — depuls. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* aut dep. — dicantur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* dicuntur. — 4. actiones — explicant. *Sic Amb. 1. sec. m.; Bamb. c. plerisque Codd.* actionis — explicant; *Z.* actionis — explicat. — 8. fatue modo accedendum. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj.* fatui m. accredendum. — 9. aperte, quae rixemur. *Sic Bamb. c. Codd. optt., sed locus nondum est sanatus; Z. de conj.* aperta q. rixentur. — 10. in ipsos. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* in. — recipit. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* reperit. — 11. improbitatem retundendo — appellando frequentius. *Sic Amb. 1., optt. Codd. fere accedentibus; Z.* improbitas retundenda — appellandi frequentes. — 14. est inop. — aut incursioni ex insidiis factae. *Codd. optt. fere* est inop. — aut incisio ex insid. f.; *Z.* et inop. — aut ex insidiis incursioni fiat. — potuerit. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* potuerat. — 20. judex si fieri potest. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* si f. p. jud.

Cap. V. 2. obscurum. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* obscurumque. — 4. cujus. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj. Regii* cui. — 9. quod judicii corrupti. *Bamb.* quodic corr., *Turic.* quo dicii corr., *Amb. 1. om.* judicii; *Z.* quod corrupti judicii.

M. FABIUS QUINTILIANUS
TRYPHONI
SUO
SALUTEM.

Efflagitasti cotidiano convicio, ut libros, quos ad Marcellum meum de Institutione oratoria scripseram, iam emittere inciperem. Nam ipse eos nondum opinabar satis maturuisse, quibus componendis, ut scis, paulo plus quam biennium tot alioqui negotiis districtus impendi; quod tempus non tam stilo quam inquisitioni instituti operis prope infiniti et legendis auctoribus, qui sunt innumerabiles, datum est. Usus deinde Horatii consilio, qui in arte poëtica 2
suadet, ne praecipitetur editio *nonumque prematur in annum*, dabam iis otium, ut, refrigerato inventionis amore, diligentius repetitos tanquam lector perpenderem. Sed si 3
tantopere efflagitantur quam tu affirmas, permittamus vela ventis et oram solventibus bene precemur. Multum autem in tua quoque fide ac diligentia positum est, ut in manus hominum quam emendatissimi veniant.

M. FABII QUINTILIANI
INSTITUTIONIS ORATORIAE
AD
VICTORIUM MARCELLUM
LIBRI XII.

LIBER I.

Libro primo haec continentur: Prooemium. Quemadmodum prima elementa tradenda sint. Utilius domi an in scholis erudiantur. Qua ratione in parvis ingenia dignoscantur et qua tractanda sint. De grammatice. De officio grammatici. An oratori futuro necessaria sit plurium artium scientia. De musice. De geometria. De prima pronuntiationis et gestus institutione. An plura eodem tempore doceri prima aetas possit.

PROOEMIUM.

Post impetratam studiis meis quietem, quae per viginti annos erudiendis iuvenibus impenderam, cum a me quidam familiariter postularent, ut aliquid de ratione dicendi componerem: diu sum equidem reluctatus, quod auctores utriusque linguae clarissimos non ignorabam multa, quae ad hoc opus pertinerent, diligentissime scripta posteris reliquisse.
2 Sed qua ego ex causa faciliorem mihi veniam meae deprecationis arbitrabar fore, hac accendebantur illi magis, quod inter diversas opiniones priorum et quasdam etiam inter se contrarias difficilis esset electio; ut mihi si non inveniendi nova at certe iudicandi de veteribus iniungere laborem non
3 iniuste viderentur. Quamvis autem non tam me vinceret praestandi, quod exigebatur, fiducia quam negandi verecundia: latius se tamen aperiente materia plus quam imponebatur oneris sponte suscepi; simul ut pleniore obsequio demererer amantissimos mei, simul ne vulgarem viam in-
4 gressus alienis demum vestigiis insisterem. Nam ceteri fere,

qui artem orandi litteris tradiderunt, ita sunt exorsi, quasi
perfectis omni alio genere doctrinae summam inde eloquen-
tiae manum imponerent; sive contemnentes tanquam parva,
quae prius discimus, studia; sive non ad suum pertinere offi-
cium opinati, quando divisae professionum vices essent; seu,
quod proximum vero, nullam ingenii sperantes gratiam circa
res etiamsi necessarias procul tamen ab ostentatione positas;
ut operum fastigia spectantur, latent fundamenta. Ego, cum 5
existimem nihil arti oratoriae alienum, sine quo fieri non
posse oratorem fatendum est, nec ad ullius rei summam nisi
praecedentibus initiis perveniri: ad minora illa sed, quae si
negligas, non sit maioribus locus, demittere me non recu-
sabo; nec aliter, quam si mihi tradatur educandus orator,
studia eius formare ab infantia incipiam. Quod opus, Mar- 6
celle Victori, tibi dicamus, quem, cum amicissimum
nobis tum eximio litterarum amore flagrantem, non propter
haec modo (quanquam sint magna) dignissimum hoc mutuae
inter nos caritatis pignore iudicabamus; sed quod erudiendo
Getae tuo, cuius prima aetas manifestum iam ingenii lumen
ostendit, non inutiles fore libri videbantur, quos ab ipsis
discendi velut incunabulis, per omnes, quae modo aliquid
oratori futuro conferant, artes ad summam eius operis per-
ducere destinabamus; atque eo magis, quod duo iam sub 7
nomine meo libri ferebantur artis rhetoricae neque editi a
me neque in hoc comparati. Namque alterum, sermone per
biduum habito, pueri, quibus id praestabatur, exceperant;
alterum pluribus sane diebus, quantum notando consequi po-
tuerant, interceptum, boni iuvenes sed nimium amantes mei,
temerario editionis honore vulgaverant. Quare in his quoque 8
libris erunt eadem aliqua, multa mutata, plurima adiecta,
omnia vero compositiora et, quam nos poterimus, elaborata.

Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse 9
nisi vir bonus non potest; ideoque non dicendi modo exi-
miam in eo facultatem sed omnes animi virtutes exigimus.
Neque enim hoc concesserim, rationem rectae honestaeque 10
vitae (ut quidam putaverunt) ad philosophos relegandam;
cum vir ille vere civilis et publicarum privatarumque rerum
administrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes,

fundare legibus, emendare iudiciis possit, non alius sit pro-
11 fecto quam orator. Quare, tametsi me fateor usurum quibusdam, quae philosophorum libris continentur, tamen ea iure vereque contenderim esse operis nostri proprieque ad
12 artem oratoriam pertinere. An, si frequentissime de iustitia, fortitudine, temperantia ceterisque similibus disserendum est, adeo ut vix ulla possit causa reperiri, in quam non aliqua ex his incidat quaestio, eaque omnia inventione atque elocutione sunt explicanda: dubitabitur, ubicunque vis ingenii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse
13 praecipuas? Fueruntque haec, ut Cicero apertissime colligit, quemadmodum iuncta natura sic officio quoque copulata, ut iidem sapientes atque eloquentes haberentur. Scidit deinde se studium, atque inertia factum est, ut artes esse plures viderentur. Nam ut primum lingua esse coepit in quaestu institutumque eloquentiae bonis male uti: curam morum, qui
14 diserti habebantur, reliquerunt. Ea vero destituta infirmioribus ingeniis velut praedae fuit. Inde quidam, contempto bene dicendi labore, ad formandos animos statuendasque vitae leges regressi partem quidem potiorem, si dividi posset, retinuerunt; nomen tamen sibi insolentissimum arrogaverunt, ut soli sapientiae studiosi vocarentur, quod neque summi imperatores neque in consiliis rerum maximarum ac totius administratione rei publicae clarissime versati sibi unquam vindicare sunt ausi. Facere enim optima quam pro-
15 mittere maluerunt. Ac veterum quidem sapientiae professorum multos et honesta praecepisse et, ut praeceperint, etiam vixisse, facile concesserim; nostris vero temporibus sub hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt. Non enim virtute ac studiis, ut haberentur philosophi, laborabant, sed vultum et tristitiam et dissentientem a ceteris habitum pes-
16 simis moribus praetendebant. Haec autem, quae velut propria philosophiae asseruntur, passim tractamus omnes. Quis enim non de iusto, aequo ac bono, modo non et vir pessimus, loquitur? quis non etiam rusticorum aliqua de causis naturalibus quaerit? nam verborum proprietas ac differentia omnibus, qui sermonem curae habent, debet esse com-
17 munis. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator; qui si

fuisset aliquando perfectus, non a philosophorum scholis
virtutis praecepta peterentur. Nunc necesse est ad eos ali-
quando auctores recurrere, qui desertam, ut dixi, partem
oratoriae artis, meliorem praesertim, occupaverunt, et velut
nostrum reposcere; non ut nos illorum utamur inventis, sed
ut illos alienis usos esse doceamus. Sit igitur orator vir 18
talis, qualis vere sapiens appellari possit; nec moribus modo
perfectus (nam id mea quidem opinione, quanquam sunt
qui dissentiant, satis non est) sed etiam scientia et omni
facultate dicendi. Qualis fortasse nemo adhuc fuerit, sed 19
non ideo minus nobis ad summa tendendum est; quod fece-
runt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapien-
tem repertum putabant, praecepta tamen sapientiae tradi-
derunt. Nam est certe aliquid consummata eloquentia, neque 20
ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet. Quod si
non contingat, altius tamen ibunt, qui ad summa nitentur,
quam qui, praesumpta desperatione quo velint evadendi,
protinus circa ima substiterint.

Quo magis impetranda erit venia, si ne minora quidem 21
illa, verum operi, quod instituimus, necessaria praeteribo.
Nam liber primus ea, quae sunt ante officium rhetoris, con-
tinebit. Secundo prima apud rhetorem elementa et quae de
ipsa rhetorices substantia quaeruntur tractabimus. Quinque 22
deinceps inventioni, nam huic et dispositio subiungitur, quat-
tuor elocutioni, in cuius partem memoria ac pronuntiatio
veniunt, dabuntur. Unus accedet, in quo nobis orator ipse
informandus est, ut, qui mores eius, quae in suscipiendis,
discendis, agendis causis ratio, quod eloquentiae genus,
quis agendi debeat esse finis, quae post finem studia, quan-
tum nostra valebit infirmitas, disseramus. His omnibus ad- 23
miscebitur, ut quisque locus postulabit, docendi ratio, quae
non eorum modo scientia, quibus solis quidam nomen artis
dederunt, studiosos instruat et (ut sic dixerim) ius ipsum
rhetorices interpretetur, sed alere facundiam, vires augere
eloquentiae possit. Nam plerumque nudae illae artes nimia 24
subtilitatis affectatione frangunt atque concidunt quidquid est
in oratione generosius, et omnem sucum ingenii bibunt et
ossa detegunt, quae ut esse et astringi nervis suis debent,

25 sic corpore operienda sunt. Ideoque nos non particulam illam, sicut plerique, sed quidquid utile ad instituendum oratorem putabamus, in hos duodecim libros contulimus breviter omnia demonstraturi. Nam si quantum de quaque re
26 dici potest persequamur, finis operis non reperietur. Illud tamen in primis testandum est, nihil praecepta atque artes valere nisi adiuvante natura. Quapropter ei, cui deerit ingenium, non magis haec scripta sint quam de agrorum cultu
27 sterilibus terris. Sunt et alia ingenita quaedam adiumenta, vox, latus patiens laboris, valetudo, constantia, decor; quae si modica obtigerunt, possunt ratione ampliari, sed nonnunquam ita desunt, ut bona etiam ingenii studiique corrumpant; sicut et haec ipsa sine doctore perito, studio pertinaci, scribendi, legendi, dicendi multa et continua exercitatione per se nihil prosunt.

QUEMADMODUM PRIMA ELEMENTA TRADENDA SINT.

I. Igitur nato filio pater spem de illo primum quam optimam capiat, ita diligentior a principiis fiet. Falsa enim est querela, paucissimis hominibus vim percipiendi, quae tradantur, esse concessam, plerosque vero laborem ac tempora tarditate ingenii perdere. Nam contra plures reperias et faciles in excogitando et ad discendum promptos. Quippe id est homini naturale; ac sicut aves ad volatum, equi ad cursum, ad saevitiam ferae gignuntur: ita nobis propria est mentis agitatio atque sollertia, unde origo animi coelestis
2 creditur. Hebetes vero et indociles non magis secundum naturam homines eduntur quam prodigiosa corpora et monstris insignia, sed hi pauci admodum. Fuerit argumentum, quod in pueris elucet spes plurimorum, quae cum emoritur aetate, manifestum est, non naturam defecisse sed curam.
3 Praestat tamen ingenio alius alium. Concedo; sed plus efficiet aut minus; nemo reperitur, qui sit studio nihil consecutus. Hoc qui perviderit, protinus ut erit parens factus acrem quam maxime curam spei futuri oratoris impendat.

4 Ante omnia ne sit vitiosus sermo nutricibus, quas si fieri posset sapientes Chrysippus optavit, certe quantum res pateretur optimas eligi voluit. Et morum quidem in his haud

dubie prior ratio est, recte tamen etiam loquantur. Has pri- 5
mum audiet puer, harum verba effingere imitando conabitur.
Et natura tenacissimi sumus eorum, quae rudibus annis per-
cepimus; ut sapor, quo nova imbuas, durat, nec lanarum
colores, quibus simplex ille candor mutatus est, elui pos-
sunt. Et haec ipsa magis pertinaciter haerent, quo deteriora
sunt. Nam bona facile mutantur in peius; numquando in
bonum verteris vitia? Non assuescat ergo, ne dum infans
quidem est, sermoni, qui dediscendus sit.

In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis opta- 6
verim. Nec de patribus tantum loquor. Nam Gracchorum
eloquentiae multum contulisse accepimus Corneliam matrem,
cuius doctissimus sermo in posteros quoque est epistolis
traditus; et Laelia C. filia reddidisse in loquendo paternam
elegantiam dicitur, et Hortensiae Q. filiae oratio apud Trium-
viros habita legitur non tantum in sexus honorem. Nec 7
tamen ii, quibus discere ipsis non contigit, minorem curam
docendi liberos habeant; sed sint propter hoc ipsum ad
cetera magis diligentes.

De pueris, inter quos educabitur ille huic spei desti-
natus, idem quod de nutricibus dictum sit.

De paedagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, 8
quam primam esse curam velim, aut se non esse eruditos
sciant. Nihil est peius iis, qui paulum aliquid ultra primas
litteras progressi falsam sibi scientiae persuasionem indue-
runt. Nam et cedere praecipiendi partibus indignantur et
velut iure quodam potestatis, quo fere hoc hominum genus
intumescit, imperiosi atque interim saevientes stultitiam suam
perdocent. Nec minus error eorum nocet moribus; siquidem 9
Leonides Alexandri paedagogus, ut a Babylonio Diogene tra-
ditur, quibusdam eum vitiis imbuit, quae robustum quoque et
iam maximum regem ab illa institutione puerili sunt persecuta.

Si cui multa videor exigere, cogitet oratorem institui, 10
rem arduam, etiam cum ei formando nihil defuerit; prae-
terea plura ac difficiliora superesse. Nam et studio perpetuo
et praestantissimis praeceptoribus et plurimis disciplinis opus
est. Quapropter praecipienda sunt optima; quae si quis 11
gravabitur, non rationi defuerint sed homini.

Si tamen non continget, quales maxime velim nutrices,
pueros, paedagogos habere: at unus certe sit assiduus lo-
quendi non imperitus, qui, si qua erunt ab his praesente
alumno dicta vitiose, corrigat protinus nec insidere illi sinat;
dum tamen intelligatur, id, quod prius dixi, bonum esse, hoc
remedium.
12 A sermone Graeco puerum incipere malo, quia Lati-
num, qui pluribus in usu est, vel nobis nolentibus perbibet;
simul quia disciplinis quoque Graecis prius instituendus est,
13 unde et nostrae fluxerunt. Non tamen hoc adeo superstitiose
fieri velim, ut diu tantum Graece loquatur aut discat, sicut
plerisque moris est. Hoc enim accidunt et oris plurima vitia
in peregrinum sonum corrupti et sermonis; cui cum Graecae
figurae assidua consuetudine haeserunt, in diversa quoque
14 loquendi ratione pertinacissime durant. Non longe itaque
Latina subsequi debent et cito pariter ire. Ita fiet, ut, cum
aequali cura linguam utramque tueri coeperimus, neutra
alteri officiat.
15 Quidam litteris instituendos, qui minores septem annis
essent, non putaverunt, quod illa primum aetas et intelle-
ctum disciplinarum capere et laborem pati posset. In qua
sententia Hesiodum esse plurimi tradunt, qui ante gramma-
ticum Aristophanen fuerunt; nam is primus ὑποθήκας, in quo
libro scriptum hoc invenitur, negavit esse huius poëtae.
16 Sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem
praeceperunt. Melius autem, qui nullum tempus vacare cura
volunt, ut Chrysippus. Nam is, quamvis nutricibus trien-
nium dederit, tamen ab illis quoque iam formandam quam
17 optimis institutis mentem infantium iudicat. Cur autem non
pertineat ad litteras aetas, quae ad mores iam pertinet?
Neque ignoro, toto illo, de quo loquor, tempore vix tan-
tum effici, quantum conferre unus postea possit annus; sed
tamen mihi, qui dissenserunt, videntur non tam discentibus
18 in hac parte quam docentibus pepercisse. Quid melius alio-
qui facient, ex quo loqui poterunt? Faciant enim aliquid
necesse est. Aut cur hoc, quantulumcunque est, usque ad
septem annos lucrum fastidiamus? Nam certe quamlibet par-
vum sit, quod contulerit aetas prior, maiora tamen aliqua

discet puer ipso illo anno, quo minora didicisset. Hoc per 19
singulos annos prorogatum in summam proficit; et quantum in infantia praesumptum est temporis, adolescentiae acquiritur. Idem etiam de sequentibus annis praeceptum sit: ne, quod cuique discendum est, sero discere incipiat. Non ergo perdamus primum statim tempus, atque eo minus, quod initia litterarum sola memoria constant, quae non modo iam est in parvis sed tum etiam tenacissima est. Nec sum adeo 20
aetatum imprudens, ut instandum protinus teneris acerbe putem exigendamque plane operam. Nam id in primis cavere oportebit, ne studia, qui amare nondum potest, oderit et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos reformidet. Lusus hic sit: et rogetur et laudetur et nunquam non fecisse se gaudeat, aliquando ipso nolente doceatur alius, cui invideat; contendat interim et saepius vincere se putet et praemiis etiam, quae capit illa aetas, evocetur.

Parva docemus oratorem instituendum professi, sed est 21
sua etiam studiis infantia; et ut corporum mox fortissimorum educatio a lacte cunisque initium ducit: ita futurus eloquentissimus edidit aliquando vagitum et loqui primum incerta voce temptavit et haesit circa formas litterarum. Nec si quid discere satis non est, ideo nec necesse est. Quodsi 22
nemo reprehendit patrem, qui haec non negligenda in suo filio putet: cur improbetur, si quis ea, quae domi suae recte faceret, in publicum promit? Atque eo magis, quod minora etiam facilius minores percipiunt; et ut corpora ad quosdam membrorum flexus formari nisi tenera non possunt: sic animos quoque ad pleraque duriores robur ipsum facit. An Philippus Macedonum rex Alexandro filio suo prima lit- 23
terarum elementa tradi ab Aristotele, summo eius aetatis philosopho, voluisset, aut ille suscepisset hoc officium, si non studiorum initia et a perfectissimo quoque optime tractari et pertinere ad summam credidisset? Fingamus igitur 24
Alexandrum dari nobis impositum gremio, dignum tanta cura infantem (quanquam suus cuique dignus est): pudeatne me in ipsis statim elementis etiam brevia docendi monstrare compendia?

Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plu-

rimis video, ut litterarum nomina et contextum prius quam
25 formas parvuli discant. Obstat hoc agnitioni earum non intendentibus mox animum ad ipsos ductus, dum antecedentem memoriam sequuntur. Quae causa est praecipientibus, ut etiam, cum satis affixisse eas pueris recto illo quo primum scribi solent contextu videntur, retroagant rursus et varia permutatione turbent, donec litteras qui instituuntur facie norint non ordine. Quapropter optime sicut hominum pariter
26 et habitus et nomina edocebuntur. Sed quod in litteris obest, in syllabis non nocebit. Non excludo autem, id quod est notum, irritandae ad discendum infantiae gratia eburneas etiam litterarum formas in lusum offerre; vel si quid aliud, quo magis illa aetas gaudeat, inveniri potest, quod tractare, intueri, nominare iucundum sit.

27 Cum vero iam ductus sequi coeperit, non inutile erit eas tabellae quam optime insculpi, ut per illos velut sulcos ducatur stilus. Nam neque errabit, quemadmodum in ceris, (continebitur enim utrinque marginibus neque extra praescriptum egredi poterit) et celerius ac saepius sequendo certa vestigia firmabit articulos, neque egebit adiutorio ma-
28 num suam manu superimposita regentis. Non est aliena res, quae fere ab honestis negligi solet, cura bene ac velociter scribendi. Nam cum sit in studiis praecipuum, quoque solo verus ille profectus et altis radicibus nixus paretur, scribere: ipsam tardior stilus cogitationem moratur, rudis et confusus intellectu caret; unde sequitur alter dictandi, quae
29 transferenda sunt, labor. Quare cum semper et ubique tum praecipue in epistolis secretis et familiaribus delectabit ne hoc quidem neglectum reliquisse.

30 Syllabis nullum compendium est; perdiscendae omnes nec, ut fit plerumque, difficillima quaeque earum differenda,
31 ut in nominibus scribendis deprehendantur. Quin immo ne primae quidem memoriae temere credendum; repetere et diu inculcare fuerit utilius, et in lectione quoque non properare ad continuandam eam vel accelerandam, nisi cum inoffensa atque indubitata litterarum inter se coniunctio suppeditare sine ulla cogitandi saltem mora poterit. Tunc ipsis syllabis verba complecti et his sermonem connectere inci-

piat. Incredibile est, quantum morae lectioni festinatione 32
adiiciatur. Hinc enim accidit dubitatio, intermissio, repetitio
plus quam possunt audentibus, deinde, cum errarunt, etiam
iis quae iam sciunt diffidentibus. Certa sit ergo in primis 33
lectio deinde coniuncta et diu lentior, donec exercitatione
contingat emendata velocitas. Nam prospicere in dextrum 34
(quod omnes praecipiunt) et providere, non rationis modo
sed usus quoque est; quoniam sequentia intuenti priora di-
cenda sunt, et, quod difficillimum est, dividenda intentio
animi, ut aliud voce aliud oculis agatur. Illud non poeni-
tebit curasse, cum scribere nomina puer (quemadmodum
moris est) coeperit, ne hanc operam in vocabulis vulgaribus
et forte occurrentibus perdat. Protinus enim potest inter- 35
pretationem linguae secretioris, quas Graeci γλώσσας vo-
cant, dum aliud agitur, ediscere et inter prima elementa
consequi rem postea proprium tempus desideraturam. Et
quoniam circa res adhuc tenues moramur, ii quoque versus,
qui ad imitationem scribendi proponentur, non otiosas velim
sententias habeant sed honestum aliquid monentes. Prose- 36
quitur haec memoria in senectutem et impressa animo rudi
usque ad mores proficiet. Etiam dicta clarorum virorum et
electos ex poëtis maxime (namque eorum cognitio parvis
gratior est) locos ediscere inter lusum licet. Nam et maxime
necessaria est oratori (sicut suo loco dicam) memoria, et
ea praecipue firmatur atque alitur exercitatione, et in iis,
de quibus nunc loquimur, aetatibus, quae nihildum ipsae
generare ex se queunt, prope sola est, quae iuvari cura do-
centium possit. Non alienum fuerit exigere ab his aetatibus, 37
quo sit absolutius os et expressior sermo, ut nomina quae-
dam versusque affectatae difficultatis ex pluribus et asper-
rime coëuntibus inter se syllabis catenatos et velut confra-
gosos quam citatissime volvant; χαλινοὶ Graece vocantur.
Res modica dictu, qua tamen omissa multa linguae vitia,
nisi primis eximuntur annis, inemendabili in posterum pra-
vitate durantur.

UTILIUS DOMI AN IN SCHOLIS ERUDIANTUR.

II. Sed nobis iam paulatim accrescere puer et exire

de gremio et discere serio incipiat. Hoc igitur potissimum
loco tractanda quaestio est, utilius sit domi atque intra
privatos parietes studentem continere an fre-
quentiae scholarum et velut publicis praece-
2 ptoribus tradere. Quod quidem cum iis, a quibus cla
rissimarum civitatum mores sunt instituti, tum eminentissimis
auctoribus video placuisse. Non est tamen dissimulandum,
esse nonnullos, qui ab hoc prope publico more privata qua-
dam persuasione dissentiant. Hi duas praecipue rationes
sequi videntur: unam, quod moribus magis consulant fu
giendo turbam hominum eius aetatis, quae sit ad vitia ma-
xime prona, unde causas turpium factorum saepe extitisse
utinam falso iactaretur; alteram, quod, quisquis futurus est
ille praeceptor, liberalius tempora sua impensurus uni vide-
3 tur, quam si eadem in plures partiatur. Prior causa prorsus
gravis. Nam si studiis quidem scholas prodesse moribus
autem nocere constaret: potior mihi ratio vivendi honeste
quam vel optime dicendi videretur. Sed mea quidem sen-
tentia iuncta ista atque indiscreta sunt. Neque enim esse
oratorem nisi bonum virum iudico, et fieri etiamsi potest
nolo. De hac re igitur prius.

4 Corrumpi mores in scholis putant; nam et corrumpuntur
interim, sed domi quoque, et sunt multa eius rei exempla
tam laesae hercule quam conservatae sanctissime utrobique
opinionis. Natura cuiusque totum curaque distat. Da men-
tem ad peiora facilem, da negligentiam formandi custodien-
dique in aetata prima pudoris: non minorem flagitiis occa-
sionem secreta praebuerint. Nam et potest turpis esse do-
mesticus ille praeceptor, nec tutior inter servos malos quam
5 ingenuos parum modestos conversatio est. At si bona ipsius
indoles, si non caeca ac sopita parentum socordia est: et
praeceptorem eligere sanctissimum quemque (cuius rei prae-
cipua prudentibus cura est) et disciplinam, quae maxime
severa fuerit, licet, et nihilominus amicum gravem virum
aut fidelem libertum lateri filii sui adiungere, cuius assiduus
comitatus etiam illos meliores faciat, qui timebuntur.

6 Facile erat huius metus remedium. Utinam liberorum
nostrorum mores non ipsi perderemus. Infantiam statim de-

liciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnes mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet, qui in purpuris repit? Nondum prima verba exprimit, iam coquum intelligit, iam conchylium poscit. Ante palatum eorum quam mores instituimus. In 7
lecticis crescunt; si terram attigerint, e manibus utrinque sustinentium pendent. Gaudemus, si quid licentius dixerint. Verba ne Alexandrinis quidem permittenda deliciis risu et osculo excipimus. Nec mirum; nos docuimus, ex nobis audiunt. Nostras amicas, nostros concubinos vident, omne 8
convivium obscenis canticis strepit, pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo deinde natura. Discunt haec miseri, antequam sciant vitia esse; inde soluti ac fluentes non accipiunt ex scholis mala ista sed in scholas afferunt.

Verum in studiis magis vacabit unus uni. Ante omnia 9
nihil prohibet esse illum nescio quem unum etiam cum eo, qui in scholis eruditur. Sed etiamsi iungi utrumque non posset, lumen tamen illud conventus honestissimi tenebris ac solitudini praetulissem. Nam optimus quisque praeceptor frequentia gaudet ac maiore se theatro dignum putat, at fere 10
minores ex conscientia suae infirmitatis haerere singulis et officio fungi quodammodo paedagogorum non indignantur. Sed praestet alicui vel gratia vel pecunia vel amicitia, ut 11
doctissimum atque incomparabilem magistrum domi habeat: num tamen ille totum in uno diem consumpturus est? aut potest esse ulla tam perpetua discentis intentio, quae non ut visus oculorum obtutu continuo fatigetur? cum praesertim multo plus secreti temporis studia desiderent. Neque enim 12
scribenti, ediscenti, cogitanti praeceptor assistit, quorum aliquid agentibus cuiuscunque interventus impedimento est. Lectio quoque non omnis nec semper praeeunte vel interpretante eget. Quando enim tot auctorum notitia contingeret? Modicum ergo tempus est, quo in totum diem velut opus ordinetur. Ideoque per plures ire possunt etiam quae 13
singulis tradenda sunt. Pleraque vero hanc condicionem habent, ut eadem voce ad omnes simul perferantur. Taceo de partitionibus et declamationibus rhetorum, quibus certe quantuscunque numerus abhibeatur, tamen unusquisque to-

14 tum feret. Non enim vox illa praeceptoris ut coena minus
pluribus sufficit, sed ut sol universis idem lucis calorisque
largitur. Grammaticus quoque si de loquendi ratione dis-
serat, si quaestiones explicet, historias exponat, poëmata
15 enarret: tot illa discent quot audient. At enim emendationi
praelectionique numerus obstat. Sit incommodum, (nam
quid fere undique placet?) mox illud comparabimus com-
modis. Nec ego tamen eo mitti puerum volo, ubi negligatur.
Sed neque praeceptor bonus maiore se turba, quam ut susti-
nere eam possit, oneraverit; et in primis habenda cura est,
ut is omni modo fiat nobis familiariter amicus, nec officium
16 in docendo spectet sed affectum. Ita nunquam erimus in
turba. Nec sane quisquam litteris saltem leviter imbutus
eum, in quo studium ingeniumque perspexerit, non in suam
quoque gloriam peculiariter fovebit. Sed ut fugiendae sint
magnae scholae (cui ne ipsi quidem rei assentior, si ad ali-
quem merito concurritur,): non tamen hoc eo valet, ut fu-
giendae sint omnino scholae. Aliud est enim vitare eas,
aliud eligere.

17 Et si refutavimus quae contra dicuntur, iam explicemus,
18 quid ipsi sequamur. Ante omnia futurus orator, cui in
maxima celebritate et in media rei publicae luce vivendum
est, assuescat iam a tenero non reformidare homines neque
solitaria et velut umbratica vita pallescere. Excitanda mens
et attollenda semper est, quae in huiusmodi secretis aut
languescit et quendam velut in opaco situm ducit, aut contra
tumescit inani persuasione; necesse est enim nimium tribuat
19 sibi, qui se nemini comparat. Deinde cum proferenda sunt
studia, caligat in sole et omnia nova offendit, ut qui solus
20 didicerit quod inter multos faciendum est. Mitto amicitias,
quae ad senectutem usque firmissime durant religiosa qua-
dam necessitudine imbutae. Neque enim est sanctius sacris
iisdem quam studiis initiari. Sensum ipsum, qui communis
dicitur, ubi discet, cum se a congressu, qui non hominibus
solum sed mutis quoque animalibus naturalis est, segregarit?
21 Adde quod domi ea sola discere potest, quae ipsi praeci-
pientur, in schola etiam quae aliis. Audiet multa cotidie
probari multa corrigi; proderit alicuius obiurgata desidia.

proderit laudata industria, excitabitur laude aemulatio, turpe 22
ducet cedere pari, pulchrum superasse maiores. Accendunt
omnia haec animos, et licet ipsa vitium sit ambitio, frequen-
ter tamen causa virtutum est. Non inutilem scio servatum 23
esse a praeceptoribus meis morem, qui, cum pueros in
classes distribuerent, ordinem dicendi secundum vires in-
genii dabant; et ita superiore loco quisque declamabat, ut
praecedere profectu videbatur. Huius rei iudicia praebe- 24
bantur; ea nobis ingens palmae contentio, ducere vero
classem multo pulcherrimum. Nec de hoc semel decretum
erat; tricesimus dies reddebat victo certaminis potestatem.
Ita nec superior successu curam remittebat et dolor victum
ad depellendam ignominiam concitabat. Id nobis acriores ad 25
studia dicendi faces subdidisse quam exhortationem docen-
tium, paedagogorum custodiam, vota parentum, quantum
animi mei coniectura colligere possum, contenderim. Sed 26
sicut firmiores in litteris profectus alit aemulatio: ita inci-
pientibus atque adhuc teneris condiscipulorum quam prae-
ceptoris iucundior, hoc ipso quod facilior, imitatio est.
Vix enim se prima elementa ad spem tollere effingendae,
quam summam putant, eloquentiae audebunt; proxima am-
plectentur magis, ut vites arboribus applicitae inferiores
prius apprehendendo ramos in cacumina evadunt. Quod 27
adeo verum est, ut ipsius etiam magistri, si tamen ambi-
tiosis utilia praeferet, hoc opus sit, cum adhuc rudia tracta-
bit ingenia, non statim onerare infirmitatem discentium sed
temperare vires suas et ad intellectum audientis descendere.
Nam ut vascula oris angusti superfusam humoris copiam re- 28
spuunt, sensim autem influentibus vel etiam instillatis com-
plentur: sic animi puerorum quantum excipere possint viden-
dum est. Nam maiora intellectu velut parum apertos ad
percipiendum animos non subibunt. Utile igitur habere, quos 29
imitari primum mox vincere velit. Ita paulatim et superiorum
spes erit. His adiicio, praeceptores ipsos non idem mentis
ac spiritus in dicendo posse concipere singulis tantum prae-
sentibus quod illa celebritate audientium instinctos. Maxima 30
enim pars eloquentiae constat animo. Hunc affici, hunc con-
cipere imagines rerum et transformari quodammodo ad natu-

quidem hac castigatione, si assiduus studiorum exactor asti-
15 terit. Nunc fere negligentia paedagogorum sic emendari vi-
detur, ut pueri non facere, quae recta sunt, cogantur sed,
cum non fecerint, puniantur. Denique cum parvulum ver-
beribus coegeris, quid iuveni facias, cui nec adhiberi potest
16 hic metus et maiora discenda sunt? Adde, quod multa vapu-
lantibus dictu deformia et mox verecundiae futura saepe do-
lore vel metu acciderunt, qui pudor frangit animum et abiicit
17 atque ipsius lucis fugam et taedium dictat. Iam si minor in
deligendis custodum vel praeceptorum moribus fuit cura,
pudet dicere, in quae probra nefandi homines isto caedendi
iure abutantur, quam det aliis quoque nonnunquam occasio-
nem hic miserorum metus. Non morabor in parte hac; ni-
mium est quod intelligitur. Quare hoc dixisse satis est; in
aetatem infirmam et iniuriae obnoxiam nemini debet nimium
18 licere. Nunc quibus instituendus sit artibus, qui sic forma-
bitur, ut fieri possit orator, et quae in quaque aetate in-
choanda, dicere ingrediar.

DE GRAMMATICE.

IV. Primus in eo, qui scribendi legendique adeptus
erit facultatem, *grammaticis* est locus. Nec refert, de
Graeco an de Latino loquar, quanquam Graecum esse prio-
2 rem placet. Utrique eadem via est. Haec igitur professio,
cum brevissime in duas partes dividatur, *recte loquendi*
scientiam et *poetarum enarrationem*, plus habet in
3 recessu quam fronte promittat. Nam et *scribendi ratio*
coniuncta cum loquendo est, et enarrationem praecedit
emendata lectio, et mixtum his omnibus *iudicium* est;
quo quidem ita severe sunt usi veteres grammatici, ut non
versus modo censoria quadam virgula notare et libros, qui
falso viderentur inscripti, tanquam subditos summovere fa-
milia permiserint sibi, sed auctores alios in ordinem redege-
4 rint alios omnino exemerint numero. Nec poetas legisse satis
est; excutiendum omne scriptorum genus non propter histo-
rias modo sed verba, quae frequenter ius ab auctoribus su-
munt. Tum neque citra musicen grammatice potest esse
perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit, nec, si

rationem siderum ignoret, poetas intelligat, qui (ut alia omit-
tam) totiens ortu occasuque signorum in declarandis tempo-
ribus utuntur; nec ignara philosophiae, cum propter plurimos
in omnibus fere carminibus locos ex intimâ naturalium quae-
stionum subtilitate repetitos, tum vel propter Empedoclen
in Graecis, Varronem ac Lucretium in Latinis, qui praecepta
sapientiae versibus tradiderunt. Eloquentia quoque non me- 5
diocri est opus, ut de unaquaque earum, quas demonstravi-
mus, rerum dicat proprie et copiose. Quo minus sunt fe-
rendi, qui hanc artem ut tenuem atque ieiunam cavillantur,
quae nisi oratoris futuri fundamenta fideliter iecit, quidquid
superstruxeris, corruet; necessaria pueris, iucunda senibus,
dulcis secretorum comes et quae vel sola in omni studiorum
genere plus habeat operis quam ostentationis.

Ne quis igitur tanquam parva fastidiat grammatices ele- 6
menta, non quia magnae sit operae consonantes a vocalibus
discernere ipsasque eas in semivocalium numerum mutarum-
que partiri, sed quia interiora velut sacri huius adeuntibus
apparebit multa rerum subtilitas, quae non modo acuere in-
genia puerilia sed exercere altissimam quoque eruditionem
ac scientiam possit. An cuiuslibet auris est exigere littera- 7
rum sonos? non hercule magis quam nervorum. Aut gram-
matici saltem omnes in hanc descendent rerum tenuitatem,
desintne aliquae nobis necessariae litterarum, non cum Graeca
scribimus (tum enim ab iisdem duas mutuamur) sed propriae,
in Latinis, ut in his *seruus* et *uulgus* Aeolicum digammon 8
desideratur, ut medius est quidam U et I litterae sonus; non
enim sic *optimum* dicimus ut *opimum*, et in *here* neque E
plane neque I auditur; an rursus aliae redundent, praeter il- 9
lam aspirationis, (quae si necessaria est, etiam contrariam sibi
poscit) et K, quae et ipsa quorundam nominum nota est, et
Q, cuius similis effectu specieque, nisi quod paulum a nostris
obliquatur, Koppa apud Graecos nunc tantum in numero
manet, et nostrarum ultima, qua tam carere potuimus quam
ψ non quaerimus? Atque etiam in ipsis vocalibus grammatici 10
est videre, an aliquas pro consonantibus usus acceperit, quia
iam sicut *tam* scribitur et *quos* ut *cos*. At quae ut vocales *
iunguntur aut unam longam faciunt, ut veteres scripserunt

qui geminatione earum velut apice utebantur, aut duas; nisi quis putat etiam ex tribus vocalibus syllabam fieri, si non
11 aliquae officio consonantium fungantur. Quaeret hoc etiam, quomodo duabus demum vocalibus in se ipsas coeundi natura sit, cum consonantium nulla nisi alteram frangat. Atqui littera I sibi insidit, *coniicit* enim est ab illo *iacit*, et U, quomodo nunc scribitur *uulgus* et *seruus*. Sciat etiam Ciceroni placuisse *aiio Maiiam*que geminata I scribere; quod si est,
12 etiam iungetur ut consonans. Quare discat puer, quid in litteris proprium, quid commune, quae cum quibus cognatio; nec miretur, cur ex *scamno* fiat *scabillum* aut a *pinna* (quod est acutum) securis utrinque habens aciem *bipennis;* né illorum sequatnr errorem, qui, quia a pinnis duabus hoc esse nomen existimant, *pinnas* avium dici volunt.

13 Neque has modo noverit mutationes, quas afferunt declinatio aut praepositio, ut *secat secuit*, *cadit excidit*, *caedit excidit*, *calcat exculcat*, et sic a *lavando lotus* et inde rursus *illotus* et mille alia; sed quae rectis quoque casibus aetate transierunt. Nam ut *Valesii* et *Fusii* in *Valerios Furios*que venerunt: ita *arbos*, *labos*, *vapos* etiam et *clamos*
14 aetatis fuerunt. Atque ipsa S littera ab his nominibus exclusa in quibusdam ipsa alteri successit, nam *mertare* atque *pultare* dicebant, quin *fordeum foedos*que pro aspiratione velut simili littera utentes; nam contra Graeci aspirare solent, ut pro Fundanio Cicero testem, qui primam eius litteram dicere
15 non possit, irridet. Sed B quoque in locum aliarum dedimus aliquando, unde *Burrus* et *Bruges* et *Belena*. Nec non eadem fecit ex *duello bellum*, unde *Duellios* quidam dicere
16 *Bellios* ausi. Quid *stlocum stlites*que? Quid D litterae cum T quaedam cognatio? Quare minus mirum, si in vetustis operibus urbis nostrae et celebribus templis legantur *Alexanter* et *Cassantra*. Quid O atque U permutatae invicem, ut *Hecoba* et *notrix Culcidis* et *Pulixena* scriberentur, ac, ne in Graecis id tantum notetur, *dederont* ac *probaveront*? Sic Ὀδυσσεὺς, quem Οὐδυσσέα fecerant Aeoles, ad *Ulixen* de-
17 ductus est. Quid? non E quoque I loco fuit? *Menerva* et *leber* et *magester* et *Diiove victore* non *Diiovi*? Sed mihi locum signare satis est, non enim doceo sed admoneo doctu-

ros. Inde in syllabas cura transibit, de quibus in orthographia pauca annotabo.

Tum videbit, ad quem hoc pertinet, quot et quae partes orationis; quanquam de numero parum convenit. Veteres enim, quorum fuerunt Aristoteles quoque atque 18 Theodectes, verba modo et nomina et convinctiones tradiderunt; videlicet quod in verbis vim sermonis, in nominibus materiam, (quia alterum est quod loquimur, alterum de quo loquimur) in convinctionibus autem complexum eorum esse iudicaverunt; quas coniunctiones a plerisque dici scio, sed haec videtur ex συνδέσμῳ magis propria translatio. Paula- 19 tim a philosophis ac maxime Stoicis auctus est numerus, ac primum convinctionibus articuli adiecti, post praepositiones, nominibus appellatio, deinde pronomen, deinde mixtum verbo participium, ipsis verbis adverbia. Noster sermo articulos non desiderat, ideoque in alias partes orationis sparguntur. Sed accedit superioribus interiectio. Alii tamen ex 20 idoneis duntaxat auctoribus octo partes secuti sunt ut Aristarchus et aetate nostra Palaemon, qui vocabulum sive appellationem nomini subiecerunt tanquam species eius. At ii, qui aliud nomen aliud vocabulum faciunt, novem. Nihilominus fuerunt, qui ipsum adhuc vocabulum ab appellatione deducerent, ut esset vocabulum corpus visu tactuque manifestum, *domus*, *lectus;* appellatio, cui vel alterum deesset vel utrumque, *ventus*, *coelum*, *deus*, *virtus*. Adiiciebant et asseverationem ut *eheu*, et attrectationem ut *fasceatim;* quae mihi non approbantur. Vocabulum an appellatio di- 21 cenda sit προσηγορία et subiicienda nomini necne, quia parvi refert, liberum opinaturis relinquo.

Nomina declinare et verba imprimis pueri sciant, neque 22 enim aliter pervenire ad intellectum sequentium possunt; quod etiam monere supervacuum erat, nisi ambitiosa festinatione plerique a posterioribus inciperent et, dum ostentare discipulos circa speciosiora malunt, compendio morarentur. Atqui si quis et didicerit satis et (quod non minus deesse in- 23 terim solet) voluerit docere quae didicit, non erit contentus tradere in nominibus tria genera et ea, quae sunt duobus omnibusve communia. Nec statim diligentem putabo, qui 24

promiscua, quae *epicoena* dicuntur, ostenderit, in quibus
sexus uterque per alterum apparet; aut quae feminina posi-
tione mares aut neutrali feminas significant, qualia sunt *Mu-*
25 *rena* et *Glycerium*. Scrutabitur ille praeceptor acer atque
subtilis origines nominum, quae ex habitu corporis *Rufos*
*Longos*que fecerunt; ubi erit aliud secretius, *Sullae*, *Bur-*
rhi, *Galbae*, *Plauti*, *Pansae*, *Scauri* taliaque; et ex casu
nascentium; hic *Agrippa* et *Opiter* et *Cordus* et *Postumus*
erunt; et ex iis, quae post natos eveniunt, unde *Vopiscus*.
Iam *Cottae*, *Scipiones*, *Laenates*, *Serani* sunt et ex va-
26 riis causis. Gentes quoque ac loca et alia multa reperias
inter nominum causas. In servis iam intercidit illud genus,
quod ducebatur a domino, unde *Marcipores Publipores*que.
Quaerat etiam, sitne apud Graecos vis quaedam sexti casus
et apud nos quoque septimi. Nam cum dico *hasta percussi*,
non utor ablativi natura; nec, si idem Graece dicam, dativi.
27 Sed in verbis quoque quis est adeo imperitus, ut ignoret
genera et qualitates et personas et numeros? Litterarii paene
ista sunt ludi et trivialis scientiae. Iam quosdam illa tur-
babunt, quae declinationibus non tenentur. Nam et quaedam
participia an verbi appellationes sint, dubitari potest, quia
28 aliud alio loco valent, ut *lectum* et *sapiens*. Quaedam verba
appellationibus similia, ut *fraudator*, *nutritor*. Iam *itur in*
antiquam silvam nonne propriae cuiusdam rationis est? nam
quod initium eius invenias? cui simile *fletur*. Accipimus aliter,
ut *panditur interea domus omnipotentis Olympi*, aliter ut
totis usque adeo turbatur agris. Est etiam quidam tertius
modus, ut *urbs habitatur*, unde et *campus curritur*, *mare*
29 *navigatur*. *Pransus* quoque ac *potus* diversum valet quam
indicat. Quid? quod multa verba non totum declinationis
ordinem ferunt, quaedam etiam mutantur ut *fero* in prae-
terito, quaedam tertiae demum personae figura dicuntur ut
licet, *piget*, quaedam simile quiddam patiuntur vocabulis
quae in adverbium transeunt? Nam ut *noctu* et *diu* ita *dictu*
et *factu*. Sunt enim haec quoque verba participialia qui-
dem, non tamen talia qualia *dicto facto*que.

V. Iam cum omnis oratio tres habeat virtutes, ut

emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiiciunt); totidem vitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae grammatices prior pars est, examinet. Haec 2
exigitur verbis aut singulis aut pluribus. *Verba* nunc generaliter accipi volo, nam duplex eorum intellectus est; alter, qui omnia per quae sermo nectitur significat, ut apud Horatium: *verbaque provisam rem non invita sequentur;* alter, in quo est una pars orationis, *lego*, *scribo*. Quam vitantes ambiguitatem quidam dicere maluerunt *voces*, *locutiones*, *dictiones*. Singula sunt aut nostra aut peregrina, 3
aut simplicia aut composita, aut propria aut translata, aut usitata aut ficta.

Uni verbo vitium saepius quam virtus inest. Licet enim dicamus aliquid proprium, speciosum, sublime: nihil tamen horum nisi in complexu loquendi serieque contingit; laudamus enim verba rebus bene accommodata. Sola est, quae 4
notari possit velut *vocalitas*, quae εὐφωνία dicitur; cuius in eo delectus est, ut inter duo, quae idem significant ac tantundem valent, quod melius sonet, malis.

Prima barbarismi ac soloecismi foeditas absit. 5
Sed quia interim excusantur haec vitia aut consuetudine aut auctoritate aut vetustate aut denique vicinitate virtutum; nam saepe a figuris ea separare difficile est: ne qua tam lubrica observatio fallat, acriter se in illud tenue discrimen grammaticus intendat, de quo nos latius ibi loquemur, ubi de figuris orationis tractandum erit. Interim vitium, quod fit in 6
singulis verbis, sit barbarismus. Occurrat mihi forsan aliquis, *quid hic promissor* tanti operis *dignum?* aut quis hoc nescit, alios barbarismos scribendo fieri alios loquendo; — quia, quod male scribitur, male etiam dici necesse est; quae vitiose dixeris, non utique et scripto peccant — illud prius adiectione, detractione, immutatione, transmutatione, hoc secundum divisione, complexione, aspiratione, sono contineri? Sed ut parva sint haec: pueri docentur adhuc, et 7
grammaticos officii sui commonemus. Ex quibus si quis erit plane impolitus et vestibulum modo artis huius ingressus: intra haec, quae profitentium commentariolis vulgata

sunt, consistet: doctiores multa adiicient, vel hoc primum,
8 quod barbarismum pluribus modis accipimus. Unum gente,
quale fit, si quis Afrum vel Hispanum Latinae orationi no-
men inserat, ut ferrum, quo rotae vinciuntur, dici solet
cantus; quanquam eo tanquam recepto utitur Persius; sicut
Catullus *ploxenum* circa Padum invenit, et in oratione La-
bieni (sive illa Cornelii Galli est) in Pollionem *casnar* as-
sectator, e Gallia ductum est; nam *mastrucam*, quod est
9 Sardum, irridens Cicero ex industria dixit. Alterum genus
barbarismi accipimus, quod fit animi natura, ut is, a quo
insolenter quid aut minaciter aut crudeliter dictum sit, bar-
10 bare locutus existimatur. Tertium est illud vitium barba-
rismi, cuius exempla vulgo sunt plurima, sibi etiam quisque
fingere potest, ut verbo, cui libebit, adiiciat litteram sylla-
bamve vel detrahat, aut aliam pro alia aut eandem alio, quam
11 rectum est, loco ponat. Sed quidam fere in iactationem eru-
ditionis sumere illa ex poetis solent et auctores, quos prae-
legunt, criminantur. Scire autem debet puer, haec apud
scriptores carminum aut venia digna aut etiam laude duci,
12 potiusque illa docendi erunt minus vulgata. Nam duos in
uno nomine faciebat barbarismos Tinga Placentinus (si re-
prehendenti Hortensio credimus) *preculam* pro *pergula* di-
cens, et immutatione cum *c* pro *g* uteretur, et transmuta-
tione cum *r* praeponeret antecedenti. At in eadem vitii
geminatione *Mettioeo Fufettioeo* dicens Ennius poetico iure
13 defenditur. Sed in prosa quoque est quaedam iam recepta
immutatio. Nam Cicero *Canopitarum* exercitum dicit, ipsi
Canobon vocant; et *Trasumennum* pro *Tarsumenno* multi
auctores, etiamsi est in eo transmutatio, vindicaverunt. Si-
militer alia; nam sive est *assentior*, Sisenna dixit *assentio*
multique et hunc et analogias secuti, sive illud verum est:
14 haec quoque pars consensu defenditur. At ille pexus pin-
guisque doctor aut illic detractionem aut hic adiectionem
putabit. Quid? quod quaedam, quae singula procul dubio
15 vitiosa sunt, iuncta sine reprehensione dicuntur? Nam et
dua et *tre pondo* diversorum generum sunt barbarismi; at
duapondo et *trepondo* usque ad nostram aetatem ab omni-
16 bus dictum est, et recte dici Messala confirmat. Absurdum

forsitan videatur dicere, barbarismum, quod est unius verbi vitium, fieri per numeros aut genera sicut soloecismum: *scala* tamen et *scopa* contraque *hordea* et *mulsa*, licet litterarum mutationem, detractionem, adiectionem habeant, non alio vitiosa sunt, quam quod pluralia singulariter et singularia pluraliter efferuntur; et *gladia* qui dixerunt, genere exciderunt. Sed hoc quoque notare contentus sum, 17
ne arti culpa quorundam pervicacium perplexae videar et ipse quaestionem addidisse.

Plus exigunt subtilitatis quae accidunt in dicendo vitia, quia exempla eorum tradi scripto non possunt, nisi cum in versus inciderunt, ut divisio *Europae* et *Asiae*; et ei contrarium vitium, quod συναίρεσιν et συναλοιφὴν Graeci vocant, nos complexionem dicimus, qualis est apud P. Varronem: *Tum te flagranti deiectum fulmine Phaethon.*
Nam si esset prosa oratio, easdem litteras enuntiare veris 18
syllabis licebat. Praeterea quae fiunt spatio, sive cum syllaba correpta producitur, ut *Italiam fato profugus*, seu longa corripitur, ut *Unius ob noxam et furias*, extra carmen non deprehendas; sed nec in carmine vitia ducenda
sunt. Illa vero nonnisi aure exiguntur, quae fiunt per so- 19
nos; quanquam per aspirationem, sive adiicitur vitiose sive detrahitur, apud nos potest quaeri an in scripto sit vitium, si H littera est, non nota. Cuius quidem ratio mutata cum
temporibus est saepius. Parcissime ea veteres usi etiam in 20
vocalibus, cum *oedos ircos*que dicebant, diu deinde servatum, ne consonantibus aspirarent, ut in *Graccis* et in *triumpis;* erupit brevi tempore nimius usus, ut *choronae*, *chenturiones*, *praechones* adhuc quibusdam inscriptionibus ma-
neant, qua de re Catulli nobile epigramma est. Inde durat 21
ad nos usque *vehementer* et *comprehendere* et *mihi*, nam *mehe* quoque pro *me* apud antiquos tragoediarum praecipue scriptores in veteribus libris invenimus.

Adhuc difficilior observatio est per tenores, (quos 22
quidem ab antiquis dictos *tonores* comperi videlicet declinato a Graecis verbo, qui τόνους dicunt) vel accentus, quas Graeci προσῳδίας vocant, cum acuta et gravis alia pro
alia ponuntur, ut in hoc *Camillus*, si acuitur prima: aut 23

gravis pro flexa, ut *Cethegus*, et hic prima acuta, nam sic
media mutatur; aut flexa pro gravi, ut circumducta sequenti,
quam ex duabus syllabis in unam cogentes et deinde fle-
24 ctentes dupliciter peccant. Sed id saepius in Graecis no-
minibus accidit, ut *Atreus*, quem nobis iuvenibus doctissimi
senes acuta prima dicere solebant, ut necessario secunda gra-
vis esset, item *Nerei Terei*que. Haec de accentibus tradita.
25 Ceterum scio iam, quosdam eruditos nonnullos etiam
grammaticos sic docere ac loqui, ut propter vocum quae-
dam discrimina verbum interim acuto sono finiant, ut in illis
26 *Quae circum litora, circum piscosos scopulos*, ne, si
gravem posuerint secundam, *circus* dici videatur non *cir-
cuitus*. Itemque cum *quale* interrogantes gravi, compa-
rantes acuto tenore concludunt; quod tamen in adverbiis
fere solis ac pronominibus vindicant, in ceteris veterem
27 legem sequuntur. Mihi videtur condicionem mutare, quod
his locis verba coniungimus. Nam cum dico *circum litora*,
tanquam unum enuntio dissimulata distinctione, itaque tan-
quam in una voce una est acuta, quod idem accidit in illo
28 *Troiae qui primus ab oris*. Evenit, ut metri quoque con-
dicio mutet accentum, ut *Pecudes pictaeque volucres;* nam
volucres media acuta legam, quia, etsi natura brevis tamen
positione longa est, ne faciat iambum, quem non recipit
29 versus herous. Separata vero haec a praecepto non rece-
dent, aut si consuetudo vicerit, vetus lex sermonis abole-
bitur; cuius difficilior apud Graecos observatio est, quia
plura illis loquendi genera, quas διαλέκτους vocant, et quod
alias vitiosum interim alias rectum est; apud nos vero bre-
30 vissima ratio. Namque in omni voce acuta intra numerum
trium syllabarum continetur, sive hae sunt in verbo solae
sive ultimae, et in his aut proxima extremae aut ab ea
tertia. Trium porro, de quibus loquor, media longa aut
acuta aut flexa erit; eodem loco brevis utique gravem habe-
bit sonum, ideoque positam ante se id est ab ultima ter-
31 tiam acuet. Est autem in omni voce utique acuta sed nun-
quam plus una nec unquam ultima ideoque in disyllabis prior.
Praeterea nunquam in eadem flexa et acuta, quoniam eadem
flexa et acuta, itaque neutra claudet vocem Latinam. Ea

vero, quae sunt syllabae unius, erunt acuta aut flexa, ne
sit aliqua vox sine acuta. Et illa per sonos accidunt, quae 32
demonstrari scripto non possunt, vitia oris et linguae: *ἰωτα-
κισμοὺς* et *λαμβδακισμοὺς*, *ἰσχνότητας* et *πλατειασμοὺς* felicio-
res fingendis nominibus Graeci vocant, sicut *κοιλοστομίαν*, cum
vox quasi in recessu oris auditur. Sunt etiam proprii quidam 33
et inenarrabiles soni, quibus nonnunquam nationes deprehen-
dimus. Remotis igitur omnibus, de quibus supra dixi, vitiis
erit illa, quae vocatur *ὀρθοέπεια*, id est emendata cum suavi-
tate vocum explanatio; nam sic accipi potest recta.

Cetera vitia omnia ex pluribus vocibus sunt, quorum 34
est soloecismus, quanquam circa hoc quoque disputatum
est. Nam etiam qui complexu orationis accidere eum con-
fitentur, quia tamen unius emendatione verbi corrigi possit,
in verbo esse vitium non in sermone contendunt; cum, sive 35
amarae corticis seu *medio cortice* per genus facit soloe-
cismum (quorum neutrum quidem reprehendo, cum sit utrius-
que Vergilius auctor; sed fingamus utrumlibet non recte
dictum) mutatio vocis alterius, in qua vitium erat, rectam
loquendi rationem sit redditura, ut *amari corticis* fiat vel
media cortice. Quod manifestae calumniae est; neutrum
enim vitiosum est separatum, sed compositione peccatur,
quae iam sermonis est. Illud eruditius quaeritur, an in sin- 36
gulis quoque verbis possit fieri soloecismus, uti si unum
quis ad se vocans dicat *venite*, aut si plures a se dimit-
tens ita loquatur *abi* aut *discede*. Nec non cum responsum
ab interrogante dissentit, ut si dicenti *Quem video?* ita
occurras *Ego*. In gestu etiam nonnulli putant idem vitium
inesse, cum aliud voce aliud nutu vel manu demonstratur.
Huic opinioni neque omnino accedo neque plane dissentio. 37
Nam id fateor accidere voce una non tamen aliter, quam si
sit aliquid, quod vim alterius vocis obtineat, ad quod vox
illa referatur, ut soloecismus ex complexu fiat eorum, qui-
bus res significantur et voluntas ostenditur. Atque ut omnem 38
effugiam cavillationem, sit aliquando in uno verbo nunquam
in solo verbo. Per quot autem et quas accidat species,
non satis convenit. Qui plenissime, quadripertitam volunt
esse rationem nec aliam quam barbarismi, ut fiat adiectione

39 *Navigavimus Pelusio in Alexandriam;* detractione *Ambulo viam*, *Aegypto venio*, *Ne hoc fecit;* transmutatione, qua ordo turbatur, *Quoque ego*, *Enim hoc voluit*, *Autem non habuit.* Ex quo genere an sit *igitur* initio sermonis positum, dubitari potest, quia maximos auctores in diversa fuisse opinione video, cum apud alios sit etiam frequens,
40 apud alios nunquam reperiatur. Haec tria genera quidam deducunt a soloecismo, et adiectionis vitium πλεονασμόν, detractionis ἔλλειψιν, inversionis ἀναστροφὴν vocant, quae si in speciem soloecismi cadat, ὑπερβατὸν quoque eodem
41 appellari modo posse. Immutatio sine controversia est, cum aliud pro alio ponitur. Id per omnes orationis partes deprehendimus, frequentissime in verbo, quia plurima huic accidunt; ideoque in eo fiunt soloecismi per genera, tempora, personas, modos, sive cui *status* eos dici seu *qualitates* placet, vel sex vel, ut alii volunt, octo; — nam totidem vitiorum erunt formae, in quot species eorum quidque,
42 de quibus supra dictum est, diviseris — praeterea numeros, in quibus nos singularem ac pluralem habemus Graeci et δυϊκόν. Quanquam fuerunt, qui nobis quoque adiicerent dualem *scripsere*, *legere;* quod evitandae asperitatis gratia mollitum est, ut apud veteres pro *male mereris*, *male merere.* Ideoque quod vocant *dualem*, in illo solo genere consistit, cum apud Graecos et in verbi tota fere ratione et in nominibus deprehendatur, et sic quoque rarissimus
43 eius sit usus; apud nostrorum vero neminem haec observatio reperiatur, quin e contrario *devenere locos* et *conticuere omnes* et *consedere duces* aperte nos doceant, nihil horum ad duos pertinere; *dixere* quoque, quod Antonius Rufus ex diverso ponit exemplum, de pluribus patronis
44 praeco pronuntiet. Quid? non Livius circa initia statim primi libri, *Tenuere*, inquit, *arcem Sabini?* et mox, *in adversum Romani subiere?* Sed quem potius ego quam M. Tullium sequar, qui in Oratore, *Non reprehendo*, inquit, *scripsere;*
45 *scripserunt esse verius sentio?* Similiter in vocabulis et nominibus fit soloecismus genere, numero, proprie autem casibus, quidquid horum alteri succedet. Huic parti subiungatur licet per comparationes et superlationes, itemque in quibus

patrium pro possessivo dicitur vel contra. Nam vitium, quod 46
fit per quantitatem ut *magnum peculiolum*, erunt qui soloe-
cismum putent, quia pro nomine integro positum sit demi-
nutum. Ego dubito, an id *improprium* potius appellem, signi-
ficatione enim deerrat; soloecismi porro vitium non est in
sensu sed in complexu. In participio per genus et casum, 47
ut in vocabulo, per tempora, ut in verbo, per numerum,
ut in utroque, peccatur. Pronomen quoque genus, nume-
rum, casus habet, quae omnia recipiunt huiusmodi errorem.
Fiunt soloecismi et quidem plurimi per partes orationis; sed 48
id tradere satis non est, ne ita demum vitium esse credat
puer, si pro alia, ponatur alia, ut verbum, ubi nomen esse
debuerit, vel adverbium, ubi pronomen, et similia. Nam 49
sunt quaedam cognata, ut dicunt, id est eiusdem generis,
in quibus, qui alia specie quam oportet utetur, non minus
quam ipso genere permutato deliquerit. Nam et *an* et *aut* 50
coniunctiones sunt, male tamen interroges, *hic aut ille sit;*
et *ne* ac *non* adverbia; qui tamen dicat pro illo *ne feceris*
non feceris, in idem incidat vitium, quia alterum negandi
est alterum vetandi. Hoc amplius *intro* et *intus* loci ad-
verbia, *eo* tamen *intus* et *intro sum* soloecismi sunt. Eadem 51
in diversitate pronominum, interiectionum, praepositionum
accidunt. Est etiam soloecismus in oratione comprehensio-
nis unius sequentium ac priorum inter se inconveniens po-
sitio. Quaedam tamen et faciem soloecismi habent et dici 52
vitiosa non possunt, ut *tragoedia Thyestes* et *ludi Floralia*
ac *Megalesia*, quanquam haec sequenti tempore intercide-
runt nunquam aliter a veteribus dicta. *Schemata* igitur no-
minabuntur, frequentiora quidem apud poetas sed oratoribus
quoque permissa. Verum schema fere habebit aliquam ratio- 53
nem, ut docebimus eo, quem paulo ante promisimus, loco.
Sed hoc quoque, quod *schema* vocatur, si ab aliquo per
imprudentiam factum erit, soloecismi vitio non carebit. In 54
eadem specie sunt sed schemate carent, ut supra dixi, no-
mina feminina, quibus mares utuntur, et neutralia, quibus
feminae. Hactenus de soloecismo. Neque enim artem gram-
maticam componere aggressi sumus, sed cum in ordinem in-
curreret, inhonoratam transire noluimus.

55 Hoc amplius, ut institutum ordinem sequar, verba aut
Latina aut peregrina sunt. Peregrina porro ex omnibus
prope dixerim gentibus ut instituta etiam multa venerunt.
56 Taceo de Tuscis et Sabinis et Praenestinis quoque; nam ut
eorum sermone utentem Vectium Lucilius insectatur, quem-
admodum Pollio deprehendit in Livio Patavinitatem, licet
57 omnia Italica pro Romanis habeam. Plurima Gallica value-
runt ut *reda* ac *petorritum*, quorum altero tamen Cicero
altero Horatius utitur. Et *mappam* circo quoque usitatum
nomen Poeni sibi vindicant, et *gurdos*, quos pro stolidis
58 accipit vulgus, ex Hispania duxisse originem audivi. Sed
haec divisio mea ad Graecum sermonem praecipue per-
tinet, nam et maxima ex parte Romanus inde conversus est
et confessis quoque Graecis utimur verbis, ubi nostra de-
sunt, sicut illi nonnunquam a nobis mutuantur. Inde illa
quaestio exoritur, an eadem ratione per casus duci externa
59 qua nostra conveniat. Ac si reperias grammaticum veterum
amatorem: neget quidquam ex Latina ratione mutandum;
quia, cum sit apud nos casus ablativus, quem illi non ha-
bent, parum conveniat, uno casu nostro quinque Graecis
60 uti; quin etiam laudet virtutem eorum, qui potentiorem fa-
cere linguam Latinam studebant, nec alienis egere institutis
fatebantur. Inde *Castorem* media syllaba producta pronun-
tiarunt, quia hoc omnibus nostris nominibus accidebat, quo-
rum prima positio in easdem quas *Castor* litteras exit; et
ut *Palaemo* ac *Telamo* et *Plato* (nam sic eum Cicero quo-
que appellat) dicerentur, retinuerunt, quia Latinum, quod
61 *o* et *n* litteris finiretur, non reperiebant. Ne in *a* quidem
atque *s* litteras exire temere masculina Graeca nomina recto
casu patiebantur, ideoque et apud Caelium legimus *Pelia
Cincinnatus* et apud Messalam *Bene fecit Euthia* et apud
Ciceronem *Hermagora*, ne miremur, quod ab antiquorum
62 plerisque *Aenea* et *Anchisa* sit dictus; nam si ut *Maecenas*,
Sufenas, *Asprenas* dicerentur, genitivo casu non *e* littera
sed *tis* syllaba terminarentur. Inde *Olympo* et *tyranno* acu-
tam syllabam mediam dederunt, quia duabus longis inse-
quentibus primam brevem acui noster sermo non patitur.
63 Sic genitivus *Ulixi* et *Achilli* fecit, sic alia plurima. Nunc

recentiores instituerunt Graecis nominibus Graecas declina-
tiones potius dare, quod tamen ipsum non semper fieri po-
test. Mihi autem placet Latinam rationem sequi, quousque
patietur decor. Neque enim iam *Calypsonem* dixerim ut *Iu-
nonem*, quanquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac
ratione declinandi. Sed auctoritatem consuetudo superavit. 64
In ceteris, quae poterunt utroque modo non indecenter ef-
ferri, qui Graecam figuram sequi malet, non Latine quidem
sed tamen citra reprehensionem loquetur.

Simplices voces prima positione id est natura sua con- 65
stant, compositae aut praepositionibus subiunguntur ut *in-
nocens*, interdum repugnantibus inter se duabus, quale est
imperterritus; alioqui possunt aliquando continuari duae ut
incompositus, *reconditus* et, quo Cicero utitur, *subabsur-
dum;* aut e duobus quasi corporibus coalescunt, ut *male-
ficus*. Nam ex tribus nostrae utique linguae non conces- 66
serim; quamvis *capsis* Cicero dicat compositum esse ex *cape
si vis*, et inveniantur qui *Lupercalia* aeque tres partes ora-
tionis esse contendant, quasi *luere per caprum;* nam *So-* 67
litaurilia iam persuasum est esse *Suovetaurilia*, et sane
ita se habet sacrum, quale apud Homerum quoque est. Sed
haec non tam ex tribus quam ex particulis trium coeunt.
Ceterum etiam ex praepositione et duobus vocabulis dure
videtur struxisse Pacuvius *Nerei repandirostrum*, *incurvi-
cervicum pecus*. Iunguntur autem aut ex duobus Latinis 68
integris ut *superfui*, *subterfugi* (quanquam ex integris an
composita sint quaeritur), aut ex integro et corrupto ut
malevolus, aut ex corrupto et integro ut *noctivagus*, aut
duobus corruptis ut *pedisecus*, aut ex nostro et peregrino
ut *biclinium*, aut contra ut *epitogium* et *Anticato*, aut ex
duobus peregrinis ut *epiredium*. Nam cum sit praepositio
Graeca, *reda* Gallicum: neque Graecus tamen neque Gallus
utitur composito; Romani suum ex alieno utroque fecerunt.
Frequenter autem praepositiones quoque copulatio ista cor- 69
rumpit: inde *abstulit*, *aufugit*, *amisit*, cum praepositio sit
ab sola; et *coit*, cum sit praepositio *con;* sic *ignavi* et
erepet et similia. Sed res tota magis Graecos decet, nobis 70
minus succedit, nec id fieri natura puto, sed alienis fave-

mus; ideoque cum κυρταύχενα mirati simus, *incurvicervicum* vix a risu defendimus.

71 Propria sunt verba, cum id significant, in quod primo denominata sunt; translata, cum alium natura intellectum alium loco praebent. Usitatis tutius utimur, *nova* non sine quodam periculo fingimus. Nam si recepta sunt, modicam laudem afferunt orationi; si repudiata, etiam in iocos
72 exeunt. Audendum tamen; namque, ut Cicero ait, etiam quae primo dura visa sunt, usu molliuntur. Sed minime nobis concessa est ὀνοματοποιΐα; quis enim ferat, si quid simile illis merito laudatis λίγξε βιός et σίζε ὀφθαλμός fingere audeamus? Iam ne *balare* quidem aut *hinnire* fortiter diceremus, nisi iudicio vetustatis niterentur.

VI. Est etiam sua loquentibus observatio, sua scribentibus. Sermo constat ratione vel vetustate, auctoritate, consuetudine. Rationem praestat praecipue analogia, nonnunquam et etymologia. Vetera maiestas quaedam et, ut
2 sic dixerim, religiosa commendat. Auctoritas ab oratoribus vel historicis peti solet; nam poetas metri necessitas excusat, nisi quando nihil impediente in utroque modulatione pedum alterum malunt, qualia sunt, *Imo de stirpe recisum*, et *Aëriae quo congessere palumbes*, et *Silice in nuda* et similia; cum summorum in eloquentia virorum iudicium pro ratione et velut error honestus est magnos duces sequen-
3 tibus. Consuetudo vero certissima loquendi magistra, utendumque plane sermone ut nummo, cui publica forma est. Omnia tamen haec exigunt acre iudicium, in analogia praecipue, quam proxime ex Graeco transferentes in Latinum *proportionem* vocaverunt.

4 Eius haec vis est, ut id, quod dubium est, ad aliquid simile, de quo non quaeritur, referat et incerta certis probet. Quod efficitur duplici via: comparatione similium in extremis maxime syllabis, propter quod ea quae sunt e singulis
5 negantur debere rationem, et deminutione. Comparatio in nominibus aut genus deprehendit aut declinationem; genus, ut si quaeratur, *funis* masculinum sit an femininum, simile illi sit *panis*; declinationem, ut si veniat in dubium,

hac domu dicendum sit an *hac domo* et *domuum* an *do-*
morum: similia sint *domus*, *anus*, *manus*. Deminutio 6
genus modo detegit, et, ne ab eodem exemplo recedam,
funem masculinum esse *funiculus* ostendit. Eadem in verbis 7
quoque ratio comparationis, ut, si quis antiquos secutus
fervere brevi media syllaba dicat, deprehendatur vitiose
loqui, quod omnia, quae *e* et *o* litteris fatendi modo ter-
minantur, eadem, si infinitis *e* litteram media syllaba ac-
ceperunt, utique productam habent: *prandeo*, *pendeo*, *spon-*
deo, *prandere*, *pendere*, *spondere*. At quae *o* solam 8
habent, dummodo per eandem litteram in infinito exeant,
brevia fiunt: *lego*, *dico*, *curro*, *legere*, *dicere*, *currere;*
etiamsi est apud Lucilium *Fervit aqua et fervet*, *fervit*
nunc fervet ad annum. Sed, pace dicere hominis erudi- 9
tissimi liceat, si *fervit* putat illi simile *currit* et *legit: fervo*
dicet ut *lego* et *curro*, quod nobis inauditum est. Sed non
est haec vera comparatio; nam *fervit* est illi simile *servit*,
quam proportionem sequenti dicere necesse est *fervire* ut
servire. Prima quoque aliquando positio ex obliquis inve- 10
nitur, ut memoria repeto convictos a me, qui reprehende-
rant, quod hoc verbo usus essem, *pepigi;* nam id quidem
dixisse summos auctores confitebantur, rationem tamen ne-
gabant permittere, quia prima positio *paciscor*, cum haberet
naturam patiendi, faceret tempore praeterito *pactus sum*.
Nos praeter auctoritatem oratorum atque historicorum ana- 11
logia quoque dictum hoc tuebamur. Nam cum in XII tabu-
lis legeremus *ni ita pagunt:* inveniebamus simile huic *ca-*
dunt, inde prima positio, etiamsi vetustate exoleverat, appa-
rebat *pago* ut *cado*, unde non erat dubium sic *pepigi* nos
dicere ut *cecidi*. Sed meminerimus non per omnia duci ana- 12
logiae posse rationem, cum et sibi ipsa plurimis in locis
repugnet. Quaedam sine dubio conantur eruditi defendere,
ut, cum deprehensum est, *lepus* et *lupus* similia positione
quantum casibus numerisque dissentiant: ita respondent, non
esse paria, quia *lepus* epicoenon sit, *lupus* masculinum;
quanquam Varro in eo libro, quo initia Romanae urbis enar-
rat, *lupum feminam* dicit Ennium Pictoremque Fabium se-
cutus. Illi autem iidem, cum interrogantur, cur *aper apri* 13

et *pater patris* faciat, illud nomen positum, hoc ad ali-
quid esse contendunt. Praeterea quoniam utrumque a Graeco
ductum sit, ad eam rationem recurrunt, ut *πατρὸς patris*,
14 *κάπρου apri* faciat. Illa tamen quomodo effugient, ut, no-
mina quamvis feminina singulari nominativo *u s* litteris finita
nunquam genitivo casu *ris* syllaba terminentur, faciat tamen
Venus Veneris? item cum *e s* litteris finita per varios exeant
genitivos, nunquam tamen eadem *ris* syllaba terminatos, *Ceres*
15 cogat dici *Cereris?* Quid vero? quae tota positionis eiusdem
in diversos flexus eunt? cum *Alba* faciat *Albanos* et *Albenses*,
volo volui et *volavi*. Nam praeterito quidem tempore varie
formari verba prima persona *o* littera terminata, ipsa analogia
confiteatur; siquidem facit *cado cecidi*, *spondeo spopondi*,
pingo pinxi, *lego legi*, *pono posui*, *frango fregi*, *laudo lau-
16 davi*. Non enim, cum primum fingerentur homines, analogia
demissa coelo formam loquendi dedit, sed inventa est, post-
quam loquebantur, et notatum in sermone, quid quomodo
caderet. Itaque non ratione nititur sed exemplo, nec lex
est loquendi sed observatio, ut ipsam analogiam nulla res
17 alia fecerit quam consuetudo. Inhaerent tamen quidam mo-
lestissima diligentiae perversitate, ut *audaciter* potius di-
cant quam *audacter*, licet omnes oratores aliud sequantur,
et *emicavit* non *emicuit* et *conire* non *coire*. His permit-
tamus et *audivisse* et *scivisse* et *tribunale* et *faciliter* di-
cere, *frugalis* quoque sit apud illos non *frugi*, nam quo
18 alio modo fiet *frugalitas?* Iidem *centum milia nummum* et
fidem Deum ostendant duplices quoque soloecismos esse,
quando et casum mutant et numerum; nesciebamus enim
ac non consuetudini et decori serviebamus, sicut in pluri-
mis, quae M. Tullius in Oratore divine ut omnia exequitur.
19 Sed Augustus quoque in epistolis ad C. Caesarem scriptis
emendat, quod is *calidum* dicere quam *caldum* malit, non
quia id non sit Latinum sed quia sit odiosum et, ut ipse
20 Graeco verbo significavit, *περίεργον*. Atqui hanc quidam
ὀρθοέπειαν solam putant, quam ego minime excludo. Quid
enim tam necessarium quam recta locutio? Immo inhae-
rendum ei iudico, quoad licet, diu etiam mutantibus repu-
gnandum; sed abolita atque abrogata retinere insolentiae

cuiusdam est et frivolae in parvis iactantiae. Multum enim 21
litteratus, qui sine aspiratione et producta secunda syllaba
salutarit (*avere* est enim) et *calefacere* dixerit potius, quam
quod dicimus, et *conservavisse:* his adiiciat *face* et *dice*
et similia. Recta est haec via, quis negat? sed adiacet et 22
mollior et magis trita. Ego tamen non alio magis angor,
quam quod obliquis casibus ducti etiam primas sibi positiones
non invenire sed mutare permittunt: ut cum *ebur* et
robur, ita dicta ac scripta summis auctoribus, in *o* litteram
secundae syllabae transferunt, quia sit *roboris* et *eboris*,
sulfur autem et *guttur* *u* litteram in genitivo servent; ideoque
iecur etiam et *femur* controversiam fecerunt. Quod 23
non minus est licentiosum, quam si *sulfuri* et *gutturi* subiicerent
in genitivo litteram *o* mediam, quia esset *eboris* et
roboris; sicut Antonius Gnipho, qui *robur* quidem et *ebur*
atque etiam *marmur* fatetur esse, verum fieri vult ex his
robura, *ebura*, *marmura*. Quodsi animadverterent litte- 24
rarum affinitatem, scirent sic ab eo, quod est *robur*, *roboris*
fieri, quomodo ab eo, quod est *miles limes*, *militis
limitis*, *iudex vindex*, *iudicis vindicis*, et quae supra iam
attigi. Quid vero quod, ut dicebamus, similes positiones 25
in longe diversas figuras per obliquos casus exeunt, ut *virgo
Iuno*, *fusus lusus*, *cuspis puppis* et mille alia? cum illud
etiam accidat, ut quaedam pluraliter non dicantur, quaedam
contra singulari numero, quaedam casibus careant, quaedam
a primis statim positionibus tota mutentur, ut *Iuppiter*. Quod 26
verbis etiam accidit ut illi *fero*, cuius praeteritum perfectum
et ulterius non invenitur. Nec plurimum refert, nulla haec
an praedura sint. Nam quid *progenies* genitivo singulari,
quid plurali *spes* faciet? Quomodo autem *quire* et *urgere*
vel in praeterita patiendi modo vel in participia transibunt?
Quid de aliis dicam, cum *senatus senati* an *senatus* faciat, 27
incertum sit? Quare mihi non invenuste dici videtur, aliud
esse Latine aliud grammatice loqui. Ac de analogia nimium.

Etymologia, quae verborum originem inquirit, a 28
Cicerone dicta est *notatio*, quia nomen eius apud Aristotelem
invenitur *σύμβολον*, quod est *nota;* nam verbum ex
verbo ductum, id est *veriloquium*, ipse Cicero, qui finxit,

reformidat. Sunt qui vim potius intuiti *originationem* vocent.
29 Haec habet aliquando usum necessarium, quotiens interpre-
tatione res, de qua quaeritur, eget: ut M. Caelius se esse
hominem *frugi* vult probare, non quia abstinens sit (nam
id ne mentiri quidem poterat) sed quia utilis multis id est
fructuosus, unde sit ducta *frugalitas*. Ideoque in defini-
30 tionibus assignatur etymologiae locus. Nonnunquam etiam
barbara ab emendatis conatur discernere, ut cum, *Trique-
tram* dici Siciliam an *Triquedram*, *meridiem* an *medidiem*
31 oporteat, quaeritur, aliaque quae consuetudini serviunt. Con-
tinet autem in se multam eruditionem, sive ex Graecis orta
tractemus, quae sunt plurima praecipueque Aeolica ratione
(cui est sermo noster simillimus) declinata, sive ex histo-
riarum veterum notitia nomina hominum, locorum, gentium,
urbium requiramus, unde *Bruti*, *Publicolae*, *Pythici?* cur
Latium, *Italia*, *Beneventum?* quae *Capitolium* et collem
Quirinalem et *Argiletum* appellandi ratio?

32 Iam illa minora, in quibus maxime studiosi eius rei
fatigantur, quae paululum declinata varie et multipliciter
ad veritatem reducunt aut correptis aut porrectis, aut ad-
iectis aut detractis, aut permutatis litteris syllabisve. Inde
pravis ingeniis ad foedissima usque ludibria labuntur. Sit
enim *Consul* a consulendo vel a iudicando; nam et hoc
consulere veteres vocaverunt, unde adhuc remanet illud,
33 *rogat boni consulas* id est bonum iudices. *Senatui* nomen
dederit aetas, nam iidem *Patres* sunt, et *rex rector* et alia
plurima indubitata; nec abnuerim *tegulae regulae*que et si-
milium his rationem. Iam sit et *classis* a calando et *lepus*
34 *levipes* et *vulpes volipes:* etiamne a contrariis aliqua sine-
mus trahi, ut *lucus*, quia umbra opacus parum *luceat*; et
ludus, quia sit longissime a *lusu;* et *Ditis*, quia minime
dives? etiamne *hominem* appellari, quia sit *humo* natus
(quasi vero non omnibus animalibus eadem origo, aut illi
primi mortales ante nomen imposuerint terrae quam sibi),
35 et *verba* ab aëre *verberato?* Pergamus: sic perveniemus
eousque, ut *stella* luminis *stilla* credatur, cuius etymolo
giae auctorem clarum sane in litteris nominari in ea parte,
36 qua a me reprehenditur, inhumanum est. Qui vero talia

libris complexi sunt, nomina sua ipsi inscripserunt; inge-
nioseque visus est Gavius *coelibes* dicere veluti *coelites*,
quod onere gravissimo vacent, idque Graeco argumento iuvit,
ἠϊθέους enim eadem de causa dici affirmat. Nec ei cedit
Modestus inventione, nam, quia *Coelo* Saturnus genitalia ab-
sciderit, hoc nomine appellatos, qui uxore careant, ait.
Aelius *pituitam*, quia *petat vitam*. Sed cui non post Var- 37
ronem sit venia, qui *agrum*, quia in eo *agatur* aliquid, et
graculos, quia *gregatim* volent, dictos voluit persuadere
Ciceroni (ad eum enim scribit), cum alterum ex Graeco sit
manifestum duci alterum ex vocibus avium? Sed hoc tanti 38
fuit vertere, ut *merula*, quia sola volat, quasi *mera vo-
lans* nominaretur. Quidam non dubitaverunt etymologiae
subiicere omnem nominis causam: ut ex habitu, quemadmo-
dum dixi, *Longus* et *Rufus*, ex sono *stertere*, *murmu-
rare;* etiam derivata, ut a *velocitate* dicitur *velox*, et com-
posita pluraque his similia, quae sine dubio aliunde originem
ducunt sed arte non egent, cuius in hoc opere non est usus
nisi in dubiis.

Verba a vetustate repetita non solum magnos asser- 39
tores habent sed etiam afferunt orationi maiestatem aliquam
non sine delectatione; nam et auctoritatem antiquitatis ha-
bent et, quia intermissa sunt, gratiam novitati similem pa-
rant. Sed opus est modo, ut neque crebra sint haec neque 40
manifesta, quia nihil est odiosius affectatione, nec utique ab
ultimis et iam oblitteratis repetita temporibus, qualia sunt
topper et *antegerio* et *exanclare* et *prosapia* et Saliorum
carmina vix sacerdotibus suis satis intellecta. Sed illa mu- 41
tari vetat religio et consecratis utendum est; oratio vero,
cuius summa virtus est perspicuitas, quam sit vitiosa, si
egeat interprete. Ergo, ut novorum optima erunt maxime
vetera, ita veterum maxime nova.

Similis circa auctoritatem ratio. Nam etiamsi po- 42
test videri nihil peccare, qui utitur his verbis, quae summi
auctores tradiderunt, multum tamen refert non solum, quid
dixerint sed etiam quid persuaserint. Neque enim *tubur-
chinabundum* et *lurchinabundum* iam in nobis quisquam
ferat, licet Cato sit auctor, nec *hos lodices*, quanquam id

Pollioni placet, nec *gladiola*, atqui Messala dixit, nec *par-*
ricidatum, quod in Caelio vix tolerabile videtur, nec *col-*
los mihi Calvus persuaserit; quae nec ipsi iam dicerent.
43 Superest igitur consuetudo; nam fuerit paene ridi
culum malle sermonem, quo locuti sint homines, quam quo
loquantur. Et sane quid est aliud *vetus sermo* quam vetus
loquendi consuetudo? Sed huic ipsi necessarium est iudi-
cium, constituendumque in primis id ipsum quid sit, quod
44 consuetudinem vocemus. Quae si ex eo, quod plures fa-
ciunt, nomen accipiat, periculosissimum dabit praeceptum,
non orationi modo sed (quod maius est) vitae. Unde enim
tantum boni, ut pluribus quae recta sunt placeant? Igitur
ut velli et comam in gradus frangere et in balneis perpo-
tare, quamlibet haec invaserint civitatem, non erit consue-
tudo, quia nihil horum caret reprehensione; at lavamur et
tondemur et convivimus ex consuetudine: sic in loquendo,
non si quid vitiose multis insederit, pro regula sermonis
45 accipiendum erit. Nam, ut transeam, quemadmodum vulgo
imperiti loquantur; tota saepe theatra et omnem circi tur-
bam exclamasse barbare scimus. Ergo consuetudinem ser-
monis vocabo consensum eruditorum, sicut vivendi consen-
sum bonorum.

VII. Nunc, quoniam diximus, quae sit loquendi re-
gula, dicendum, quae scribentibus custodienda, quod Graeci
ὀρθογραφίαν vocant, nos recte scribendi scientiam
nominemus. Cuius ars non in hoc posita est, ut noverimus,
quibus quaeque syllaba litteris constet (nam id quidem infra
grammatici officium est) sed totam, ut mea fert opinio, sub-
2 tilitatem in dubiis habet. Ut longis syllabis omnibus ap-
ponere apicem ineptissimum est, quia plurimae natura ipsa
verbi quod scribitur patent: sic interim necessarium, cum
eadem littera alium atque alium intellectum, prout corre-
pta vel producta est, facit, ut, *malus* arborem significet an
3 hominem non bonum, apice distinguitur; *palus* aliud priore
syllaba longa aliud sequenti significat; et cum eadem littera
nominativo casu brevis, ablativo longa est, utrum sequa-
4 mur, plerumque hac nota monendi sumus. Similiter puta-

verunt illa quoque servanda discrimina, ut *ex* praepositionem, si verbum sequeretur *specto*, adiecta secundae syllabae *s* littera, si *pecto*, remota scriberemus. Illa quoque 5
servata est a multis differentia, ut *ad*, cum esset praepositio, *d* litteram, cum autem coniunctio, *t* acciperet; itemque *cum*, si tempus significaret, per Q, si comitem, per C ac duas sequentes scriberetur. Frigidiora his alia, ut *quid-* 6
quid c quartam haberet, ne interrogare bis videremur; et *quotidie* non *cotidie*, ut sit *quot diebus*. Verum haec iam etiam inter ipsas ineptias evanuerunt. Quaeri solet, in scri- 7
bendo praepositiones sonum, quem iunctae efficiunt, an quem separatae, observare conveniat: ut, cum dico *obtinuit*, secundam enim *b* litteram ratio poscit, aures magis audiunt *p*; et *immunis*, illud enim, quod veritas exigit, sequentis syl- 8
labae sono victum *m* gemina commutatur. Est et in divi- 9
dendis verbis observatio, mediam litteram consonantem priori an sequenti syllabae adiungas: *aruspex* enim, quia pars eius posterior a *spectando* est, *s* litteram tertiae dabit; *abstemius*, quia ex abstinentia *temeti* composita vox est, primae relinquet. Nam K quidem in nullis verbis utendum puto, 10
nisi quae significat, etiam ut sola ponatur. Hoc eo non omisi, quod quidam eam, quotiens A sequatur, necessariam credunt, cum sit C littera, quae ad omnes vocales vim suam perferat.

Verum orthographia quoque consuetudini servit, ideo- 11
que saepe mutata est. Nam illa vetustissima transeo tempora, quibus et pauciores litterae nec similes his nostris earum formae fuerunt et vis quoque diversa, sicut apud Graecos *O* litterae, quae interim longa ac brevis. ut apud nos, interim pro syllaba quam nomine suo exprimit posita est; ut Latinis veteribus *D* plurimis in verbis adiectum ul- 12
timum, quod manifestum est etiam ex columna rostrata, quae est Duellio in foro posita; interim *G* quoque, ut in pulvinari Solis, qui colitur iuxta aedem Quirini, *vesperug*, quod *vesperuginem* accipimus. De mutatione etiam litterarum, 13
de qua supra dixi, nihil repetere hic necesse est, fortasse enim sicut scribebant etiam loquebantur. Semivocales ge- 14
minare diu non fuit usitatissimi moris, atque e contrario

usque ad Accium et ultra porrectas syllabas geminis, ut
15 dixi, vocalibus scripserunt. Diutius duravit, ut E I iungendis eadem ratione qua Graeci ει uterentur; ea casibus numerisque discreta est, ut Lucilius praecipit: *Iam puerei venere, E postremum facito atque I, Ut pueri plures fiant;* ac deinceps idem: *Mendaci furique addes E, cum dare*
16 *furei Iusseris.* Quod quidem cum supervacuum est, quia I tam longae quam brevis naturam habet, tum incommodum aliquando. Nam in iis, quae proximam ab ultima litteram *E* habebunt et *I* longa terminabuntur, illam rationem sequentes utemur *E* gemina, qualia sunt haec *aurei*, *argen-*
17 *tei* et his similia. Idque iis praecipue, qui ad lectionem instituentur, etiam impedimento erit; sicut in Graecis accidit adiectione ι litterae, quam non solum dativis casibus in parte ultima ascribunt sed quibusdam etiam interponunt, ut in *ΛΗΙΣΤΗΙ*, quia etymologia ex divisione in tris sylla-
18 bas facta desideret eam litteram. *Ae* syllabam, cuius secundam nunc *E* litteram ponimus, varie per *A* et *I* efferebant; quidam semper ut Graeci, quidam singulariter tantum, cum in dativum vel genitivum casum incidissent, unde *pictai vestis* et *aquai* Vergilius amantissimus vetustatis car-
19 minibus inseruit. In iisdem plurali numero E utebantur, *hi Syllae*, *Galbae*. Est in hac quoque parte Lucilii praeceptum, quod quia pluribus explicatur versibus, si quis pa-
20 rum credet, apud ipsum in nono requirat. Quid? quod Ciceronis temporibus paulumque infra, fere quotiens S littera media vocalium longarum vel subiecta longis esset, geminabatur, ut *caussae*, *cassus*, *divissiones?* quomodo et ipsum
21 et Vergilium quoque scripsisse manus eorum docent. Atqui paulum superiores etiam illud, quod nos gemina S dicimus, *iussi*, una dixerunt. Etiam *optimus maximus*, ut mediam I litteram, quae veteribus *U* fuerat, acciperent, C. primum
22 Caesaris inscriptione traditur factum. *Here* nunc E littera terminamus, at veterum comicorum adhuc libris invenio *Heri ad me venit;* quod idem in epistolis Augusti, quas sua manu
23 scripsit aut emendavit, deprehenditur. Quid? non Cato Censorius *dicam* et *faciam dicem* et *faciem* scripsit, eundemque in ceteris, quae similiter cadunt, modum tenuit, quod

ex veteribus eius libris manifestum est et a Messala in libro
de S littera positum? *Sibe* et *quase* scriptum in multorum 24
libris est, sed an hoc voluerint auctores, nescio; T. Livium ita his usum ex Pediano comperi, qui et ipse eum
sequebatur; haec nos I littera finimus. Quid dicam *vortices* 25
et *vorsus* ceteraque ad eundem modum, quae primus Scipio Africanus in E litteram secundam vertisse dicitur? Nostri 26
praeceptores *seruum ceruum*que U et O litteris scripserunt, quia subiecta sibi vocalis in unum sonum coalescere et confundi nequiret; nunc U gemina scribuntur ea ratione, quam reddidi; neutro sane modo vox, quam sentimus, efficitur. Nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ad hos usus litteram
adiecerat. Illud nunc melius, quod *cui* tribus, quas prae- 27
posui, litteris enotamus; in quo pueris nobis ad pinguem sane sonum *q* et *u* et *o* et *i* utebantur, tantum ut ab illo *qui* distingueretur.

Quid? quae scribuntur aliter quam enuntiantur? Nam 28
et *Gaius* C littera significatur, quae inversa mulierem declarat; quia tam *Gaias* esse vocitatas quam *Gaios* etiam ex
nuptialibus sacris apparet. Nec *Gnaeus* eam litteram in prae- 29
nominis nota accipit, quae sonat; et *clarissimos* et *Consules* geminata eadem littera legimus; et *Subura*, cum tribus litteris notatur, C tertiam ostendit. Multa sunt generis huius; sed haec quoque vereor ne modum tam parvae quaestionis excesserint.

Iudicium autem suum grammaticus interponat his omni- 30
bus; nam hoc valere plurimum debet. Ego (nisi quod consuetudo obtinuerit) sic scribendum quidque iudico, quomodo
sonat. Hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces 31
et velut depositum reddant legentibus, itaque id exprimere
debent quod dicturi sumus. Hae fere sunt emendate loquendi 32
scribendique partes; duas reliquas significanter ornateque dicendi non equidem grammaticis aufero, sed cum mihi officia rhetoris supersint, maiori operi reservo.

Sedet autem illa cogitatio, quosdam fore, qui haec 33
quae diximus parva nimium et impedimenta quoque maius aliquid agentibus putent. Nec ipse ad extremam usque anxietatem et ineptas cavillationes descendendum atque his

34 ingenia concidi et comminui credo. Sed nihil ex gramma-
tica nocuerit, nisi quod supervacuum est. An ideo minor
est M. Tullius orator, quod idem artis huius diligentissimus
fuit et in filio (ut epistolis apparet) recte loquendi asper
quoque exactor? aut vim C. Caesaris fregerunt editi de
35 analogia libri? aut ideo minus Messala nitidus, quia quos-
dam totos libellos non verbis modo singulis sed etiam lit-
teris dedit? Non obstant hae disciplinae per illas euntibus
sed circa illas haerentibus.

VIII. Superest lectio, in qua puer ut sciat, ubi
suspendere spiritum debeat, quo loco versum distinguere,
ubi claudatur sensus, unde incipiat, quando attollenda vel
summittenda sit vox, quid, quoque flexu quid, lentius, ce-
lerius, concitatius, lenius dicendum: demonstrari nisi in
2 opere ipso non potest. Unum est igitur, quod in hac parte
praecipiam: Ut omnia ista facere possit, intelligat. Sit
autem in primis lectio virilis et cum suavitate quadam gra-
vis, et non quidem prosae similis, quia et carmen est et se
poetae canere testantur; non tamen in canticum dissoluta
nec plasmate (ut nunc a plerisque fit) effeminata; de quo
genere optime C. Caesarem praetextatum adhuc accepimus
3 dixisse: *Si cantas, male cantas; si legis, cantas.* Nec
prosopopoeias, ut quibusdam placet, ad comicum morem
pronuntiari velim; esse tamen flexum quendam, quo distin-
4 guantur ab iis, in quibus poeta persona sua utetur. Cetera
admonitione magna egent, in primis, ut tenerae mentes
tracturaeque altius, quidquid rudibus et omnium ignaris in-
sederit, non modo quae diserta sed vel magis quae honesta
sunt, discant.

5 Ideoque optime institutum est, ut ab Homero atque
Vergilio lectio inciperet, quanquam ad intelligendas eorum
virtutes firmiore iudicio opus est; sed huic rei superest
tempus, neque enim semel legentur. Interim et sublimitate
heroici carminis animus assurgat et ex magnitudine rerum
6 spiritum ducat et optimis imbuatur. Utiles tragoediae, alunt
et lyrici; si tamen in his non auctores modo sed etiam par-
tes operis elegeris, nam et Graeci licenter multa et Hora-

tium nolim in quibusdam interpretari. Elegia vero, utique qua amat, et hendecasyllabi, qui sunt commata Sotadeorum (nam de Sotadeis ne praecipiendum quidem est) amoveantur, si fieri potest; si minus, certe ad firmius aetatis robur reserventur. Comoediae, quae plurimum conferre ad elo- 7
quentiam potest, cum per omnes et personas et affectus eat, quem usum in pueris putem, paulo post suo loco dicam; nam cum mores in tuto fuerint, inter praecipua legenda erit. De Menandro loquor, nec tamen excluserim alios.

Nam Latini quoque auctores afferent utilitatis aliquid. 8
Sed pueris, quae maxime ingenium alant atque animum augeant, praelegenda; ceteris, quae ad eruditionem modo pertinent, longa aetas spatium dabit. Multum autem véteres etiam Latini conferunt, (quanquam plerique plus ingenio quam arte valuerunt) imprimis copiam verborum, quorum in tragoediis gravitas, in comoediis elegantia et quidam velut ἀττικισμὸς inveniri potest. Oeconomia quoque in his 9
diligentior quam in plerisque novorum erit, qui omnium operum solam virtutem sententias putaverunt. Sanctitas certe et, ut sic dicam, virilitas ab iis petenda est, quando nos in omnia deliciarum vitia dicendi quoque ratione defluximus. Denique credamus summis oratoribus, qui veterum poemata 10
vel ad fidem causarum vel ad ornamentum eloquentiae assumunt. Nam praecipue quidem apud Ciceronem, frequenter 11
tamen apud Asinium etiam et ceteros, qui sunt proximi, vidimus Ennii, Accii, Pacuvii, Lucilii, Terentii, Caecilii et aliorum inseri versus, summa non eruditionis modo gratia sed etiam iucunditatis, cum poeticis voluptatibus aures a forensi asperitate respirant. Quibus accedit non medio- 12
cris utilitas, cum sententiis eorum velut quibusdam testimoniis, quae proposuere, confirment. Verum priora illa ad pueros magis, haec sequentia ad robustiores pertinebunt, cum grammatices amor et usus lectionis non scholarum temporibus sed vitae spatio terminentur.

In praelegendo grammaticus et illa quidem minora prae- 13
stare debebit, ut partes orationis reddi sibi soluto versu desideret et pedum proprietates, quae adeo debent esse notae in carminibus, ut etiam in oratoria compositione de-

siderentur, deprehendatque, quae barbara, quae impropria,
14 quae contra leges loquendi sint posita; non ut ex his uti-
que improbentur poetae, quibus, quia plerumque servire
metro coguntur, adeo ignoscitur, ut vitia ipsa aliis in car-
mine appellationibus nominentur. *Metaplasmos* enim et *sche-
matismos* et *schemata*, ut dixi, vocamus, et laudem virtu-
tis necessitati damus; sed ut commoneat artificialium et
15 memoriam agitet. Id quoque inter prima rudimenta non in-
utile demonstrare, quot quaeque verba modis intelligenda
sint. Circa glossemata etiam, id est voces minus usitatas,
16 non ultima eius professionis diligentia est. Enimvero iam
maiore cura doceat tropos omnes, quibus praecipue non
poema modo sed etiam oratio ornatur; schemata utraque.
id est figuras, quaeque λέξεως quaeque διανοίας vocantur,
quorum ego sicut troporum tractatum in eum locum differo,
17 quo mihi de ornatu orationis dicendum erit. Praecipue vero
illa infigat animis, quae in oeconomia virtus, quae in de-
core rerum, quid personae cuique convenerit, quid in sen-
sibus laudandum, quid in verbis, ubi copia probabilis, ubi
modus.

18 His accedit enarratio historiarum, diligens quidem illa
non tamen usque ad supervacuum laborem occupata. Nam
receptas aut certe claris auctoribus memoratas exposuisse
satis est. Persequi quidem, quid quisque unquam vel con-
temptissimorum hominum dixerit, aut nimiae miseriae aut
inanis iactantiae est et detinet atque obruit ingenia me-
19 lius aliis vacatura. Nam qui omnes etiam indignas lectione
scidas excutit, anilibus quoque fabulis accommodare ope-
ram potest. Atqui pleni sunt eiusmodi impedimentis gram-
maticorum commentarii, vix ipsis qui composuerunt satis
20 noti. Nam Didymo, quo nemo plura scripsit, accidisse
compertum est, ut, cum historiae cuidam tanquam vanae
repugnaret, ipsius proferretur liber, qui eam continebat.
21 Quod evenit praecipue in fabulosis usque ad deridicula, quae-
dam etiam pudenda; unde improbissimo cuique pleraque
fingendi licentia est, adeo ut de libris totis et auctoribus,
ut succurrit, mentiantur tuto, quia inveniri qui nunquam
fuere non possunt. Nam in notioribus frequentissime de-

prehenduntur a curiosis. Ex quo mihi inter virtutes grammatici habebitur aliqua nescire.

DE OFFICIO GRAMMATICI.

IX. Et finitae quidem sunt partes duae, quas haec
professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio au-
ctorum, quarum illam *methodicen* hanc *historicen* vocant.
Adiiciamus tamen eorum curae quaedam dicendi primordia,
quibus aetates nondum rhetorem capientes instituant. Igitur 2
Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succe-
dunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum ex-
tollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condi-
scant; versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari,
tum paraphrasi audacius vertere, qua et breviare quaedam
et exornare salvo modo poetae sensu permittitur. Quod 3
opus etiam consummatis professoribus difficile qui commode
tractaverit, cuicunque discendo sufficiet. Sententiae quoque
et chriae et ethologiae subiectis dictorum rationibus apud
grammaticos scribantur, quia initium ex lectione ducunt;
quorum omnium similis est ratio, forma diversa, quia sen-
tentia universalis est vox, ethologia personis continetur.
Chriarum plura genera traduntur: unum simile sententiae, 4
quod est positum in voce simplici, *Dixit ille*, aut, *Dicere
solebat;* alterum, quod est in respondendo, *Interrogatus
ille*, vel, *cum hoc ei dictum esset*, *respondit;* tertium huic
non dissimile, *cum quis dixisset aliquid: vel fecisset.* Etiam 5
in ipsorum factis esse chriam putant, ut *Crates*, *cum in-
doctum puerum vidisset*, *paedagogum eius percussit;* et
aliud paene par ei, quod tamen eodem nomine appellare
non audent sed dicunt χρειῶδες, ut *Milo*, *quem vitulum
assueverat ferre*, *taurum ferebat.* In his omnibus et de-
clinatio per eosdem ducitur casus, et tam factorum quam
dictorum ratio est. Narratiunculas a poetis celebratas no- 6
titiae causa non eloquentiae tractandas puto. Cetera maio-
ris operis ac spiritus Latini rhetores relinquendo necessaria
grammaticis fecerunt; Graeci magis operum suorum et onera
et modum norunt.

AN ORATORI FUTURO NECESSARIA SIT PLURIUM ARTIUM COGNITIO.

X. Haec de Grammatice, quam brevissime potui, non ut omnia dicerem sectatus, quod infinitum erat, sed ut maxime necessaria; nunc de ceteris artibus, quibus instituendos, priusquam rhetori tradantur, pueros existimo, strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quam Graeci ἔγκυκλον παιδείαν vocant.

2 Nam iisdem fere annis aliarum quoque disciplinarum studia ingredienda sunt, quae, quia et ipsae artes sunt et esse perfectae sine orandi scientia possunt nec rursus ad efficiendum oratorem satis valent solae: an sint huic operi
3 necessariae, quaeritur. Nam quid, inquiunt, ad agendam causam dicendamve sententiam pertinet, scire, quemadmodum data linea constitui triangula aequis lateribus possint? Aut quo melius vel defendet reum vel reget consilia, qui
4 citharae sonos nominibus et spatiis distinxerit? Enumerent etiam fortasse multos quamlibet utiles foro, qui nec geometren audierint nec musicos nisi hac communi voluptate aurium intelligant. Quibus ego primum hoc respondeo, quod M. Cicero scripto ad Brutum libro frequentius testatur, non eum a nobis institui oratorem, qui sit aut fuerit, sed imaginem quandam concepisse nos animo perfecti illius et nulla
5 parte cessantis. Nam et sapientem formantes eum, qui sit futurus consummatus undique et, ut dicunt, mortalis quidam deus, non modo cognitione coelestium vel mortalium putant instruendum, sed per quaedam parva sane, si ipsa demum aestimes, ducunt sicut exquisitas interim ambiguitates; non quia *ceratinae* aut *crocodilinae* possint facere sapientem, sed quia illum ne in minimis quidem oporteat
6 falli. Similiter oratorem, qui debet esse sapiens, non geometres faciet aut musicus quaeque his alia subiungam, sed hae quoque artes, ut sit consummatus, iuvabunt. Nisi forte antidotos quidem atque alia, quae oculis aut vulneribus medentur, ex multis atque interim contrariis quoque inter se effectibus componi videmus, quorum ex diversis fit una illa mixtura, quae nulli eorum similis est, quibus constat,
7 sed proprias vires ex omnibus sumit; et muta animalia

mellis illum inimitabilem humanae rationi saporem vario florum ac sucorum genere perficiunt: nos mirabimur, si oratio, qua nihil praestantius homini dedit providentia, pluribus artibus egeat; quae, etiam cum se non ostendunt in dicendo nec proferunt, vim tamen occultam suggerunt et
tacitae quoque sentiuntur. „Fuit aliquis sine his disertus:“ 8
at ego oratorem volo. „Non multum adiiciunt:“ sed utique non erit totum, cui vel parva deerunt, et optimum quidem hoc esse conveniet; cuius etiamsi in arduo spes est, nos tamen praecipiamus omnia, ut saltem plura fiant. Sed cur deficiat animus? Natura enim perfectum oratorem esse non prohibet, turpiterque desperatur quidquid fieri potest.

DE MUSICE.

Atque ego vel iudicio veterum poteram esse conten- 9
tus. Nam quis ignorat musicen (ut de hac primum lo-
quar) tantum iam illis antiquis temporibus non studii modo
verum etiam venerationis habuisse, ut iidem musici et vates
et sapientes iudicarentur (mittam alios) Orpheus et Linus;
quorum utrumque diis genitum, alterum vero, quia rudes
quoque atque agrestes animos admiratione mulceret, non
feras modo sed saxa etiam silvasque duxisse posteritatis
memoriae traditum est. Itaque Timagenes auctor est, om- 10
nium in litteris studiorum antiquissimam musicen extitisse,
et testimonio sunt clarissimi poetae, apud quos inter re-
galia convivia laudes heroum ac deorum ad citharam cane-
bantur. Iopas vero ille Vergilii nonne *canit errantem lunam
solisque labores* et cetera? Quibus certe palam confirmat
auctor eminentissimus, musicen cum divinarum etiam rerum
cognitione esse coniunctam. Quod si datur, erit etiam ora- 11
tori necessaria. Siquidem (ut diximus) haec quoque pars,
quae ab oratoribus relicta a philosophis est occupata, no-
stri operis fuit, ac sine omnium talium scientia non potest
esse perfecta eloquentia. Atque claros nomine sapientiae 12
viros, nemo dubitaverit, studiosos musices fuisse; cum Py-
thagoras atque eum secuti acceptam sine dubio antiquitus
opinionem vulgaverint, mundum ipsum ratione esse com-
positum, quam postea sit lyra imitata; nec illa modo con-

tenti dissimilium concordia, quam vocant ἁρμονίαν, sonum
13 quoque his motibus dederint. Nam Plato, cum in aliis quibusdam tum praecipue in Timaeo, ne intelligi quidem nisi ab iis, qui hanc quoque partem disciplinae diligenter perceperint, potest. Quid de philosophis loquor, quorum fons
14 ipse Socrates iam senex institui lyra non erubescebat? Duces maximos et fidibus et tibiis cecinisse traditum et exercitus Lacedaemoniorum musicis accensos modis. Quid autem aliud in nostris legionibus cornua ac tubae faciunt; quorum concentus quanto est vehementior, tantum Romana in bellis
15 gloria ceteris praestat? Non igitur frustra Plato civili viro, quem πολιτικὸν vocant, necessariam musicen credidit. Et eius sectae, quae aliis severissima aliis asperrima videtur, principes in hac fuere sententia, ut existimarent, sapientium aliquos nonnullam operam his studiis accommodaturos. Et Lycurgus, durissimarum Lacedaemoniis legum auctor,
16 musices disciplinam probavit. Atque eam natura ipsa videtur ad tolerandos facilius labores velut muneri nobis dedisse, siquidem et remigem cantus hortatur; nec solum in iis operibus, in quibus plurium conatus praeeunte aliqua iucunda voce conspirat, sed etiam singulorum fatigatio
17 quamlibet se rudi modulatione solatur. Laudem adhuc dicere artis pulcherrimae videor, nondum eam tamen oratori coniungere. Transeamus igitur id quoque, quod grammatice quondam ac musice iunctae fuerunt. Siquidem Archytas atque Aristoxenus etiam subiectam grammaticen musicae putaverunt; et eosdem utriusque rei praeceptores fuisse cum Sophron ostendit, mimorum quidem scriptor sed quem Plato adeo probavit, ut suppositos capiti libros eius, cum more-
18 retur, habuisse credatur, tum Eupolis, apud quem Prodamus et musicen et litteras docet; et Maricas, qui est Hyperbolus, *nihil se ex musice scire nisi litteras* confitetur. Aristophanes quoque non uno libro sic institui pueros antiquitus solitos esse démonstrat, et apud Menandrum in Hypobolimaeo senex, qui reposcenti filium patri velut rationem impendiorum, quae in educationem contulerit, expo-
19 nens: psaltis se et geometris multa dicit dedisse. Unde etiam ille mos, ut in conviviis post coenam circumferretur

lyra; cuius cum se imperitum Themistocles confessus es-
set, ut verbis Ciceronis utar, *est habitus indoctior*. Sed 20
veterum quoque Romanorum epulis fides ac tibias adhi-
bere moris fuit. Versus quoque Saliorum habent carmen.
Quae cum omnia sint a Numa rege instituta, faciunt mani-
festum, ne illis quidem, qui rudes ac bellicosi videntur,
curam musices, quantum illa recipiebat aetas, defuisse. De- 21
nique in proverbium usque Graecorum celebratum est, *In-
doctos a Musis atque a Gratiis abesse.*

Verum quid ex ea proprie petat futurus orator, dis- 22
seramus. Numeros musice duplices habet in vocibus et in
corpore, utriusque enim rei aptus quidam modus desidera-
tur. Vocis rationem Aristoxenus musicus dividit in ῥυθμὸν
et μέλος, quorum alterum modulatione, alterum canore ac
sonis constat. Num igitur non haec omnia oratori neces-
saria; quorum unum ad gestum, alterum ad collocationem
verborum, tertium ad flexus vocis, qui sunt in agendo quo-
que plurimi, pertinet? Nisi forte in carminibus tantum et 23
in canticis exigitur structura quaedam et inoffensa copulatio
vocum, in agendo supervacuum est; aut non compositio et
sonus in oratione quoque varie pro rerum modo adhibetur
sicut in musice. Namque et voce et modulatione grandia 24
elate, iucunda dulciter, moderata leniter canit, totaque arte
consentit cum eorum quae dicuntur affectibus. Atqui in 25
orando quoque intentio vocis, remissio, flexus pertinet ad
movendos audientium affectus, aliaque et collocationis et vo-
cis (ut eodem utar verbo) modulatione concitationem iudi-
cis, alia misericordiam petimus; cum etiam organis, quibus
sermo exprimi non potest, duci animos in diversum habi-
tum sentiamus. Corporis quoque actus et decens motus, 26
qui dicitur εὐρυθμία, et est necessarius nec aliunde peti
potest, in quo pars actionis non minima consistit; qua de
re sepositus nobis est locus. Age, non habebit imprimis 27
curam vocis orator? Quid tam musices proprium? Sed
ne haec quidem praesumenda pars est. Uno interim con-
tenti simus exemplo C. Gracchi, praecipui suorum tempo-
rum oratoris, cui contionanti consistens post eum musicus
fistula, quam *tonarion* vocant, modos, quibus deberet in-

28 tendi, monstrabat. Haec ei cura inter turbidissimas actio-
nes vel terrenti optimates vel iam timenti profuit. Libet
propter quosdam imperitiores etiam *crassiore*, ut vocant,
29 *Musa* dubitationem huius utilitatis eximere. Nam poetas
certe legendos oratori futuro concesserint: num igitur hi
sine musice? ac si quis tam caecus animi est, ut de aliis
dubitet: illos certe, qui carmina ad lyram composuerunt.
Haec diutius forent dicenda, si hoc studium velut novum
30 praeciperem. Cum vero antiquitus usque a Chirone atque
Achille ad nostra tempora apud omnes, qui modo legiti-
mam disciplinam non sint perosi, duraverit: non est com-
mittendum, ut illa dubia faciam defensionis sollicitudine.
31 Quamvis autem satis iam ex ipsis, quibus sum modo
usus, exemplis credam esse manifestum, quae mihi et qua-
tenus musice placeat: apertius tamen profitendum puto, non
hanc a me praecipi, quae nunc in scenis effeminata et
impudicis modis fracta non ex parte minima, si quid in no-
bis virilis roboris manebat, excidit; sed qua laudes for-
tium canebantur, quaque ipsi fortes canebant; nec psal-
teria et spadicas, etiam virginibus probis recusanda, sed
cognitionem rationis, quae ad movendos leniendosque af-
32 fectus plurimum valet. Nam et Pythagoran accipimus con-
citatos ad vim pudicae domui afferendam iuvenes, iussa
mutare in spondeum modos tibicina, composuisse; et Chry-
sippus etiam nutricum illi, quae adhibetur infantibus, alle-
33 ctationi suum quoddam carmen assignat. Est etiam non
inerudite ad declamandum ficta materia, in qua ponitur ti-
bicen, qui sacrificanti Phrygium cecinerat, acto illo in in-
saniam et per praecipitia delato accusari, quod causa mor-
tis extiterit; quae si dici debet ab oratore nec dici citra
scientiam musices potest: quomodo non hanc quoque ar-
tem necessariam esse operi nostro vel iniqui consentient?

DE GEOMETRIA.

34 In g e o m e t r i a partem fatentur esse utilem teneris
aetatibus. Agitari namque animos et acui ingenia et ce-
leritatem percipiendi venire inde concedunt; sed prodesse
eam non ut ceteras artes, cum perceptae sint sed cum

discatur, existimant. Id vulgaris opinio est. Nec sine 35
causa summi viri etiam impensam huic scientiae operam
dederunt. Nam cum sit geometria divisa in numeros at-
que formas: numerorum quidem notitia non oratori modo
sed cuicunque saltem primis litteris erudito necessaria est.
In causis vero frequentissime versari solet; in quibus actor,
non dico, si circa summas trepidat sed si digitorum saltem
incerto aut indecoro gestu a computatione dissentit, iudi-
catur indoctus. Illa vero linearis ratio et ipsa quidem ca- 36
dit frequenter in causas, si de terminis mensurisque sint
lites; sed habet maiorem quandam aliam cum arte oratoria
cognationem. Primum ordo est geometriae necessarius; 37
nonne et eloquentiae? Ex prioribus geometria probat inse-
quentia et certis incerta; nonne id in dicendo facimus?
Quid? illa propositarum quaestionum conclusio non fere
tota constat syllogismis? Propter quod plures invenias,
qui dialecticae similem quam qui rhetoricae fateantur hanc
artem. Verum et orator etiamsi raro non tamen nunquam
probabit dialectice. Nam et syllogismis, si res poscet, ute- 38
tur et certe enthymemate, qui rhetoricus est syllogismus.
Denique probationum quae sunt potentissimae γραμμικαὶ
ἀποδείξεις vulgo dicuntur: quid autem magis oratio, quam
probationem petit? Falsa quoque veris similia geometria 39
ratione deprehendit. Fit hoc et in numeris per quasdam,
quas ψευδογραφίας vocant, quibus pueri ludere solebamus.
Sed alia maiora sunt. Nam quis non ita proponenti cre-
dat: Quorum locorum extremae lineae eandem mensuram
colligunt, eorum spatium quoque, quod his lineis contine-
tur, par sit necesse est? At id falsum est. Nam pluri- 40
mum refert, cuius sit formae ille circuitus; reprehensique
a geometris sunt historici, quia magnitudinem insularum sa-
tis significari navigationis ambitu crediderunt. Nam ut quae-
que forma perfectissima ita capacissima est. Ideoque illa 41
circumcurrens linea si efficiet orbem, quae forma est in pla-
nis maxime perfecta, amplius spatium complectetur quam si
quadratum paribus oris efficiat. Rursus quadrata triangulis,
triangula ipsa plus aequis lateribus quam inaequalibus. Sed 42
alia forsitan obscuriora; nos facillimum etiam imperitis se-

quamur experimentum. Iugeri mensuram ducentos et quadraginta longitudinis pedes esse dimidioque in latitudinem patere, non fere quisquam est qui ignoret, et qui sit cir-
43 cuitus et quantum campi claudat colligere expeditum. At centeni et octogeni in quamque partem pedes idem spatium extremitatis sed multo amplius clausae quattuor lineis areae faciunt. Id si computare quem piget, brevioribus numeris idem discat. Nam deni in quadram pedes, quadraginta per oram, intra centum erunt. At si quinideni per latera, quini in fronte sint: ex illo, quod amplectuntur,
44 quartam deducent eodem circumductu. Si vero porrecti utrinque undeviceni singulis distent, non plures intus quadratos habebunt, quam per quot longitudo ducetur; quae circumibit autem linea, eiusdem spatii erit, cuius ea, quae centum continet. Ita quidquid formae quadrati detraxeris,
45 amplitudini quoque peribit. Ergo etiam id fieri potest, ut maiore circuitu minor loci amplitudo cludatur. Haec in planis. Nam in collibus vallibusque etiam imperito patet
46 plus soli esse quam coeli. Quid? quod se eadem geometria tollit ad rationem usque mundi? in qua, cum siderum certos constitutosque cursus numeris docet, discimus nihil esse inordinatum atque fortuitum; quod ipsum nonnunquam
47 pertinere ad oratorem potest. An vero, cum Pericles Athenienses solis obscuratione territos redditis eius rei causis metu liberavit; aut cum Sulpicius ille Gallus in exercitu L. Paulli de lunae defectione disseruit, ne velut prodigio divinitus facto militum animi terrerentur, non videtur usus
48 esse oratoris officio? Quod si Nicias in Sicilia scisset, non eodem confusus metu pulcherrimum Atheniensium exercitum prodidisset; sicut Dion, cum ad destruendam Dionysii tyrannidem venit, non est tali casu deterritus. Sint extra licet usus bellici, transeamusque, quod Archimedes
49 unus obsidionem Syracusarum in longius traxit: illud utique iam proprium ad efficiendum quod intendimus, plurimas quaestiones, quibus difficilior alia ratione explicatio est, ut de ratione dividendi, de sectione in infinitum, de celeritate augenda, linearibus illis probationibus solvi solere; ut si est oratori (quod proximus demonstrabit liber) de

omnibus rebus dicendum, nullo modo sine geometria esse possit orator.

DE PRIMA PRONUNTIATIONIS ET GESTUS INSTITUTIONE.

XI. Dandum aliquid comoedo quoque, dum eatenus, qua pronuntiandi scientiam futurus orator desiderat. Non enim puerum, quem in hoc instituimus, aut femineae vocis exilitate frangi volo aut seniliter tremere. Nec vitia ebrie- 2
tatis effingat neque servili vernilitate imbuatur nec amoris, avaritiae, metus discat affectum; quae neque oratori sunt necessaria et mentem, praecipue in aetate prima teneram adhuc et rudem, inficiunt. Nam frequens imitatio transit 3
in mores. Ne gestus quidem omnis ac motus a comoedis petendus est. Quanquam enim utrumque eorum ad quendam modum praestare debet orator; plurimum tamen aberit a scenico, nec vultu nec manu nec excursionibus nimius. Nam si qua in his ars est dicentium, ea prima est, ne ars esse videatur.

Quod est igitur huius doctoris officium? Imprimis vi- 4
tia si qua sunt oris emendet, ut expressa sint verba, ut suis quaeque litterae sonis enuntientur. Quarundam enim vel exilitate vel pinguedine nimia laboramus, quasdam velut acriores parum efficimus et aliis non dissimilibus sed quasi hebetioribus permutamus. Quippe Rho litterae, qua 5
Demosthenes quoque laboravit, Labda succedit (quarum vis est apud nos quoque); et cum C ac similiter G non valuerunt, in T ac D emolliuntur. Ne illas quidem circa 6
S litteram delicias hic magister feret, nec verba in faucibus patietur audiri, nec oris inanitate resonare, nec, quod minime sermoni puro conveniat, simplicem vocis naturam pleniore quodam sono circumlinire, quod Graeci κατα πεπλασμένον dicunt. Sic appellatur sonus tibiarum, quae prae- 7
clusis quibus clarescunt foraminibus, recto modo exitu graviorem spiritum reddunt.

Curabit etiam, ne extremae syllabae intercidant; ut 8
par sibi sermo sit; ut, quotiens exclamandum erit, lateris conatus sit ille non capitis; ut gestus ad vocem, vultus ad gestum accommodetur. Observandum erit etiam, ut recta 9

sit facies dicentis, ne labra distorqueantur, ne immodicus
hiatus rictum discindat, ne supinus vultus, ne deiecti in
terram oculi, inclinata utrolibet cervix. Nam frons pluri-
10 bus generibus peccat. Vidi multos, quorum supercilia ad
singulos vocis conatus allevarentur, aliorum constricta,
aliorum etiam dissidentia, cum alterum in verticem tende-
11 rent, altero paene oculus ipse premeretur. Infinitum au-
tem, ut mox dicemus, in his quoque rebus momentum est;
et nihil potest placere quod non decet.

12 Debet etiam docere comoedus, quomodo narrandum,
qua sit auctoritate suadendum, qua concitatione consurgat
ira, qui flexus deceat miserationem. Quod ita optime fa-
ciet, si certos ex comoediis elegerit locos et ad hoc ma-
13 xime idoneos, id est, actionibus similes. Iidem autem
non ad pronuntiandum modo utilissimi verum ad augendam
14 quoque eloquentiam maxime accommodati erunt. Et haec,
dum infirma aetas maiora non capiet; ceterum, cum le-
gere orationes oportebit, cum virtutes earum iam sentiet:
tum mihi diligens aliquis ac peritus assistat, neque solum
lectionem formet verum ediscere etiam electa ex his co
gat et ea dicere stantem clare et quemadmodum agere opor
tebit, ut protinus pronuntiationem, vocem, memoriam ex-
erceat.

15 Ne illos quidem reprehendendos puto, qui paulum etiam
palaestricis vacaverunt. Non de his loquor, quibus pars
vitae in oleo, pars in vino consumitur, qui corporum cura
mentem obruerunt, hos enim abesse ab eo quem instituimus
16 quam longissime velim; sed nomen est idem iis, a quibus
gestus motusque formantur: ut recta sint brachia, ne in-
doctae rusticaeve manus, ne status indecorus, ne qua in
proferendis pedibus inscitia, ne caput oculique ab alia cor-
17 poris inclinatione dissideant. Nam neque haec esse in parte
pronuntiationis negaverit quisquam, neque ipsam pronun-
tiationem ab oratore secernet, et certe, quod facere opor-
teat, non indignandum est discere, cum praesertim haec
chironomia, quae est, ut nomine ipso declaratur, *lex ge-
stus*, et ab illis temporibus heroicis orta sit et a summis
Graeciae viris atque ipso etiam Socrate probata, a Platone

quoque in parte civilium posita virtutum et Chrysippo in
praeceptis de liberorum educatione compositis non omissa.
Nam Lacedaemonios quidem etiam saltationem quandam tan- 18
quam ad bella quoque utilem habuisse inter exercitationes
accepimus. Neque id veteribus Romanis dedecori fuit; ar-
gumentum est sacerdotum nomine ac religione durans ad
hoc tempus saltatio, et illa in tertio Ciceronis de Oratore
libro verba Crassi, quibus praecipit, ut orator utatur *late-
rum inclinatione forti ac virili, non a scena et histrioni-
bus sed ab armis aut etiam a palaestra;* cuius discipli-
nae usus in nostram usque aetatem sine reprehensione de-
scendit. A me tamen nec ultra pueriles annos retinebitur 19
nec in his ipsis diu. Neque enim gestum oratoris componi
ad similitudinem saltationis volo sed subesse aliquid ex hac
exercitatione puerili, unde nos non id agentes furtim decor
ille discentibus traditus prosequatur.

AN PLURA EODEM TEMPORE DOCERI PRIMA AETAS POSSIT.

XII. Quaeri solet, an, etiamsi discenda sint haec,
eodem tempore tamen tradi omnia et percipi possint. Ne-
gant enim quidam, quia confundatur animus ac fatigetur
tot disciplinis in diversum tendentibus, ad quas nec mens,
nec corpus, nec dies ipse sufficiat, et si maxime patiatur
hoc aetas robustior, pueriles annos onerari non oporteat.

Sed non satis perspiciunt, quantum natura humani in- 2
genii valeat; quae ita est agilis ac velox, sic in omnem
partem, ut ita dixerim, spectat, ut ne possit quidem ali-
quid agere tantum unum, in plura vero non eodem die
modo sed eodem temporis momento vim suam impendat.
An vero citharoedi non simul et memoriae et sono vocis 3
et plurimis flexibus serviunt, cum interim alios nervos dex-
tra percurrunt, alios laeva trahunt, continent, praebent, ne
pes quidem otiosus certam legem temporis servat, et haec
pariter omnia? Quid? nos agendi subita necessitate de- 4
prehensi nonne alia dicimus, alia providemus, cum pariter
inventio rerum, electio verborum, compositio, gestus, pro-
nuntiatio, vultus, motusque desiderentur? Quae si velut
sub uno conatu tam diversa parent simul, cur non pluri-

bus curis horas partiamur? cum praesertim reficiat animos ac reparet varietas ipsa, contraque sit aliquanto difficilius in labore uno perseverare. Ideo et stilus lectione requie-
5 scit, et ipsius lectionis taedium vicibus levatur. Quamlibet multa egerimus, quodam tamen modo recentes sumus ad id quod incipimus. Quis non obtundi potest, si per totum diem cuiuscunque artis unum magistrum ferat? Mutatione recreabitur sicut in cibis, quorum diversitate reficitur
6 stomachus et pluribus minore fastidio alitur. Aut dicant isti mihi, quae sit alia ratio discendi. Grammatico soli deserviamus, deinde geometrae tantum: omittamus interim quod didicimus; mox transeamus ad musicum: excidant priora; et cum Latinis studebimus litteris, non respiciamus ad Graecas; et, ut semel finiam, nihil faciamus nisi novissimum?
7 Cur non idem suademus agricolis: ne arva simul et vineta et oleas et arbustum colant; ne pratis et pecoribus et hortis et alvearibus avibusque accommodent curam? Cur ipsi aliquid forensibus negotiis, aliquid desideriis amicorum, aliquid rationibus domesticis, aliquid curae corporis, nonnihil voluptatibus cotidie damus? quarum nos una res quaelibet nihil intermittentes fatigaret. Adeo facilius est multa facere quam diu.

8 Illud quidem minime verendum est, ne laborem studiorum pueri difficilius tolerent, neque enim ulla aetas minus fatigatur. Mirum sit forsitan, sed experimentis depre-
9 hendas. Nam et dociliora sunt ingenia, priusquam obduruerunt. Id vel hoc argumento patet, quod intra biennium, quam verba recte formare potuerunt, quamvis nullo instante, omnia fere loquuntur; at noviciis nostris per quot annos sermo Latinus repugnat! Magis scias, si quem iam robustum instituere litteris coeperis, non sine causa dici παιδομαθεῖς eos, qui in sua quidque arte optime faciant.
10 Et patientior est laboris natura pueris quam iuvenibus. Videlicet, ut corpora infantium nec casus, quo in terram totiens deferuntur, tam graviter afflictet nec illa per manus et genua reptatio nec post breve tempus continui lusus et totius diei discursus, quia pondus illis abest nec sese ipsi gravant: sic animi quoque, credo, quia minore conatu

moventur nec suo nisu studiis insistunt sed formandos se
tantummodo praestant, non similiter fatigantur. Praeterea 11
secundum aliam aetatis illius facilitatem velut simplicius do-
centes sequuntur nec, quae iam egerint, metiuntur. Abest
illis adhuc etiam laboris iudicium. Porro, ut frequenter
experti sumus, minus afficit sensus fatigatio quam cogitatio.

Sed ne temporis quidem unquam plus erit, quia his 12
aetatibus omnis in audiendo profectus est. Cum ad stilum
secedet, cum generabit ipse aliquid atque componet: tum
inchoare haec studia vel non vacabit vel non libebit. Ergo 13
cum grammaticus totum occupare diem non possit nec de-
beat, ne discentis animum taedio avertat: quibus potius stu-
diis haec temporum velut subsiciva donabimus? Nam nec 14
ego comminui studentem in his partibus volo, nec moduletur
aut musicis notis cantica excipiat, nec utique ad minutissima
usque geometriae opera descendat, non comoedum in pro-
nuntiando nec saltatorem in gestu facio; quae si omnia exi-
gerem, suppeditabat tamen tempus. Longa est enim, quae
discit, aetas, et ego non de tardis ingeniis loquor. Deni- 15
que cur in his omnibus, quae discenda oratori futuro puto,
eminuit Plato, qui non contentus disciplinis, quas praestare
poterant Athenae, non Pythagoreorum, ad quos in Italiam
navigaverat, Aegypti quoque sacerdotes adiit atque eorum
arcana perdidicit?

Difficultatis patrocinia praeteximus segnitiae. Neque 16
enim nobis operis amor est, nec, quia sit honesta ac re-
rum pulcherrima eloquentia, petitur ipsa, sed ad venalem
usum et sordidum lucrum accingimur. Dicant sine his in 17
foro multi et acquirant, dum sit locupletior aliquis sordidae
mercis negotiator et plus voci suae debeat praeco. Nec
velim quidem lectorem dari mihi, quid studia referant com-
putaturum. Qui vero imaginem ipsam eloquentiae divina 18
quadam mente conceperit, quique illam (ut ait non igno-
bilis tragicus) reginam rerum orationem ponet ante oculos,
fructumque non ex stipe advocationum sed ex animo suo
et contemplatione ac scientia petet, perpetuum illum nec
fortunae subiectum: facile persuadebit sibi, ut tempora, quae
spectaculis, campo, tesseris, otiosis denique sermonibus,

ne dicam somno et conviviorum mora, conteruntur, geometrae potius ac musicae impendat, quanto plus delectationis
19 habiturus quam ex illis ineruditis voluptatibus. Dedit enim hoc providentia hominibus munus, ut honesta magis iuvarent. Sed nos haec ipsa dulcedo longius duxit. Hactenus ergo de studiis, quibus, antequam maiora capiat, puer instituendus est; proximus liber velut novum sumet exordium et ad rhetoris officia transibit.

LIBER II.

Libro secundo haec continentur: Quando rhetori tradendus sit puer. De moribus et officiis praeceptoris. An protinus praeceptore optime sit utendum. De primis apud rhetorem exercitationibus. De lectione oratorum et historicorum apud rhetorem. Qui primi legendi. De divisione et parenchiresi, de ediscendo. An secundum sui quisque ingenii naturam docendus sit. De officio discipulorum. De utilitate et ratione declamandi. An artis necessaria cognitio. Quare ineruditi ingeniosiores vulgo habeantur. Quis modus in arte. Divisio totius operis. Quid sit rhetorice et quis eius finis. An utilis. An ars. Ex quibus artibus. Natura an doctrina plus ei conferat. An virtus rhetorice. Quae materia eius.

QUANDO RHETORI TRADENDUS SIT PUER.

I. Tenuit consuetudo, quae cotidie magis invalescit, ut praeceptoribus eloquentiae, Latinis quidem semper sed etiam Graecis interim, discipuli serius quam ratio postulat, traderentur. Eius rei duplex causa est, quod et rhetores utique nostri suas partes omiserunt et grammatici
2 alienas occupaverunt. Nam et illi declamare modo et scientiam declamandi ac facultatem tradere officii sui ducunt, idque intra deliberativas iudicialesque materias (nam cetera ut professione sua minora despiciunt); et hi non satis credunt excepisse, quae relicta erant, (quo nomine gratia quoque iis habenda est) sed ad prosopopoeïas usque ac suasorias, in quibus onus dicendi vel maximum est, irrumpunt.
3 Hinc ergo accidit, ut, quae alterius artis prima erant opera, facta sint alterius novissima; et aetas altioribus iam disci-

plinis debita in schola minore subsidat ac rhetoricen apud
grammaticos exerceat. Ita, quod est maxime ridiculum,
non ante ad declamandi magistrum mittendus videatur puer
quam declamare sciat. Nos suum cuique professioni mo- 4
dum demus. Et grammatice (quam in Latinum transferen-
tes *litteraturam* vocaverunt) fines suos norit, praesertim
tantum ab hac appellationis suae paupertate, intra quam
primi illi constitere, provecta; nam tenuis a fonte assum-
ptis historicorum criticorumque viribus pleno iam satis al-
veo fluit, cum praeter rationem recte loquendi non parum
alioqui copiosam prope omnium maximarum artium scien-
tiam amplexa sit; et rhetorice, cui nomen vis eloquendi de- 5
dit, officia sua non detrectet nec occupari gaudeat perti-
nentem ad se laborem, quae, dum opere cedit, iam paene
possessione depulsa est. Neque infitiabor, aliquem ex iis, 6
qui grammaticen profiteantur, eousque scientiae progredi
posse, ut ad haec quoque tradenda sufficiat; sed cum id
aget, rhetoris officio fungetur non suo.

Nos porro quaerimus, quando iis, quae rhetorice prae- 7
cipit, percipiendis puer maturus esse videatur. In quo qui-
dem non id aestimandum, cuius quisque sit aetatis, sed
quantum in studiis iam effecerit. Et ne diutius disseram;
quando sit rhetori tradendus, sic optime finiri credo, *cum
poterit*. Sed hoc ipsum ex superiore pendet quaestione. 8
Nam si grammatices munus usque ad suasorias prorogatur,
tardius rhetore opus est. At si rhetor prima officia operis
sui non recusat, a narrationibus statim et laudandi vitupe-
randique opusculis cura eius desideratur. An ignoramus an- 9
tiquis hoc fuisse ad augendam eloquentiam genus exerci-
tationis, ut theses dicerent et communes locos et cetera
citra complexum rerum personarumque, quibus verae fictae-
que controversiae continentur? Ex quo palam est, quam
turpiter deserat eam partem rhetorices institutio, quam et
primam habuit et diu solam. Quid autem est ex iis, de 10
quibus supra dixi, quod non cum in alia, quae sunt pro-
pria rhetorum, tum certe in illud iudiciale causae genus
incidat? An non in foro narrandum est? qua in parte ne-
scio an sit vel plurimum. Non laus ac vituperatio certa- 11

minibus illis frequenter inseritur? Non communes loci, sive qui sunt in vitia directi, quales legimus a Cicerone compositos; seu quibus quaestiones generaliter tractantur, quales sunt editi a Quinto quoque Hortensio: ut, *Sitne parvis argumentis credendum*, et *pro testibus* et *in testes*, in me-
12 diis litium medullis versantur? Arma sunt haec quodammodo praeparanda semper, ut iis, cum res poscet, utaris. Quae qui pertinere ad orationem non putabit, is ne statuam quidem inchoari credet, cum eius membra fundentur. Neque hanc (ut aliqui putabunt) festinationem meam sic quisquam calumnietur, tanquam eum, qui sit rhetori tradendus,
13 abducendum protinus a Grammaticis putem. Dabuntur et illis tum quoque tempora sua, neque erit verendum, ne binis praeceptoribus oneretur puer. Non enim crescet sed dividetur, qui sub uno miscebatur, labor, et erit sui quisque operis magister utilior; quod adhuc obtinent Graeci, a Latinis omissum est, et fieri videtur excusate, quia sunt, qui labori isti successerint.

DE MORIBUS ET OFFICIIS PRAECEPTORIS.

II. Ergo cum ad eas in studiis vires pervenerit puer, ut, quae prima esse praecepta rhetorum diximus, mente consequi possit, tradendus eius artis magistris erit; quorum
2 in primis inspici mores oportebit. Quod ego non idcirco potissimum in hac parte tractare sum aggressus, quia non in ceteris quoque doctoribus idem hoc examinandum quam diligentissime putem, sicut testatus sum libro priore; sed quod magis necessariam eius rei mentionem facit aetas ipsa
3 discentium. Nam et adulti fere pueri ad hos praeceptores transferuntur et apud eos iuvenes etiam facti perseverant; ideoque maior adhibenda tum cura est, ut et teneriores annos ab iniuria sanctitas docentis custodiat et ferociores a
4 licentia gravitas deterreat. Neque vero sat est summam praestare abstinentiam, nisi disciplinae severitate convenientium quoque ad se mores astrinxerit.

Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animum, ac succedere se in eorum locum, a quibus sibi li-
5 beri tradantur, existimet. Ipse nec habeat vitia nec ferat.

Non austeritas eius tristis, non dissoluta sit comitas, ne inde odium hinc contemptus oriatur. Plurimus ei de honesto ac bono sermo sit; nam quo saepius monuerit, hoc rarius castigabit. Minime iracundus, nec tamen eorum, quae emendanda erunt, dissimulator; simplex in docendo; patiens laboris; assiduus potius quam immodicus. Interrogantibus liben- 6
ter respondeat, non interrogantes percontetur ultro. In laudandis discipulorum dictionibus nec malignus nec effusus, quia res altera taedium laboris, altera securitatem parit. In 7
emendando, quae corrigenda erunt, non acerbus minimeque contumeliosus; nam id quidem multos a proposito studendi fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint. Ipse aliquid 8
immo multa cotidie dicat, quae secum auditores referant. Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen *viva illa*, ut dicitur, *vox* alit plenius praecipueque eius praeceptoris, quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et verentur. Vix autem dici potest, quanto libentius imitemur eos, quibus favemus.

Minime vero permittenda pueris, ut fit apud plerosque, 9
assurgendi exultandique in laudando licentia; quin etiam iuvenum modicum esse, cum audient, testimonium debet. Ita fiet, ut ex iudicio praeceptoris discipulus pendeat, atque id se dixisse recte, quod ab eo probabitur, credat. Illa vero 10
vitiosissima, quae iam *humanitas* vocatur, invicem qualiacunque laudandi, cum est indecora et theatralis et severe institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis. Supervacua enim videntur cura ac labor, parata, quidquid effuderint, laude. Vultum igitur praeceptoris intueri tam, 11
qui audiunt, debent, quam ipse qui dicit; ita enim probanda atque improbanda discernent; sic stilo facultas continget, auditione iudicium. At nunc proni atque succincti ad omnem 12
clausulam non exurgunt modo verum etiam excurrunt et cum indecora exultatione conclamant. Id mutuum est et ibi declamationis fortuna. Hinc tumor et vana de se persuasio usque adeo, ut illo condiscipulorum tumultu inflati, si parum a praeceptore laudentur, ipsi de illo male sentiant. Sed se 13
quoque praeceptores intente ac modeste audiri velint; non enim iudicio discipulorum dicere debet magister sed disci-

puli magistri. Quin, si fieri potest, intendendus animus in hoc quoque, ut perspiciat, quae quisque et quomodo laudet; et placere, quae bene dicet, non suo magis quam eorum nomine delectetur, qui recte iudicabunt.

14 Pueros adolescentibus permixtos sedere, non placet mihi. Nam etiamsi vir talis, qualem esse oportet studiis moribusque praepositum, modestam habere potest etiam iuventutem: tamen vel infirmitas a robustioribus separanda est, et carendum non solum crimine turpitudinis verum etiam su-
15 spicione. Haec notanda breviter existimavi. Nam ut absit ab ultimis vitiis ipse praeceptor ac schola, ne praecipiendum quidem credo. Ac si quis est, qui flagitia manifesta in eligendo filii praeceptore non vitet, iam hinc sciat, cetera quoque, quae ad utilitatem iuventutis componere conamur, esse sibi hac parte omissa supervacua.

AN PROTINUS PRAECEPTORE OPTIMO SIT UTENDUM.

III. Ne illorum quidem persuasio silentio transeunda est, qui, etiam cum idoneos rhetori pueros putaverunt, non tamen continuo tradendos eminentissimo credunt sed apud minores aliquamdiu detinent; tanquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas praeceptoris, cum ad intellectum atque ad imitationem facilior tum ad suscipiendas elementorum mo-
2 lestias minus superba. Qua in re mihi non arbitror diu laborandum, ut ostendam, quanto sit melius optimis imbui, quanta in eluendis, quae semel insederint, vitiis difficultas consequatur; cum geminatum onus succedentes premat et quidem
3 dedocendi gravius ac prius quam docendi. Propter quod Timotheum, clarum in arte tibiarum, ferunt duplices ab iis, quos alius instituisset, solitum exigere mercedes, quam si rudes traderentur. Error tamen est in re duplex: unus, quod interim sufficere illos minores existimant, et, bono sane sto-
4 macho, contenti sunt; quae quanquam est ipsa reprehensione digna securitas, tamen esset utcunque tolerabilis, si eiusmodi praeceptores minus docerent non peius; alter ille etiam frequentior, quod eos, qui ampliorem dicendi facultatem sint consecuti, non putant ad minora descendere, idque interim fieri, quia fastidiant praestare hanc inferioribus cu-

ram, interim quia omnino non possint. Ego porro eum qui 5
nolit in numero praecipientium non habeo, posse autem ma-
xime, si velit, optimum quemque contendo; primum, quod
eum, qui eloquentia ceteris praestet, illa quoque, per quae
ad eloquentiam pervenitur, diligentissime percepisse credi-
bile est; deinde, quia plurimum in praecipiendo valet ratio, 6
quae doctissimo cuique planissima est; postremo, quia ne-
mo sic in maioribus eminet, ut eum minora deficiant. Nisi
forte Iovem quidem Phidias optime fecit, illa autem, quae in
ornamentum operis eius accedunt, alius melius elaborasset;
aut orator loqui nesciet; aut leviores morbos curare non po-
terit praestantissimus medicus.

Quid ergo? non est quaedam eloquentia maior, quam 7
ut eam intellectu consequi puerilis infirmitas possit? Ego
vero confiteor, disertum praeceptorem prudentem quoque et
non ignarum docendi esse oportere, summittentem se ad
mensuram discentis; ut velocissimus quisque, si forte iter
cum parvulo faciat, det manum et gradum suum minuat nec
procedat ultra, quam comes possit. Quid? si plerumque ac- 8
cidit, ut faciliora sint ad intelligendum et lucidiora multo,
quae a doctissimo quoque dicuntur? Nam et prima est elo-
quentiae virtus perspicuitas, et quo quis ingenio minus valet,
hoc se magis attollere et dilatare conatur; ut statura breves
in digitos eriguntur et plura infirmi minantur. Nam tumidos 9
et corruptos et tinnulos et quocunque alio cacozeliae genere
peccantes, certum habeo, non virium sed infirmitatis vitio
laborare, ut corpora non robore sed valetudine inflantur et
recto itinere lassi plerumque devertunt. Erit ergo etiam
obscurior, quo quisque deterior.

Non excidit mihi, scripsisse me in libro priore, cum 10
potiorem in scholis eruditionem esse quam domi dicerem,
libentius se prima studia tenerosque profectus ad imitationem
condiscipulorum, quae facilior esset, erigere; quod a qui-
busdam sic accipi potest, tanquam haec, quam nunc tueor,
sententia priori diversa sit. Id a me procul aberit; namque 11
ea causa vel maxima est, cur optimo cuique praeceptori sit
tradendus puer, quod apud eum discipuli quoque melius in-
stituti aut dicent, quod inutile non sit imitari, aut, si quid

erraverint, statim corrigentur; at indoctus ille etiam probabit fortasse vitiosa et placere audientibus iudicio suo coget.
12 Sit ergo tam eloquentia quam moribus praestantissimus, qui ad Phoenicis Homerici exemplum dicere ac facere doceat.

DE PRIMIS APUD RHETOREM EXERCITATIONIBUS.

IV. Hinc iam, quas primas in docendo partes rhetorum putem, tradere incipiam, dilata parumper illa quae sola vulgo vocatur arte rhetorica. Ac mihi opportunus maxime videtur ingressus ab eo, cuius aliquid simile apud grammaticos puer
2 didicerit. Et quia narrationum, excepta qua in causis utimur, tres accepimus species, fabulam, quae versatur in tragoediis atque carminibus, non a veritate modo sed etiam a forma veritatis remota; argumentum, quod falsum sed vero simile comoediae fingunt; historiam, in qua est gestae rei expositio; grammaticis autem poeticas dedimus: apud rhetorem initium sit historica, tanto robustior quanto verior.
3 Sed narrandi quidem quae nobis optima ratio videatur, tum demonstrabimus, cum de iudiciali parte dicemus. Interim admonere illud sat est, ut sit ea neque arida prorsus atque ieiuna, (nam quid opus erat tantum studiis laboris impendere, si res nudas atque inornatas indicare satis videretur?) neque rursus sinuosa et arcessitis descriptionibns, in quas
4 plerique imitatione poeticae licentiae ducuntur, lasciviat. Vitium utrumque; peius tamen illud, quod ex inopia quam quod ex copia venit. Nam in pueris oratio perfecta nec exigi nec sperari potest; melior autem indoles laeta generosique conatus et vel plura iusto concipiens interim spiritus. Nec un-
5 quam me in his discentis annis offendat, si quid superfuerit. Quin ipsis doctoribus hoc esse curae velim, ut teneras adhuc mentes more nutricum mollius alant et satiari velut quodam iucundioris disciplinae lacte patiantur. Erit illud plenius interim corpus, quod mox adulta aetas astringat. Hinc spes
6 roboris. Maciem namque et infirmitatem in posterum minari solet protinus omnibus membris expressus infans. Audeat haec aetas plura et inveniat et inventis gaudeat, sint licet illa non satis sicca interim ac severa. Facile remedium est
7 ubertatis; sterilia nullo labore vincuntur. Illa mihi in pueris

natura minimum spei dederit, in qua ingenium iudicio prae-
sumitur. Materiam esse primum volo vel abundantiorem
atque ultra quam oporteat fusam. Multum inde decoquent
anni, multum ratio limabit, aliquid velut usu ipso deteretur,
sit modo unde excidi possit et quod exculpi; erit autem, si
non ab initio tenuem nimium laminam duxerimus et quam
caelatura altior rumpat. Quod me de his aetatibus sentire 8
minus mirabitur, qui apud Ciceronem legerit: *Volo enim se
efferat in adolescente fecunditas.*

Quapropter in primis evitandus et in pueris praecipue
magister aridus, non minus quam teneris adhuc plantis sic-
cum et sine humore ullo solum. Inde fiunt humiles statim et 9
velut terram spectantes, qui nihil supra cotidianum sermo-
nem attollere audeant. Macies illis pro sanitate et iudicii
loco infirmitas est, et dum satis putant vitio carere, in id
ipsum incidunt vitium, quod virtutibus carent. Quare mihi
ne maturitas quidem ipsa festinet, nec musta in lacu statim
austera sint; sic et annos ferent et vetustate proficient.

Nec illud quidem quod admoneamus indignum est, in- 10
genia puerorum nimia interim emendationis severitate defi-
cere; nam et desperant et dolent et novissime oderunt et,
quod maxime nocet, dum omnia timent, nihil conantur. Quod 11
etiam rusticis notum est, qui frondibus teneris non putant
adhibendam esse falcem, quia reformidare ferrum videntur
et nondum cicatricem pati posse. Iucundus ergo tum ma- 12
xime debet esse praeceptor, ut remedia, quae alioqui na-
tura sunt aspera, molli manu leniantur; laudare aliqua, ferre
quaedam, mutare etiam, reddita cur id fiat ratione, illumi-
nare interponendo aliquid sui. Nonnunquam hoc quoque
erit utile, ipsum totas dictare materias, quas et imitetur puer
et interim tanquam suas amet. Et si tam negligens ei stilus 13
fuerit, ut emendationem non recipiat: expertus sum pro-
desse, quotiens eandem materiam rursus a me tractatam
scribere de integro iuberem, *posse enim eum adhuc me-
lius;* quatenus nullo magis studia quam spe gaudent. Aliter 14
autem alia aetas emendanda est, et pro modo virium et exi-
gendum et corrigendum opus. Solebam ego dicere pueris
aliquid ausis licentius aut laetius, *laudare illud me adhuc,*

venturum tempus, *quo idem non permitterem;* ita et in-
genio gaudebant et iudicio non fallebantur.
15 Sed ut eo revertar, unde sum digressus: narrationes
stilo componi quanta maxima possit adhibita diligentia volo.
Nam ut primo, cum sermo instituitur, dicere quae audie-
rint, utile est pueris ad loquendi facultatem; ideoque et
retro agere expositionem et a media in utramque partem
discurrere sane merito coguntur, sed ad gremium praece-
ptoris, et dum non possunt, et dum res ac verba conne-
ctere incipiunt, ut protinus memoriam firment: ita, cum
iam formam rectae atque emendatae orationis accipient,
extemporalis garrulitas nec expectata cogitatio et vix sur-
16 gendi mora circulatoriae vere iactationis est. Hinc paren-
tium imperitorum inane gaudium, ipsis vero contemptus
operis et inverecunda frons et consuetudo pessime dicendi
et malorum exercitatio et, quae magnos quoque profectus
frequenter perdidit, arrogans de se persuasio innascitur.
17 Erit suum parandae facilitati tempus, nec a nobis negli-
genter locus iste transibitur. Interim satis est, si puer
omni cura et summo, quantum illa aetas capit, labore ali-
quid probabile scripserit; in hoc assuescat, huius sibi rei
naturam faciat. Ille demum in id, quod quaerimus, aut ei
proximum poterit evadere, qui ante discet recte dicere
quam cito.
18 Narrationibus non inutiliter subiungitur opus destruendi
confirmandique eas, quod ἀνασκευὴ et κατασκευὴ vocatur.
Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri
potest verum etiam in ipsis annalium monumentis, ut, si
quaeratur, *an sit credibile super caput Valerii pugnantis
sedisse corvum*, *qui os oculosque hostis Galli rostro atque
alis everberaret*, sit in utramque partem ingens ad dicen-
19 dum materia; aut *de serpente*, *quo Scipio traditur geni-
tus*, et *lupa Romuli* et *Egeria Numae*. Nam Graecis hi-
storiis plerumque poeticae similis licentia est. Saepe etiam
quaeri solet de tempore, de loco quo gesta res dicitur, non-
nunquam de persona quoque; sicut Livius frequentissime
dubitat, et alii ab aliis historici dissentiunt.
20 Inde paulatim ad maiora tendere incipiet, l a u d a r e

claros viros et vituperare improbos, quod non simplicis utilitatis opus est. Namque et ingenium exercetur multiplici variaque materia, et animus contemplatione recti pravique formatur, et multa inde cognitio rerum venit, et exemplis, quae sunt in omni genere causarum potentissima, iam tum instruitur, cum res poscet, usurus. Hinc 21
illa quoque exercitatio subit comparationis, uter melior uterve deterior; quae quanquam versatur in ratione simili, tamen et duplicat materiam et virtutum vitiorumque non tantum naturam sed etiam modum tractat. Verum de ordine laudis contraque, quoniam tertia haec rhetorices pars est, praecipiemus suo tempore.

Communes loci (de his loquor, quibus citra per- 22
sonas in ipsa vitia moris est perorare, ut in *adulterum*, *aleatorem*, *petulantem*) ex mediis sunt iudiciis et, si reum adiicias, accusationes; quanquam hi quoque ab illo generali tractatu ad quasdam deduci species solent, ut si ponatur *adulter caecus*, *aleator pauper*, *petulans senex*. Habent autem nonnunquam etiam defensionem. Nam et pro 23
luxuria et pro *amore* dicimus, et leno interim parasitusque defenditur sic, ut non homini patrocinemur sed crimini.

Theses autem, quae sumuntur ex rerum compara- 24
tione, ut *rusticane vita an urbana potior*; *iurisperiti an militaris viri laus maior*, mire sunt ad exercitationem dicendi speciosae atque uberes, quae vel ad suadendi officium vel etiam ad iudiciorum disceptationem iuvant plurimum. Nam posterior ex praedictis locus in causa Murenae copiosissime a Cicerone tractatur. Sunt et illae paene totae 25
ad deliberativum pertinentes genus, *ducendane uxor*, *petendine sint magistratus*. Namque et hae personis modo adiectis suasoriae erunt.

Solebant praeceptores mei neque inutili et nobis etiam 26
iucundo genere exercitationis praeparare nos coniecturalibus causis, cum quaerere atque exequi iuberent, *Cur armata apud Lacedaemonios Venus*, et *Quid ita crederetur Cupido puer atque volucer et sagittis ac face armatus*, et similia, in quibus scrutabamur voluntatem, cuius in controversiis frequens quaestio est, quod genus chriae videri potest.

27 Nam locos quidem, quales sunt de testibus, *semperne
his credendum, et de argumentis, *an habenda etiam par-
vis fides*, adeo manifestum est ad forenses actiones per-
tinere, ut quidam neque ignobiles in officiis civilibus scri-
ptos eos memoriaeque diligentissime mandatos in promptu
habuerint, ut quotiens esset occasio, extemporales eorum
28 dictiones his velut emblematis exornarentur. Quo quidem
(neque enim eius rei iudicium differre sustineo) summam
videbantur mihi infirmitatem de se confiteri. Nam quid hi
possint in causis, quarum varia et nova semper est facies,
proprium invenire; quomodo propositis ex parte adversa
respondere, altercationibus velociter occurrere, testem ro-
gare: qui etiam in his, quae sunt communia et in plurimis
causis tractantur, vulgatissimos sensus verbis nisi tanto
29 ante praeparatis prosequi nequeant? Nec vero his, cum
eadem iudiciis pluribus dicunt, aut fastidium moveant velut
frigidi et repositi cibi, aut pudorem deprehensa totiens
audientium memoria infelix supellex, quae sicut apud pau-
peres ambitiosos pluribus et diversis officiis conteratur?
30 Cum eo quidem quod vix ullus est tam communis locus,
qui possit cohaerere cum causa nisi aliquo propriae quae-
stionis vinculo copulatus, appareatque eum non tam in-
31 sertum quam applicitum; vel quod dissimilis est ceteris vel
quod plerumque assumi etiam parum apte solet, non quia
desideratur sed quia paratus est. Ut quidam sententiarum
gratia verbosissimos locos arcessunt, cum ex locis debeat
32 nasci sententia. Ita sunt autem speciosa haec et utilia, si
oriuntur ex causa; ceterum quamlibet pulchra elocutio, nisi
ad victoriam tendit, utique supervacua sed interim etiam
contraria est. Verum hactenus evagari satis fuerit.

33 L e g u m l a u s a c v i t u p e r a t i o iam maiores ac prope
summis operibus suffecturas vires desiderant; quae quidem
suasoriis an controversiis magis accommodata sit exercitatio,
consuetudine et iure civitatum differt. Apud Graecos enim
lator earum ad iudicem vocabatur, Romanis pro contione
suadere ac dissuadere moris fuit. Utroque autem modo pauca
de his et fere certa dicuntur. Nam et genera sunt tria, sacri,
34 publici, privati iuris. Quae divisio ad laudem magis spectat,

si quis eam per gradus augeat, quod lex, quod publica, quod
ad religionem deum comparata sit. Ea quidem, de quibus
quaeri solet, communia omnibus. Aut enim de iure dubitari 35
potest eius, qui rogat, ut de P. Clodii, qui non rite creatus
tribunus arguebatur; aut de ipsius rogationis, quod est va-
rium, sive non trino forte nundino promulgata sive non ido-
neo die, sive contra intercessionem vel auspicia aliudve
quid, quod legitimis obstet, dicitur lata esse vel ferri, sive
alicui manentium legum repugnare. Sed haec ad illas primas 36
exercitationes non pertinent, nam sunt hae citra complexum
personarum, temporum, causarum. Reliqua eadem fere vero
fictoque huiusmodi certamine tractantur. Nam vitium aut in 37
verbis aut in rebus est. In verbis quaeritur, an satis signifi-
cent, an sit in iis aliquid ambiguum. In rebus, an lex sibi
ipsa consentiat, an in praeteritum ferri debeat, an in singu-
los homines. Maxime vero commune est quaerere, an sit
honesta, an utilis. Nec ignoro, plures fieri a plerisque 38
partes; sed nos iustum, pium, religiosum, ceteraque his si-
milia honesto complectimur. Iusti tamen species non simpli-
citer excuti solent. Aut enim de re ipsa quaeritur, ut di-
gnane poena vel praemio sit; aut de modo praemii poenaeve,
quia tam maior quam minor culpari potest. Utilitas quoque 39
interim natura discernitur, interim tempore. Quaedam an
obtineri possint, ambigi solet. Ne illud quidem ignorare
oportet, leges aliquando totas aliquando ex parte reprehendi
solere, cum exemplum rei utriusque nobis claris orationibus
praebeatur. Nec me fallit, eas quoque leges esse, quae non 40
in perpetuum rogentur sed de honoribus aut imperiis, qualis
Manilia fuit, de qua Ciceronis oratio est. Sed de his nihil
hoc loco praecipi potest, constant enim propria rerum, de
quibus agitur, non communi qualitate.

His fere veteres facultatem dicendi exercuerunt assum- 41
pta tamen a dialecticis argumentandi ratione. Nam fictas ad
imitationem fori consiliorumque materias apud Graecos di-
cere circa Demetrium Phalerea institutum fere constat. An 42
ab ipso id genus exercitationis sit inventum, ut alio quoque
libro sum confessus, parum comperi; sed ne hi quidem, qui
hoc fortissime affirmant, ullo satis idoneo auctore nituntur.

Latinos vero dicendi praeceptores extremis L. Crassi temporibus coepisse Cicero auctor est; quorum insignis maxime Plotius fuit.

DE LECTIONE ORATORUM ET HISTORICORUM APUD RHETOREM.

V. Sed de ratione declamandi post paulum. Interim, quia prima rhetorices rudimenta tractamus, non omittendum videtur id quoque, ut moneam, quantum sit collaturus ad profectum discentium rhetor, si, quemadmodum a grammaticis exigitur poetarum enarratio: ita ipse quoque historiae atque etiam magis orationum lectione susceptos a se discipulos instruxerit; quod nos in paucis, quorum id aetas exi-
2 gebat et parentes utile esse crediderant, servavimus. Ceterum sentientibus iam tum optima duae res impedimento fuerunt, quod et longa consuetudo aliter docendi fecerat legem, et robusti fere iuvenes nec hunc laborem desiderantes exem-
3 plum nostrum sequebantur. Nec tamen, etiamsi quid novi vel sero invenissem, praecipere in posterum puderet. Nunc vero scio id fieri apud Graecos sed magis per adiutores, quia non videntur tempora suffectura, si legentibus singulis
4 praeire semper ipsi velint. Et hercule praelectio, quae in hoc adhibetur, ut facile atque distincte pueri scripta oculis sequantur, etiam illa, quae vim cuiusque verbi, si quod minus usitatum incidat, docet, multum infra rhetoris officium
5 existimanda est. At demonstrare virtutes vel, si quando ita incidat, vitia, id professionis eius atque promissi, quo se magistrum eloquentiae pollicetur, maxime proprium est; eo quidem validius, quod non utique hunc laborem docentium postulo, ut ad gremium revocatis cuiusque eorum liberis
6 lectione deserviant. Nam mihi cum facilius tum etiam multo videtur magis utile, facto silentio unum aliquem (quod ipsum imperari per vices optimum est) constituere lectorem, ut protinus pronuntiationi quoque assuescant; tum exposita
7 causa, in quam scripta legetur oratio, (nam sic clarius quae dicentur intelligi poterunt) nihil otiosum pati, quodque in inventione quodque in elocutione annotandum erit; quae in prooemio conciliandi iudicis ratio; quae narrandi lux, brevi-

tas, fides; quod aliquando consilium et quam occulta calliditas (namque ea sola in hoc ars est, quae intelligi nisi ab 8
artifice non possit); quanta deinceps in dividendo prudentia,
quam subtilis et crebra argumentatio; quibus viribus inspiret,
qua iucunditate permulceat; quanta in maledictis asperitas,
in iocis urbanitas; ut denique dominetur in affectibus atque
in pectora irrumpat animumque iudicum similem his, quae
dicit, efficiat. Tum in ratione eloquendi, quod verbum pro- 9
prium, ornatum, sublime; ubi amplificatio laudanda, quae
virtus ei contraria, quid speciose translatum, quae figura
verborum, quae levis et quadrata sed virilis tamen compositio.

Ne id quidem inutile, etiam corruptas aliquando et vi- 10
tiosas orationes, quas tamen plerique iudiciorum pravitate
mirantur, legi palam ostendique in his, quam multa impropria, obscura, tumida, humilia, sordida, lasciva, effeminata
sint; quae non laudantur modo a plerisque sed, quod est
peius, propter hoc ipsum, quod sunt prava, laudantur. Nam 11
sermo rectus et secundum naturam enuntiatus nihil habere
ex ingenio videtur, illa vero, quae utcunque deflexa sunt,
tanquam exquisitiora miramur; non aliter quam distortis et
quocunque modo prodigiosis corporibus apud quosdam maius
est pretium quam his, quae nihil ex communi habitu boni
perdiderunt. Atque etiam qui specie capiuntur, vulsis leva- 12
tisque et inustas comas acu comentibus et non suo colore
nitidis plus esse formae putant, quam possit tribuere incorrupta natura; ut pulchritudo corporis venire videatur ex
malis moribus.

Neque solum haec ipse debebit docere praeceptor sed 13
frequenter interrogare et iudicium discipulorum experiri.
Sic audientibus securitas aberit nec, quae dicentur, superfluent aures, simulque ad id perducentur, quod ex hoc quaeritur, ut inveniant ipsi et intelligant. Nam quid aliud agimus
docendo eos, quam ne docendi semper sint?

Hoc diligentiae genus ausim dicere plus collaturum di- 14
scentibus quam omnes omnium artes, quae iuvant sine dubio
multum; sed latiore quadam comprehensione per omnes quidem species rerum cotidie paene nascentium ire qui pos-

15 sunt? Sicut de re militari, quanquam sunt tradita quaedam
praecepta communia, magis tamen proderit scire, qua ducum
quisque ratione, in quali re, tempore, loco sit sapienter
usus aut contra. Nam in omnibus fere minus valent praece-
16 pta quam experimenta. An vero declamabit quidem praece-
ptor, ut sit exemplo suis auditoribus; non plus contulerint
lecti Cicero aut Demosthenes? Corrigetur palam, si quid
in declamando discipulus erraverit; non potentius erit emen-
dare orationem, quin immo etiam iucundius? Aliena enim
17 vitia reprehendi quisque mavult quam sua. Nec deerant
plura, quae dicerem; sed neminem haec utilitas fugit, atque
utinam tam non pigeat facere istud quam non displicebit.

18 Quod si potuerit obtineri, non ita difficilis supererit
quaestio, qui legendi sint incipientibus. Nam quidam illos
minores, quia facilior intellectus videbatur, probaverunt;
alii floridius genus, ut ad alenda primarum aetatum ingenia
19 magis accommodatum. Ego optimos quidem et statim et
semper sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime
expositum velim, ut Livium a pueris magis quam Sallustium;
et hic historiae maior est auctor, ad quem tamen intelligen-
20 dum iam profectu opus sit. Cicero, ut mihi quidem videtur,
et iucundus incipientibus quoque et apertus est satis, nec
prodesse tantum sed etiam amari potest, tum (quemadmodum
Livius praecipit) ut quisque erit Ciceroni simillimus.

21 Duo autem genera maxime cavenda pueris puto: unum,
ne quis eos antiquitatis nimius admirator in Gracchorum Ca-
tonisque et aliorum similium lectione durescere velit; fient
enim horridi atque ieiuni; nam neque vim eorum adhuc in-
tellectu consequentur et elocutione, quae tum sine dubio
erat optima sed nostris temporibus aliena est, contenti, quod
22 est pessimum, similes sibi magnis viris videbuntur. Alterum,
quod huic diversum est, ne recentis huius lasciviae flosculis
capti voluptate prava deleniantur, ut praedulce illud genus
et puerilibus ingeniis hoc gratius, quo propius est, adament.
23 Firmis autem iudiciis iamque extra periculum positis sua-
serim et antiquos legere, ex quibus si assumatur solida ac
virilis ingenii vis, deterso rudis saeculi squalore, tum noster
hic cultus clarius enitescet; et novos, quibus et ipsis multa

virtus adest. Neque enim nos tarditatis natura damnavit, 24
sed dicendi mutavimus genus et ultra nobis quam oportebat
indulsimus; ita non tam ingenio illi nos superarunt quam
proposito. Multa ergo licebit eligere; sed curandum erit,
ne iis, quibus permixta sunt, inquinentur. Quosdam vero 25
etiam, quos totos imitari oporteat, et fuisse nuper et nunc
esse, quidni libenter non modo concesserim verum etiam
contenderim? Sed hi qui sint, non cuiuscunque est pronun- 26
tiare. Tutius circa priores vel erratur, ideoque hanc novo-
rum distuli lectionem, ne imitatio iudicium antecederet.

DE DIVISIONE ET PARENCHIRESI.

VI. Fuit etiam in hoc diversum praecipientium propo-
situm, quod eorum quidam materias, quas discipulis ad di-
cendum dabant, non contenti divisione dirigere latius dicendo
prosequebantur, nec solum probationibus implebant sed
etiam affectibus. Alii, cum primas modo lineas duxissent, 2
post declamationes, quid omisisset quisque, tractabant;
quosdam vero locos non minore cura, quam cum ad dicen-
dum ipsi surgerent, excolebant. Utile utrumque, et ideo
neutrum ab altero separo; sed si facere tantum alterum ne-
cesse sit, plus proderit demonstrasse rectam protinus viam
quam revocare ab errore iam lapsos. Primum quia emenda- 3
tionem auribus modo accipiunt, divisionem vero ad cogita-
tionem etiam et stilum perferunt; deinde quod libentius prae-
cipientem audiunt quam reprehendentem. Si qui vero paulo
sunt vivaciores, in his praesertim moribus, etiam irascuntur
admonitioni et taciti repugnant. Neque ideo tamen minus
vitia aperte coarguenda sunt. Habenda enim ratio cetero- 4
rum, qui recta esse, quae praeceptor non emendaverit, cre-
dent. Utraque autem ratio miscenda est et ita tractanda, ut
ipsae res postulabunt. Namque incipientibus danda erit velut 5
praeformata materia secundum cuiusque vires; at cum satis
composuisse sese ad exemplum videbuntur, praevia quaedam
demonstranda vestigia, quae persecuti iam suis viribus sine
adminiculo progredi possint. Nonnunquam credi sibi ipsos 6
oportebit, ne mala consuetudine semper alienum laborem se-
quendi nihil per se conari et quaerere sciant. Quodsi satis

prudenter dicenda viderint, iam prope consummata fuerit praecipientis opera; at si quid erraverint adhuc, erunt ad
7 ducem reducendi. Cui rei simile quiddam facientes aves cernimus, quae teneris infirmisque fetibus cibos ore suo collatos partiuntur; at cum visi sunt adulti, paulum egredi nidis et circumvolare sedem illam praecedentes ipsae docent, tum expertas vires libero coelo suaeque ipsorum fiduciae permittunt.

DE EDISCENDO.

VII. Illud ex consuetudine mutandum prorsus existimo in his, de quibus nunc disserimus, aetatibus, ne omnia, quae scripserint, ediscant et certa, ut moris est, die dicant; quod quidem maxime patres exigunt atque ita demum studere liberos suos, si quam frequentissime declamaverint,
2 credunt, cum profectus praecipue diligentia constet. Nam ut scribere pueros plurimumque esse in hoc opere plane velim: sic ediscere electos ex orationibus vel historiis aliove quo genere dignorum ea cura voluminum locos, multo
3 magis suadeam. Nam et exercebitur acrius memoria aliena complectendo quam sua; et qui erunt in difficiliore huius laboris genere versati, sine molestia, quae ipsi composuerint, iam familiarius animo suo affigent, et assuescent optimis semperque habebunt intra se, quod imitentur; et iam non sentientes formam orationis illam, quam mente penitus
4 acceperint, expriment. Abundabunt autem copia verborum optimorum et compositione et figuris iam non quaesitis sed sponte et ex reposito velut thesauro se offerentibus. Accedit his et iucunda in sermone bene a quoque dictorum relatio et in causis utilis. Nam et plus auctoritatis afferunt ea, quae non praesentis gratia litis sunt comparata, et laudem saepe
5 maiorem quam si nostra sint conciliant. Aliquando tamen permittendum, quae ipsi scripserint, dicere, ut laboris sui fructum etiam ex illa, quae maxime petitur, laude plurium capiant. Verum id quoque tum fieri oportebit, cum aliquid commodius elimaverint, ut eo velut praemio studii sui donentur ac se meruisse, ut dicerent, gaudeant.

AN SECUNDUM SUI QUISQUE INGENII NATURAM DOCENDUS SIT.

VIII. Virtus praeceptoris haberi solet nec immerito diligenter in his, quos erudiendos susceperit, notare discrimina ingeniorum et, quo quemque natura maxime ferat, scire. Nam est in hoc incredibilis quaedam varietas nec pauciores animorum paene quam corporum formae.
Quod intelligi etiam ex ipsis oratoribus potest, qui tantum 2
inter se distant genere dicendi, ut nemo sit alteri similis, quamvis plurimi se ad eorum quos probabant imitationem
composuerint. Utile deinde plerisque visum est ita quemque 3
instituere, ut propria naturae bona doctrina foverent, et in id potissimum ingenia, quo tenderent, adiuvarentur; ut si quis palaestrae peritus, cum in aliquod plenum pueris gymnasium venerit, expertus eorum omni modo corpus animumque discernat, cui quisque certamini praeparandus sit:
ita praeceptorem eloquentiae, cum sagaciter fuerit intui- 4
tus, cuius ingenium presso limatoque genere dicendi, cuius acri, gravi, dulci, aspero, nitido, urbano maxime gaudeat, ita se commodaturum singulis, ut in eo, quo quis-
que eminet, provehatur; quod et adiuta cura natura magis 5
evalescat, et, qui in diversa ducatur, neque in his, quibus minus aptus est, satis possit efficere et ea, in quae natus videtur, deserendo faciat infirmiora.

Quod mihi (libera enim vel contra receptas persuasio- 6
nes rationem sequenti sententia est) in parte verum videtur. Nam proprietates ingeniorum dispicere prorsus necessarium
est. In his quoque certum studiorum facere delectum nemo 7
dissuaserit. Namque erit alius historiae magis idoneus alius compositus ad carmen alius utilis studio iuris, ut nonnulli rus fortasse mittendi. Sic discernet haec dicendi magister, quomodo palaestricus ille cursorem faciet aut pugilem aut luctatorem aliudve quid ex his, quae sunt sacrorum certami-
num. Verum ei, qui foro destinabitur, non in unam partem 8
aliquam sed in omnia, quae sunt eius operis, etiam si qua difficiliora discenti videbuntur, elaborandum est. Nam et
omnino supervacua erat doctrina, si natura sufficeret. An si 9
quis ingenio corruptus ac tumidus, ut plerique sunt, inci-

derit, in hoc eum ire patiemur? aridum atque ieiunum non
alemus et certe eum quasi vestiemus? Nam si quaedam de-
trahere necessarium est, cur non sit adiicere concessum?
10 Neque ego contra naturam pugno. Non enim deserendum
id bonum, si quod ingenitum est, existimo, sed augendum
11 addendumque quod cessat. An vero clarissimus ille prae-
ceptor Isocrates, quem non magis libri bene dixisse quam
discipuli bene docuisse testantur, cum de Ephoro atque
Theopompo sic iudicaret, ut *alteri frenis alteri calcaribus
opus esse* diceret, aut in illo lentiore tarditatem aut in illo
paene praecipiti concitationem adiuvandam docendo existi-
mavit, cum alterum alterius natura miscendum arbitraretur?
12 Imbecillis tamen ingeniis sane sic obsequendum sit, ut tan-
tum in id, quo vocat natura, ducantur. Ita enim, quod so-
lum possunt, melius efficient. Si vero liberalior materia
contigerit et in qua merito ad spem oratoris simus aggressi,
13 nulla dicendi virtus omittenda est. Nam licet sit aliquam in
partem pronior, ut necesse est, ceteris tamen non repugna-
bit, atque ea cura paria faciet iis, in quibus eminebat; sicut
ille (ne ab eodem exemplo recedamus) exercendi corpora
peritus, non, si docendum pancratiasten susceperit, pugno
ferire vel calce tantum aut nexus modo atque in his certos
aliquos docebit, sed omnia quae sunt eius certaminis. Erit
qui ex his aliqua non possit: in id maxime quod poterit com-
14 ponet. Nam sunt haec duo vitanda prorsus: unum ne tem-
ptes quod effici non possit, alterum ne ab eo, quod quis
optime facit, in aliud, ad quod minus est idoneus, trans-
feras. At si fuerit qui docebitur ille, quem adolescentes
senem vidimus, Nicostratus: omnibus in eo docendi par-
tibus similiter utetur, efficietque illum, qualis hic fuit, lu-
ctando pugnandoque, quorum utroque certamine iisdem die-
15 bus coronabatur, invictum. Et quanto id magis oratoris
futuri magistro providendum erit? Non enim satis est di-
cere presse tantum aut subtiliter aut aspere, non magis
quam phonasco acutis tantum aut mediis aut gravibus sonis
aut horum etiam particulis excellere. Nam sicut cithara
ita oratio perfecta non est, nisi ab imo ad summum omni-
bus intenta nervis consentiat.

DE OFFICIO DISCIPULORUM.

IX. Plura de officio docentium locutus discipulos id unum interim moneo, ut praeceptores suos non minus quam ipsa studia ament, et parentes esse non quidem corporum sed mentium credant. Multum haec pietas conferet studio; 2
nam ita et libenter audient et dictis credent et esse similes concupiscent, in ipsos denique coetus scholarum laeti alacresque convenient, emendati non irascentur, laudati gaudebunt, ut sint carissimi, studio merebuntur. Nam ut illorum 3
officium est docere, sic horum praebere se dociles; alioqui neutrum sine altero sufficit. Et sicut hominis ortus ex utroque gignentium confertur, et frustra sparseris semina, nisi illa praemollitus foverit sulcus: ita eloquentia coalescere nequit, nisi sociata tradentis accipientisque concordia.

DE UTILITATE ET RATIONE DECLAMANDI..

X. In his primis operibus, quae non ipsa parva sunt sed maiorum quasi membra atque partes, bene instituto atque exercitato iam fere tempus appetet aggrediendi suasorias iudicialesque materias; quarum antequam viam ingredior, pauca mihi de ipsa ratione declamandi dicenda sunt, quae quidem ut ex omnibus novissime inventa ita multo est utilissima. Nam et cuncta illa, de quibus diximus, in se 2
fere continet, et veritati proximam imaginem reddit; ideoque ita est celebrata, ut plerisque videretur ad formandam eloquentiam vel sola sufficere. Neque enim virtus ulla perpetuae duntaxat orationis reperiri potest, quae non sit cum hac dicendi meditatione communis. Eo quidem res ista culpa 3
docentium recidit, ut inter praecipuas, quae corrumperent eloquentiam, causas licentia atque inscitia declamantium fuerit. Sed eo, quod natura bonum est, bene uti licet. Sint 4
ergo et ipsae materiae, quae fingentur, quam simillimae veritatis, et declamatio, in quantum maxime potest, imitetur eas actiones, in quarum exercitationem reperta est. Nam 5
magos et *pestilentiam* et *responsa* et *saeviores tragicis novercas* aliaque magis adhuc fabulosa frustra inter sponsiones et interdicta quaeremus. Quid ergo? Nunquam haec supra fidem et poetica, ut vere dixerim, themata iuvenibus

tractare permittamus, ut expatientur et gaudeant materia et
6 quasi in corpus eant? Erit optimum; sed certe sint grandia
et tumida non stulta etiam et acrioribus oculis intuenti ridi-
cula: ut, si iam cedendum est, impleat se declamator ali-
quando, dum sciat, ut quadrupedes, cum viridi pabulo di-
stentae sunt, sanguinis detractione curantur et sic ad cibos
viribus conservandis idoneos redeunt: ita sibi quoque tenu-
andas adipes, et quidquid humoris corrupti contraxerit, emit-
7 tendum, si esse sanus ac robustus volet. Alioqui tumor ille
inanis primo cuiuscunque veri operis conatu deprehendetur.
Totum autem declamandi opus qui diversum omni modo a
forensibus causis existimant, hi profecto ne rationem qui-
8 dem, qua ista exercitatio inventa sit, pervident. Nam si foro
non praeparat: aut scenicae ostentationi aut furiosae voci-
ferationi simillimum est. Quid enim attinet iudicem praepa-
rare, qui nullus est; narrare, quod omnes sciant falsum;
probationes adhibere causae, de qua nemo sit pronuntiatu-
rus? Et haec quidem otiosa tantum; affici vero et ira vel
luctu permovere, cuius est ludibrii, nisi quibusdam pugnae
simulacris ad verum discrimen aciemque iustam consuesci-
9 mus? Nihil ergo inter forense genus dicendi atque hoc de-
clamatorium intererit? Si profectus gratia dicimus, nihil.
Utinamque adiici ad consuetudinem posset, ut nominibus ute-
remur, et perplexae magis et longioris aliquando actus con-
troversiae fingerentur, et verba in usu cotidiano posita minus
timeremus, et iocos inserere moris esset; quae nos, quamli-
bet per alia in scholis exercitati simus, tirones in foro in-
10 veniunt. Si vero in ostentationem comparetur declamatio,
sane paulum aliquid inclinare ad voluntatem audientium de-
11 bemus. Nam et in iis actionibus, quae in aliqua sine dubio
veritate versantur sed sunt ad popularem aptatae delectatio-
nem, quales legimus panegyricos, totumque hoc demonstra-
tivum genus, permittitur adhibere plus cultus omnemque
artem, quae latere plerumque in iudiciis debet, non confiteri
12 modo sed ostentare etiam hominibus in hoc advocatis. Quare
declamatio, quoniam est iudiciorum consiliorumque imago,
similis esse debet veritati; quoniam autem aliquid in se ha-
13 bet ἐπιδεικτικὸν, nonnihil sibi nitoris assumere. Quod fa-

ciunt actores comici, qui neque ita prorsus, ut nos vulgo
loquimur, pronuntiant, quod esset sine arte, neque procul
tamen a natura recedunt, quo vitio periret imitatio; sed mo-
rem communis huius sermonis decore quodam scenico exor-
nant. Sic quoque aliqua nos incommoda ex his, quas fin- 14
xerimus, materiis consequentur, in eo praecipue, quod multa
in his relinquuntur incerta, quae sumimus ut videtur, aetates,
facultates, liberos, parentes, urbium ipsarum vires, iura,
mores, alia his similia; aliquando etiam argumentum ex ipsis 15
positionum vitiis ducimus. Sed haec suo quaeque loco.
Quamvis enim omne propositum operis a nobis destinati eo
spectet, ut orator instituatur; tamen, ne quid studiosi requi-
rant, etiam si quid erit, quod ad scholas pertineat proprie,
in transitu non omittemus.

AN ARTIS NECESSARIA COGNITIO.

XI. Iam hinc ergo nobis inchoanda est ea pars artis,
ex qua capere initium solent, qui priora omiserunt; quan-
quam video quosdam in ipso statim limine obstaturos mihi,
qui nihil egere huiusmodi praeceptis eloquentiam putent,
sed natura sua et vulgari modo et scholarum exercitatione
contenti rideant etiam diligentiam nostram, exemplo magni
quoque nominis professorum, quorum aliquis, ut opinor, in-
terrogatus, quid esset σχῆμα et νόημα, *nescire se quidem
sed, si ad rem pertineret, esse in sua declamatione* re-
spondit. Alius percontanti, *Theodoreus an Apollodoreus* 2
esset? Ego, inquit, *parmularius sum.* Nec sane potuit
urbanius ex confessione inscitiae suae elabi. Porro hi, quia
et beneficio ingenii praestantes sunt habiti et multa etiam
memoria digna exclamaverunt, plurimos habent similes ne-
gligentiae suae, paucissimos naturae. Igitur impetu dicere 3
se et viribus uti gloriantur; neque enim opus esse proba-
tione aut dispositione in rebus fictis, sed, cuius rei gratia
plenum sit auditorium, sententiis grandibus, quarum optima
quaeque a periculo petatur. Quin etiam in cogitando, nulla 4
ratione adhibita aut tectum intuentes magnum aliquid, quod
ultro se offerat, pluribus saepe diebus expectant, aut mur-
mure incerto velut classico instincti concitatissimum corporis

motum non enuntiandis sed quaerendis verbis accommodant.
5 Nonnulli certa sibi initia, priusquam sensum invenerint, destinant, quibus aliquid diserti subiungendum sit, eaque diu secum ipsi clareque meditati desperata connectendi facultate deserunt et ad alia deinceps atque inde alia non minus com-
6 munia ac nota devertunt. Qui plurimum videntur habere rationis, non in causas tamen laborem suum sed in locos intendunt, atque in his non corpori prospiciunt sed abrupta
7 quaedam, ut forte ad manum venere, iaculantur. Unde fit, ut dissoluta et ex diversis congesta oratio cohaerere non possit similisque sit puerorum commentariis, in quos ea, quae aliis declamantibus laudata sunt, regerunt. Magnas tamen sententias et res bonas, ita enim gloriari solent, elidunt; nam et barbari et servi; et si hoc sat est, nulla est ratio dicendi.

QUARE INERUDITI INGENIOSIORES VULGO HABEANTUR.

XII. Ne hoc quidem negaverim, sequi plerumque hanc opinionem, ut fortius dicere videantur indocti; primum vitio male iudicantium, qui maiorem habere vim credunt ea, quae non habent artem, ut effringere quam aperire, rumpere quam
2 solvere, trahere quam ducere putant robustius. Nam et gladiator, qui armorum inscius in rixam ruit, et luctator, qui totius corporis nisu in id, quod semel invasit, incumbit, fortior ab his vocatur; cum interim et hic frequenter suis viribus ipse prosternitur, et illum vehementis impetus excipit
3 adversarii mollis articulus. Sed sunt in hac parte, quae imperitos etiam naturaliter fallant; nam et divisio, cum plurimum valeat in causis, speciem virium minuit, et rudia politis
4 maiora et sparsa compositis numerosiora creduntur. Est praeterea quaedam virtutum vitiorumque vicinia, qua maledicus pro libero, temerarius pro forti, effusus pro copioso accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius et saepius vel cum periculo suscepti litigatoris frequenter etiam suo.
5 Affert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea, quae dicere ipsi noluissent. Illud quoque alterum, quod est in elocutione ipsa, periculum, minus vitat conatur-

que perdite, unde evenit nonnunquam, ut aliquid grande inveniat, qui semper quaerit, quod nimium est; verum id et raro provenit, et certa vitia non pensat. Propter hoc quo- 6
que interdum videntur indocti copiam habere maiorem, quod dicunt omnia; doctis est et electio et modus. His accedit, quod a cura docendi, quod intenderunt, recedunt. Itaque illud quaestionum et argumentorum apud corrupta iudicia frigus evitant nihilque aliud, quam quod vel pravis voluptatibus aures assistentium permulceat, quaerunt. Sententiae quoque 7
ipsae, quas solas petunt, magis eminent, cum omnia circa illas sordida et abiecta sunt; ut lumina non *inter umbras*, quemadmodum Cicero dicit, sed plane in tenebris clariora sunt. Itaque ingeniosi vocentur, ut libet, dum tamen constet, contumeliose sic laudari disertum. Nihilominus confi- 8
tendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam rudibus et cotes hebetibus et vino vetustatem; sed vitia detrahit, atque eo solo minus est, quod litterae perpolierunt, quo meliùs. Verum hi pronuntiatione quoque famam dicendi for- 9
tius quaerunt. Nam et clamant ubique et omnia *levata*, ut ipsi vocant, *manu* emugiunt, multo discursu, anhelitu, iactatione gestus, motu capitis furentes. Iam collidere manus, 10
terrae pedem incutere, femur, pectus, frontem caedere, mire ad pullatum circulum facit; cum ille eruditus, ut in oratione multa summittere, variare, disponere, ita etiam in pronuntiando suum cuique eorum, quae dicet, colori accommodare actum sciat, et, si quid sit perpetua observatione dignum, modestus et esse et videri malit. At illi hanc *vim* appellant, 11
quae est potius violentia; cum interim non actores modo aliquos invenias sed, quod est turpius, praeceptores etiam, qui brevem dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione, ut tulit impetus, passim tumultuentur eosque, qui plus honoris litteris tribuerunt, ineptos et ieiunos et trepidos et infirmos, ut quodque verbum contumeliosissimum occurrit, appellent. Verum illis quidem gratulemur sine labore, sine 12
ratione, sine disciplina disertis; nos, quando et praecipiendi munus iam pridem deprecati sumus et in foro quoque dicendi, quia honestissimum finem putamus desinere, dum desideraremur: inquirendo scribendoque talia consolemur otium

nostrum, quae futura usqui bonae mentis iuvenibus arbitramur, nobis certe sunt voluptati.

QUIS MODUS IN ARTE.

XIII. Nemo autem a me exigat id praeceptorum genus, quod est a plerisque scriptoribus artium traditum, ut quasi quasdam leges immutabili necessitate constrictas studiosis dicendi feram: utique prooemium et id quale, proxima huic narratio, quae lex deinde narrandi, propositio post hanc vel, ut quibusdam placuit, excursio, tum certus ordo quaestionum ceteraque, quae, velut si aliter facere fas non sit, quidam
2 tanquam iussi sic sequuntur. Erat enim rhetorice res prorsus facilis ac parva, si uno et brevi praescripto contineretur; sed mutantur pleraque causis, temporibus, occasione, necessitate. Atque ideo res in oratore praecipua consilium est,
3 quia varie et ad rerum momenta convertitur. Quid? si enim praecipias imperatori, quotiens aciem instruet, dirigat frontem, cornua utrinque promoveat, equites pro cornibus locet: erit haec quidem rectissima fortasse ratio, quotiens licebit; sed mutabitur natura loci, si mons occurret, si flumen obstabit, collibus, silvis, asperitate alia prohibebitur;
4 mutabit hostium genus, mutabit praesentis condicio discriminis; nunc acie directa nunc cuneis, nunc auxiliis nunc legione pugnabitur, nonnunquam terga etiam dedisse simulata
5 fuga proderit. Ita prooemium necessarium an supervacuum, breve an longius, ad iudicem omni sermone directo an aliquando averso per aliquam figuram dicendum sit, constricta an latius fusa narratio, continua an divisa, recta an ordine
6 permutato, causae docebunt. Itemque de quaestionum ordine, cum in eadem controversia aliud alii parti prius quaeri frequenter expediat. Neque enim rogationibus plebisve scitis sancta sunt ista praecepta, sed hoc quidquid est utili-
7 tas excogitavit. Non negabo autem sic utile esse plerumque, alioqui nec scriberem; verum, si eadem illa nobis aliud suadebit utilitas, hanc relictis magistrorum auctoritatibus sequemur.

8 Equidem id maxime *praecipiam ac repetens iterumque iterumque monebo:* res duas in omni actu spectet ora-

tor, quid deceat et quid expediat. Expedit autem saepe
mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua et interim
decet, ut in statuis atque picturis videmus variari habitus,
vultus, status. Nam recti quidem corporis vel minima gratia
est; nempe enim adversa sit facies et demissa brachia et 9
iuncti pedes et a summis ad ima rigens opus. Flexus ille et,
ut sic dixerim, motus dat actum quendam et affectum. Ideo
nec ad unum modum formatae manus et in vultu mille spe-
cies. Cursum habent quaedam et impetum, sedent alia vel 10
incumbunt; nuda haec, illa velata sunt, quaedam mixta ex
utroque. Quid tam distortum et elaboratum, quam est ille
discobolos Myronis? Si quis tamen, ut parum rectum, im-
probet opus: nonne ab intellectu artis abfuerit, in qua vel
praecipue laudabilis est ipsa illa novitas ac difficultas? Quam 11
quidem gratiam et delectationem afferunt figurae, quaeque in
sensibus quaeque in verbis sunt; mutant enim aliquid a recto
atque hanc prae se virtutem ferunt. quod a consuetudine vul-
gari recesserunt. Habet in pictura speciem tota facies; 12
Apelles tamen imaginem Antigoni latere tantum altero osten-
dit, ut amissi oculi deformitas lateret. Quid? non in ora-
tione operienda sunt quaedam, sive ostendi non debent sive
exprimi pro dignitate non possunt? Ut fecit Timanthes, 13
opinor, Cythnius in ea tabula, qua Coloten Teium vicit.
Nam cum in Iphigeniae immolatione pinxisset tristem Cal-
chantem, tristiorem Ulixen, addidisset Menelao, quem sum-
mum poterat ars efficere, maerorem: consumptis affectibus,
non reperiens, quo digne modo patris vultum posset expri-
mere, velavit eius caput et suo cuique animo dedit aestiman-
dum. Nonne huic simile est illud Sallustianum, *Nam de* 14
Carthagine tacere satius puto quam parum dicere? Pro-
pter quae mihi semper moris fuit, quam minime alligare me
ad praecepta, quae καθολικὰ vocitant, id est (ut dicamus
quomodo possumus) universalia vel perpetualia. Raro enim
reperitur hoc genus, ut non labefactari parte aliqua et sub-
rui possit. Sed de his plenius suo quidque loco tractabi-
mus. Interim nolo se iuvenes satis instructos, si quem ex 15
his, qui breves plerumque circumferuntur, artis libellum edi-
dicerint, et velut decretis technicorum tutos putent. Multo

labore, assiduo studio, varia exercitatione, plurimis experimentis, altissima prudentia, praesentissimo consilio constat
16 ars dicendi. Sed adiuvatur his quoque, si tamen rectam viam, non unam orbitam monstrent; qua declinare qui crediderit nefas, patiatur necesse est illam per funes ingredientium tarditatem. Itaque et stratum militari labore iter saepe deserimus compendio ducti; et, si rectum limitem rupti torrentibus pontes inciderint, circumire cogemur, et, si ianua
17 tenebitur incendio, per parietem exibimus. Late fusum opus est et multiplex et prope cotidie novum, et de quo nunquam dicta erunt omnia. Quae sint tamen tradita, quid ex his optimum, et si qua mutari, adiici, detrahi, melius videbitur, dicere experiar.

DIVISIO TOTIUS OPERIS.

XIV. Rhetoricen in Latinum transferentes tum *oratoriam* tum *oratricem* nominaverunt. Quos equidem non fraudaverim debita laude, quod copiam Romani sermonis augere temptarint. Sed non omnia nos ducentes ex Graeco sequuntur sicut ne illos quidem, quotiens suis utique verbis
2 signare nostra voluerunt. Et haec interpretatio non minus dura est quam illa Plauti *essentia* atque *entia*, sed ne propria quidem; nam *oratoria* sic effertur ut *elocutoria*, *oratrix* ut *elocutrix;* illa autem, de qua loquimur, *rhetorice* talis est qualis *eloquentia*, nec dubie apud Graecos quoque
3 duplicem intellectum habet. Namque uno modo fit appositum *ars rhetorica* ut *navis piratica*, altero nomen rei, qualis est *philosophia*, *amicitia.* Nos ipsam nunc volumus significare substantiam, ut grammatice *litteratura* est, non *litteratrix* quemadmodum *oratrix*, nec *litteratoria* quemad-
4 modum *oratoria;* verum in rhetorice non fit. Ne pugnemus igitur, cum praesertim plurimis alioqui Graecis sit utendum. Nam certe et *philosophos* et *musicos* et *geometras* dicam, nec vim afferam nominibus his indecora in Latinum sermonem mutatione. Denique, cum M. Tullius etiam ipsis librorum, quos hac de re primum scripserat, titulis Graeco nomine utatur: profecto non est verendum, ne temere videamur oratori maximo de nomine artis suae credidisse.

Igitur rhetorice (iam enim sine metu cavillationis ute- 5
mur hac appellatione) sic, ut opinor, optime dividetur, ut de arte, de artifice, de opere dicamus. Ars erit, quae disciplina percipi debet; ea est bene dicendi scientia. Artifex est, qui percepit hanc artem, id est, orator, cuius est summa bene dicere; opus, quod efficitur ab artifice, id est, bona oratio. Haec omnia rursus diducuntur in species; sed illa sequentia suo loco, nunc quae de prima parte tractanda sunt, ordiar.

QUID SIT RHETORICE ET QUIS EIUS FINIS.

XV. Ante omnia, quid sit rhetorice. Quae finitur quidem varie sed quaestionem habet duplicem, aut enim de qualitate ipsius rei aut de comprehensione verborum dissensio est. Prima atque praecipua opinionum circa hoc differentia, quod alii malos quoque viros posse oratores dici putant; alii, quorum nos sententiae accedimus, nomen hoc artemque,
de qua loquimur, bonis demum tribui volunt. Eorum autem, 2
qui dicendi facultatem a maiore ac magis expetenda vitae laude secernunt, quidam rhetoricen vim tantum, quidam scientiam sed non virtutem, quidam usum, quidam artem quidem sed a scientia et virtute disiunctam, quidam etiam pra-
vitatem quandam artis, id est κακοτεχνίαν, nominaverunt. Hi 3
fere aut in persuadendo aut in dicendo apte ad persuadendum positum orandi munus sunt arbitrati. Id enim fieri potest ab eo quoque, qui vir bonus non sit. Est igitur frequentissimus finis, *rhetoricen esse vim persuadendi*. Quod ego *vim* appello, plerique *potestatem*, nonnulli *facultatem* vo-
cant; quae res ne quid afferat ambiguitatis, *vim* dico δύναμιν.
Haec opinio originem ab Isocrate (si tamen revera Ars, 4
quae circumfertur, eius est) duxit. Qui, cum longe sit a voluntate infamantium oratoris officia, finem artis temere comprehendit, dicens esse rhetoricen *persuadendi opificem*, id est πειθοῦς δημιουργόν; neque enim mihi permiserim eadem uti declinatione, qua Ennius M. Cethegum *Suadae me-
dullam* vocat. Apud Platonem quoque Gorgias in libro, qui 5
nomine eius inscriptus est, idem fere dicit; sed hanc Plato illius opinionem vult accipi non suam. Cicero pluribus locis

scripsit, officium oratoris esse *dicere apposite ad persua-*
6 *dendum.* In rhetoricis etiam, quos sine dubio ipse non pro-
bat, finem facit *persuadere.* Verum et pecunia persuadet
et gratia et auctoritas dicentis et dignitas, postremo aspe-
ctus etiam ipse sine voce, quo vel recordatio meritorum
cuiusque vel facies aliqua miserabilis vel formae pulchritudo
7 sententiam dictat. Nam et Manium Aquilium defendens An-
tonius, cum scissa veste cicatrices, quas is pro patria pe-
ctore adverso suscepisset, ostendit, non orationis habuit fi-
duciam sed oculis populi Romani vim attulit, quem illo ipso
aspectu maxime motum in hoc, ut absolveret reum, credi-
8 tum est. Servium quidem Galbam miseratione sola, qua non
suos modo liberos parvulos in contione produxerat sed Galli
etiam Sulpicii filium suis ipse manibus circumtulerat, ela-
psum esse, cum aliorum monumentis tum Catonis oratione
9 testatum est. Et Phrynen non Hyperidis actione, quanquam
admirabili, sed conspectu corporis, quod illa speciosissimum
alioqui diducta nudaverat tunica, putant periculo liberatam
Quae si omnia persuadent, non est hic, de quo locuti sumus,
10 idoneus finis. Ideoque diligentiores sunt visi sibi, qui, cum
de rhetorice idem sentirent, existimaverunt eam *vim dicendo
persuadendi.* Quem finem Gorgias in eodem, de quo
supra diximus, libro, velut coactus a Socrate facit; a quo
non dissentit Theodectes, sive ipsius id opus est, quod
de rhetorice nomine eius inscribitur, sive, ut creditum est,
Aristotelis, in quo est, finem esse rhetorices *ducere ho-*
11 *mines dicendo in id, quod actor velit.* Sed ne hoc qui-
dem satis est comprehensum; persuadent enim dicendo vel
ducunt in id quod volunt alii quoque, ut meretrices, adula-
tores, corruptores. At contra non persuadet semper orator;
ut interim non sit proprius hic finis eius, interim sit com-
12 munis cum his, qui ab oratore procul absunt. Atqui non
multum ab hoc fine abest Apollodorus, dicens iudicialis
orationis primum et super omnia esse *persuadere iudici et
sententiam eius ducere in id, quod velit;* nam et ipse ora-
torem fortunae subiicit, ut, si non persuaserit, nomen suum
13 retinere non possit. Quidam recesserunt ab eventu, sicut
Aristoteles dicit: *rhetorice est vis inveniendi omnia in*

oratione persuasibilia. Qui finis et illud vitium, de quo supra diximus, habet et insuper, quod nihil nisi inventionem complectitur, quae sine elocutione non est oratio. Herma- 14
gorae, qui finem eius esse ait *persuasibiliter dicere*, et aliis, qui eandem sententiam non iisdem tantum verbis explicant ac finem esse demonstrant *dicere, quae oporteat, omnia ad persuadendum*, satis responsum est, cum persuadere non tantum oratoris esse convicimus. Addita sunt his alia varie. 15
Quidam enim *circa res omnes*, quidam *circa civiles* modo versari rhetoricen putaverunt; quorum verius utrum sit, in eo loco, qui huius quaestionis proprius est, dicam. Omnia 16
subiecisse oratori videtur Aristoteles, cum dixit *vim esse videndi, quid in quaque re possit esse persuasibile.* Et Patrocles, qui non quidem adiicit *in quaque re*, sed nihil excipiendo idem ostendit, *vim* enim vocat *inveniendi, quod sit in oratione persuasibile;* qui fines et ipsi solam complectuntur inventionem. Quod vitium fugiens Diodorus *vim* putat *inveniendi et loquendi cum ornatu credibilia in omni oratione.* Sed cum eodem modo credibilia quo 17
persuasibilia etiam non orator inveniat, adiiciendo *in omni oratione* magis quam superiores concedit scelera quoque suadentibus pulcherrimae rei nomen. Gorgias apud Plato- 18
nem suadendi se artificem *in iudiciis et aliis coetibus esse* ait, *de iustis quoque et iniustis tractare;* cui Socrates persuadendi non docendi concedit facultatem. Qui vero non 19
omnia subiiciebant oratori, sollicitius ac verbosius, ut necesse erat, adhibuerunt discrimina; quorum fuit Ariston, Critolai Peripatetici discipulus, cuius hic finis est, *scientia videndi et agendi in quaestionibus civilibus per orationem popularis persuasionis.* Hic scientiam, quia Peripateticus 20
est, non, ut Stoici, virtutis loco ponit; popularem autem comprehendendo persuasionem etiam contumeliosus est adversus artem orandi, quam nihil putat doctis persuasuram. Illud de omnibus, qui circa civiles demum quaestiones oratorem iudicant versari, dictum sit, excludi ab his plurima oratoris officia, illam certe laudativam totam, quae est rhetorices pars tertia. Cautius Theodorus Gadareus, ut 21
iam ad eos veniamus, qui artem quidem esse eam sed non

virtutem putaverunt. Ita enim dicit (ut ipsis eorum verbis
utar, qui haec ex Graeco transtulerunt): *Ars inventrix et
iudicatrix et nuntiatrix decenti ornatu secundum mensio-
nem eius, quod in quoque potest sumi persuasibile, in ma-
22 *teria civili*. Itemque Cornelius Celsus, qui finem rhe-
torices ait *dicere persuasibiliter in dubia civili materia*.
Quibus sunt non dissimiles, qui ab aliis traduntur; qualis est
ille, *Vis videndi et eloquendi de rebus civilibus subiectis
sibi cum quadam persuasione et quodam corporis habitu
23 *et eorum, quae dicet, pronuntiatione*. Mille alia, sed aut
eadem aut ex eisdem composita; quibus item, cum de mate-
ria rhetorices dicendum erit, respondebimus. Quidam eam
neque vim neque scientiam neque artem putaverunt, sed
Critolaus *usum dicendi* (nam hoc τριβὴ significat), Athe-
naeus *fallendi artem*.

24 Plerique autem, dum pauca ex Gorgia Platonis a
prioribus imperite excerpta legere contenti neque hoc to-
tum neque alia eius volumina evolvunt, in maximum errorem
inciderunt, creduntque eum in hac esse opinione, ut rheto-
ricen non artem sed *peritiam quandam gratiae ac volu-
25 *ptatis* existimet; et alio loco *civilitatis particulae simula-
crum* et *quartam partem adulationis*, quod duas partes
civilitatis corpori assignet, medicinam et quam interpretan-
tur exercitatricem, duas animo, legalem atque iustitiam;
adulationem autem medicinae vocet cocorum artificium, exer-
citatricis mangonum, qui colorem fuco et verum robur inani
sagina mentiantur; legalis cavillatricem, iustitiae rhetoricen.
26 Quae omnia sunt quidem scripta in hoc libro dictaque a So-
crate, cuius persona videtur Plato significare quid sentiat;
sed alii sunt eius sermones ad coarguendos, qui contra dispu-
tant, compositi, quos ἐλεγκτικοὺς vocant, alii ad praecipien-
27 dum, qui δογματικοὶ appellantur. Socrates autem seu Plato
eam quidem, quae tum exercebatur, rhetoricen talem putat,
nam et dicit his verbis τοῦτον τὸν τρόπον, ὃν ὑμεῖς πολιτεύ-
εσθε, veram autem et honestam intelligit. Itaque disputatio
illa contra Gorgian ita clauditur, οὐκοῦν ἀνάγκη τὸν ῥητορι-
κὸν δίκαιον εἶναι, τὸν δὲ δίκαιον βούλεσθαι δίκαια πράττειν;
28 Ad quod ille quidem conticescit, sed sermonem suscipit

Polus iuvenili calore inconsideratior, contra quem illa de si-
mulacro et adulatione dicuntur. Tum Callicles adhuc conci-
tatior, qui tamen ad hanc perducitur clausulam, *τὸν μέλλοντα
ὀρθῶς ῥητορικὸν ἔσεσθαι, δίκαιον ἄρα δεῖ εἶναι καὶ ἐπιστήμονα
τῶν δικαίων*; ut appareat, Platoni non rhetoricen videri ma-
lum sed eam veram nisi iusto ac bono non contingere. Ad- 29
huc autem in Phaedro manifestius facit, hanc artem consum-
mari citra iustitiae quoque scientiam non posse; cui opinioni
nos quoque accedimus. An aliter defensionem Socratis et
eorum, qui pro patria ceciderant, laudem scripsisset; quae
certe sunt oratoris opera? Sed in illud hominum genus, 30
quod facilitate dicendi male utebatur, invectus est. Nam et
Socrates inhonestam sibi credidit orationem, quam ei Lysias
reo composuerat; et tum maxime scribere litigatoribus, quae
illi pro se ipsi dicerent, erat moris, atque ita iuri, quo non
licebat pro altero agere, fraus adhibebatur. Doctores quo- 31
que eius artis parum idonei Platoni videbantur, qui rhetoricen
a iustitia separarent et veris credibilia praeferrent; nam id
quoque dicit in Phaedro. Consensisse autem illis superio- 32
ribus videri potest etiam Cornelius Celsus, cuius haec
verba sunt: *Orator simile tantum veri petit.* Deinde paulo
post: *Non enim bona conscientia sed victoria litigantis
est praemium.* Quae si vera essent, pessimorum hominum
foret, haec tam perniciosa nocentissimis moribus dare instru-
menta et nequitiam praeceptis adiuvare. Sed illi rationem
opinionis suae viderint.

Nos autem ingressi formare perfectum oratorem, quem 33
in primis esse virum bonum volumus, ad eos, qui de hoc
opere melius sentiunt, revertamur. Rhetoricen autem qui-
dam eandem *civilitatem* esse iudicaverunt; Cicero *scientiae
civilis partem* vocat, civilis autem scientia idem quod sa-
pientia est; quidam eandem philosophiam, quorum est Iso-
crates. Huic eius substantiae maxime conveniet finitio, *rhe-* 34
toricen esse bene dicendi scientiam. Nam et orationis
omnes virtutes semel complectitur et protinus mores etiam
oratoris, cum bene dicere non possit nisi bonus. Idem valet 35
Chrysippi finis ille ductus a Cleanthe *scientia recte di-
cendi.* Sunt plures eiusdem sed ad alias quaestiones magis

pertinent. Idem sentiret finis hoc modo comprehensus, *persuadere quod oporteat*, nisi quod artem ad exitum alligat.
36 At bene Areus *dicere secundum virtutem orationis*. Excludunt a rhetorice malos et illi, qui scientiam civilium officiorum eam putaverunt, si scientiam virtutem iudicant; sed anguste intra civiles quaestiones coercent. Albutius, non obscurus professor atque auctor, *scientiam bene dicendi* esse consentit sed exceptionibus peccat adiiciendo *circa civiles quaestiones* et *credibiliter;* quarum utrique iam
37 responsum est. Probabilis et illi voluntatis, qui *recte sentire et dicere* rhetorices putaverunt.

Hi sunt fere fines maxime illustres et de quibus praecipue disputatur. Nam omnes quidem persequi neque attinet neque possum, cum pravum quoddam, ut arbitror, studium circa scriptores Artium extiterit, nihil eisdem verbis, quae prior aliquis occupasset, finiendi, quae ambitio procul abe-
38 rit a me. Dicam enim non utique quae invenero sed quae placebunt, sicut hoc, rhetoricen esse bene dicendi scientiam; cum reperto quod est optimum, qui quaerit aliud, peius velit.

His approbatis, simul manifestum est illud quoque, quem finem vel quid summum et ultimum habeat rhetorice, quod τέλος dicitur, ad quod omnis ars tendit; nam si est ipsa bene dicendi scientia, finis eius et summum est bene dicere.

AN UTILIS.

XVI. Sequitur quaestio, an utilis rhetorice. Nam quidam vehementer in eam invehi solent, et, quod sit indignissimum, in accusationem orationis utuntur orandi viribus:
2 Eloquentiam esse, quae poenis eripiat scelestos; cuius fraude damnentur interim boni; consilia ducantur in peius; nec seditiones modo turbaeque populares sed bella etiam inexpiabilia excitentur; cuius denique tum maximus sit usus,
3 cum pro falsis contra veritatem valet. Nam et Socrati obiiciunt comici, docere eum, quomodo peiorem causam meliorem faciat, et contra Tisian et Gorgian similia dicit polliceri a Pl[illegible] Et his adiiciunt exempla Graecorum Romanorumque

et enumerant, qui perniciosa non singulis tantum sed rebus
etiam publicis usi eloquentia turbaverint civitatium status
vel everterint; eoque et Lacedaemoniorum civitate expulsam
et Athenis quoque, ubi actor movere affectus vetabatur,
velut recisam orandi potestatem.

Quo quidem modo nec duces erunt utiles nec magistratus 5
nec medicina nec denique ipsa sapientia. Nam et dux Flami-
nius et Gracchi, Saturnini, Glauciae gessere magistratus, et
in medicis venena et in his, qui philosophorum nomine male
utuntur, gravissima nonnunquam flagitia deprehensa sunt.
Cibos aspernemur; attulerunt saepe valetudinis causas. Nun- 6
quam tecta subeamus; super habitantes aliquando procum-
bunt. Non fabricetur militi gladius; potest uti eodem ferro
latro. Quis nescit, ignes, aquas, sine quibus nulla sit vita,
et (ne terrenis immorer) solem lunamque, praecipua side-
rum, aliquando et nocere?

Num igitur negabitur deformem Pyrrhi pacem caecus 7
ille Appius dicendi viribus diremisse? aut non divina M.
Tullii eloquentia et contra leges agrarias popularis fuit et
Catilinae fregit audaciam et supplicationes, qui maximus
honor victoribus bello ducibus datur, in toga meruit? Nonne 8
perterritos militum animos frequenter a metu revocat oratio
et tot pugnandi pericula ineuntibus laudem vita potiorem
esse persuadet? Neque vero me Lacedaemonii atque Athe-
nienses magis moverint quam populus Romanus, apud quem
summa semper oratoribus dignitas fuit. Equidem nec urbium 9
conditores reor aliter effecturos fuisse, ut vaga illa multi-
tudo coiret in populos, nisi docta voce commota; nec legum
repertores sine summa vi orandi consecutos, ut se ipsi ho-
mines ad servitutem iuris astringerent. Quin ipsa vitae prae- 10
cepta, etiamsi natura sunt honesta, plus tamen ad forman-
das mentes valent, quotiens pulchritudinem rerum claritas
orationis illuminat. Quare, etiamsi in utramque partem va-
lent arma facundiae, non est tamen aequum id haberi malum,
quo bene uti licet.

Verum haec apud eos forsitan quaerantur, qui summam 11
rhetorices ad persuadendi vim retulerunt. Si vero est bene
dicendi scientia, quem nos finem sequimur, ut sit orator

inprimis vir bonus: utilem certe esse eam confitendum est.
12 Et hercule deus ille, parens rerum fabricatorque mundi,
nullo magis hominem separavit a ceteris, quae quidem mor-
13 talia essent, animalibus, quam dicendi facultate. Nam cor-
pora quidem magnitudine, viribus, firmitate, patientia, velo-
citate praestantiora in illis mutis videmus; eadem minus
egere acquisitae extrinsecus opis. Nam et ingredi citius et
pasci et tranare aquas citra docentem natura ipsa sciunt. Et
14 pleraque contra frigus ex suo corpore vestiuntur, et arma
iis ingenita quaedam et ex obvio fere victus, circa quae
omnia multus hominibus labor est. Rationem igitur nobis
praecipuam dedit eiusque nos socios esse cum diis immorta-
15 libus voluit. Sed ipsa ratio neque tam nos iuvaret neque
tam esset in nobis manifesta, nisi, quae concepissemus
mente, promere etiam loquendo possemus; quod magis de-
esse ceteris animalibus quam intellectum et cogitationem
16 quandam videmus. Nam et mollire cubilia et nidos texere et
educare fetus et excludere quin etiam reponere in hiemem
alimenta, opera quaedam nobis inimitabilia (qualia sunt ce-
rarum ac mellis) efficere, nonnullius fortasse rationis est;
sed quia carent sermone, quae id faciunt, muta atque irra-
17 tionalia vocantur. Denique homines, quibus negata vox est,
quantulum adiuvat animus ille coelestis? Quare si nihil a
diis oratione melius accepimus, quid tam dignum cultu ac
labore ducamus, aut in quo malimus praestare hominibus,
18 quam quo ipsi homines ceteris animalibus praestant; eo qui-
dem magis, quod nulla in arte plenius labor gratiam refert?
Id adeo manifestum erit, si cogitaverimus, unde et quousque
iam provecta sit orandi facultas; et adhuc augeri potest.
19 Nam ut omittam, defendere amicos, regere consiliis sena-
tum, populum, exercitum in quae velit ducere, quam sit
utile conveniatque bono viro: nonne pulchrum vel hoc ipsum
est, ex communi intellectu verbisque, quibus utuntur omnes,
tantum assequi laudis et gloriae, ut non loqui et orare sed,
quod Pericli contigit, fulgurare ac tonare videaris?

AN ARS.

XVII. Finis non erit, si expatiari in parte hac et indul-

gere voluptati velim. Transeamus igitur ad eam quaestionem, quae sequitur, an rhetorice a r s sit. Quod quidem 2
adeo ex his, qui praecepta dicendi tradiderunt, nemo dubitavit, ut etiam ipsis librorum titulis testatum sit, scriptos eos *de arte rhetorica;* Cicero vero etiam, quae *rhetorice* vocetur, esse *artificiosam eloquentiam* dicat. Quod non oratores tantum vindicarunt, ut studiis aliquid suis praestitisse videantur, sed cum his philosphi et Stoici et Peripatetici plerique consentiunt. Ac me dubitasse confiteor, an 3
hanc partem quaestionis tractandam putarem; nam quis est adeo non ab eruditione modo sed a sensu remotus hominis, ut fabricandi quidem et texendi et e luto vasa ducendi artem putet, rhetoricen autem, maximum ac pulcherrimum, ut supra diximus, opus, in tam sublime fastigium existimet sine arte venisse? Equidem illos, qui contra disputaverunt, 4
non tam id sensisse, quod dicerent, quam exercere ingenia materiae difficultate credo voluisse, sicut Polycraten, cum Busiridem laudaret et Clytaemnestram; quanquam is, quod his dissimile non est, composuisse orationem, quae est habita contra Socraten, dicitur.

Quidam n a t u r a l e m esse rhetoricen volunt et tamen 5
adiuvari exercitatione non diffitentur, ut in libris Ciceronis de Oratore dicit Antonius, *observationem* quandam esse non artem. Quod non ideo, ut pro vero accipiamus, est posi- 6
tum; sed ut Antonii persona servetur, qui dissimulator artis fuit. Hanc autem opinionem habuisse Lysias videtur. Cuius sententiae talis defensio est, quod indocti et barbari et servi, pro se cum loquuntur, aliquid dicant simile principio, narrent, probent, refutent, et (quod vim habeat epilogi) deprecentur. Deinde adiiciunt illas verborum cavillationes, 7
nihil, quod ex arte fiat, ante artem fuisse; atqui dixisse homines pro se et in alios semper, doctores artis sero iam et circa Tisian et Coraca primum repertos, orationem igitur ante artem fuisse eoque artem non esse. Nos porro, quando 8
coeperit huius rei doctrina, non laboramus exquirere; quanquam apud Homerum et praeceptorem Phoenicem cum agendi tum etiam loquendi et oratores plures et omne in tribus ducibus orationis genus et certamina quoque proposita elo-

quentiae inter iuvenes invenimus, quin in caelatura clipei
9 Achillis et lites sunt et actores. Illud enim admonere satis
est, omnia, quae ars consummaverit, a natura initia duxisse.
Aut tollatur medicina, quae ex observatione salubrium atque
his contrariorum reperta est, et, ut quibusdam placet, tota
constat experimentis; nam et vulnus deligavit aliquis, ante-
quam haec ars esset, et febrem quiete et abstinentia, non
quia rationem videbat, sed quia id valetudo ipsa coegerat,
10 mitigavit. Nec fabrica sit ars, casas enim primi illi sine arte
fecerunt; nec musica, cantatur ac saltatur per omnes gentes
aliquo modo. Ita si rhetorice vocari debet sermo quicunque,
11 fuisse eam, antequam esset ars, confitebor; si vero non,
quisquis loquitur, orator est, et tum non tanquam oratores
loquebantur: necesse est, oratorem factum arte nec ante
artem fuisse, fateantur. Quo illud quoque excluditur, quod
dicunt, non esse artis id, quod faciant qui non didicerint;
12 dicere autem homines et qui non didicerint. Ad cuius rei
confirmationem afferunt, Demaden, remigem, et Aeschinen,
hypocriten, oratores fuisse. Falso; nam neque orator esse,
qui non didicit, potest, et hos sero potius quam nunquam
didicisse quis dixerit. Quanquam Aeschines ab initio sit
versatus in litteris, quas pater eius etiam docebat; Demaden
neque non didicisse certum sit, et continua dicendi exerci-
tatio potuerit tantum, quantuscunque postea fuit, fecisse;
13 nam id potentissimum discendi genus est. Sed et praestan-
tiorem, si didicisset, futurum fuisse dicere licet; neque
enim orationes scribere est ausus, ut eum multum valuisse
14 in dicendo sciamus. Aristoteles, ut solet, quaerendi gratia
quaedam subtilitatis suae argumenta excogitavit in Gryllo;
sed idem et de arte rhetorica tris libros scripsit, et in eorum
primo non artem solum eam fatetur sed ei particulam civili-
15 tatis sicut dialectices, assignat. Multa Critolaus contra,
multa Rhodius Athenodorus. Agnon quidem detraxit sibi in-
scriptione ipsa fidem, qua rhetorices accusationem professus
est. Nam de Epicuro, qui disciplinas omnes fugit, nihil miror.

16 Hi complura dicunt sed ex paucis locis ducta; itaque
potentissimis eorum breviter occurram, ne in infinitum quae-
17 stio evadat. Prima his argumentatio ex materia est. Omnes

enim artes aiunt habere *materiam*, quod est verum; rheto-
rices *nullam* esse *propriam*, quod esse falsum in sequen-
tibus probabo. Altera est calumnia, nullam artem falsis as- 16
sentiri opinionibus, quia constitui sine perceptione non pos
sit, quae semper vera sit; *rhetoricen assentiri falsis*, non
esse igitur artem. Ego, rhetoricen nonnunquam dicere falsa 19
pro veris, confitebor; sed non ideo in falsa quoque esse
opinione concedam, quia longe diversum est, ipsi quid vi-
deri et, ut alii videatur, efficere. Nam et imperator falsis
utitur saepe, ut Hannibal, cum inclusus a Fabio, sarmentis
circum cornua boum deligatis incensisque, per noctem in
adversos montes agens armenta speciem hosti abeuntis exer-
citus dedit, sed illum fefellit; ipse, quid verum esset, non
ignoravit. Nec vero Theopompus Lacedaemonius, cum per- 20
mutato cum uxore habitu e custodia ut mulier evasit, falsam
de se opinionem habuit sed custodibus praebuit. Item ora-
tor, cum falso utitur pro vero, scit esse falsum eoque se
pro vero uti; non ergo falsam habet ipse opinionem sed fallit
alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse iudicibus in 21
causa Cluentii gloriatus est, nihil ipse vidit. Et pictor, cum
vi artis suae efficit, ut quaedam eminere in opere, quaedam
recessisse credamus, ipse ea plana esse non nescit. Aiunt 22
etiam, *omnes artes habere finem aliquem propositum, ad
quem tendant; hunc modo nullum esse in rhetorice, modo
non praestari eum, qui promittatur*. Mentiuntur; nos enim
esse finem iam ostendimus, et quis esset diximus. Praestabit 23
hunc semper orator, semper enim bene dicet. Firmum au-
tem hoc, quod opponitur, adversus eos fortasse sit, qui
persuadere finem putaverunt. Noster orator arsque a nobis
finita non sunt posita in eventu. Tendit quidem ad victoriam,
qui dicit; sed cum bene dixit, etiamsi non vincat, id, quod
arte continetur, effecit. Nam et gubernator vult salva nave 24
in portum pervenire; si tamen tempestate fuerit abreptus,
non ideo minus erit gubernator dicetque notum illud, *Dum
clavum rectum teneam*. Et medicus sanitatem aegro pro- 25
mittit; si tamen aut valetudinis vi aut intemperantia aegri
aliove quo casu summa non contingit, dum ipse omnia secun-
dum rationem fecerit, medicinae fine non excidet. Ita ora-

tori bene dixisse finis est. Nam est ars ea, ut post paulum
26 clarius ostendemus, in actu posita non in effectu. Ita falsum
erit illud quoque, quod dicitur, *artes scire, quando sint
finem consecutae; rhetoricen nescire.* Nam se quisque bene
dicere intelligit.

Uti etiam *vitiis rhetoricen*, quod ars nulla faciat, cri-
27 minantur, quia et falsum dicat et affectus moveat. Quorum
neutrum est turpe, cum ex bona ratione proficiscitur, ideo-
que neutrum vitium. Nam et mendacium dicere etiam sa-
pienti aliquando concessum est, et affectus, si aliter ad
aequitatem perduci iudex non poterit, necessario movebit
28 orator. Imperiti enim iudicant et qui frequenter in hoc
ipsum fallendi sint, ne errent. Nam, si mihi sapientes iu-
dices dentur, sapientium contiones atque omne consilium;
nihil invidia valeat, nihil gratia, nihil opinio praesumpta fal-
sique testes: perquam sit exiguus eloquentiae locus et prope
29 in sola delectatione ponatur. Sin et audientium mobiles ani-
mi et tot malis obnoxia veritas: arte pugnandum est et adhi-
benda quae prosunt. Neque enim, qui recta via depulsus
est, reduci ad eam nisi alio flexu potest.

30 Plurima vero ex eo contra rhetoricen cavillatio est,
quod ex utraque causae parte dicatur. Inde haec: *nullam
esse artem contrariam sibi*, *rhetoricen esse contrariam
sibi; nullam artem destruere*, *quod effecerit*, *accidere hoc
rhetorices operi; item aut dicenda eam docere aut non
dicenda*, *itaque vel per hoc non esse artem*, *quod non di-
cenda praecipiat*, *vel per hoc*, *quod*, *cum dicenda prae-
31 ceperit*, *etiam contraria his doceat.* Quae omnia apparet
de ea rhetorice dici, quae sit a bono viro atque ab ipsa vir-
tute seiuncta; alioqui ubi iniusta causa est, ibi rhetorice non
est, adeo ut vix admirabili quodam casu possit accidere, ut
32 ex utraque parte orator, id est vir bonus, dicat. Tamen
quoniam hoc quoque in rerum naturam cadit, ut duos sapien-
tes aliquando iustae causae in diversum trahant, (quando
etiam pugnaturos eos inter se, si ratio ita duxerit, credunt)
respondebo propositis, atque ita quidem, ut appareat, haec
adversus eos quoque frustra excogitata, qui malis moribus
nen oratoris indulgeant. Nam rhetorice non est contraria

sibi. Causa enim cum causa, non illa secum ipsa componitur.
Nec, si pugnent inter se, qui idem didicerunt, idcirco ars,
quae utrique tradita est, non erit; alioqui nec armorum, quia
saepe gladiatores sub eodem magistro eruditi inter se com-
ponuntur; nec gubernandi, quia navalibus proeliis guber- 34
nator est gubernatori adversus; nec imperatoria, quia im-
perator cum imperatore contendit. Item non evertit opus
rhetorice, quod efficit. Neque enim positum a se argumen-
tum solvit orator sed ne rhetorice quidem, quia apud eos,
qui in persuadendo finem putant, aut si quis (ut dixi) casus
duos inter se bonos viros composuerit, verisimilia quaeren-
tur; non autem, si quid est altero credibilius, id ei contra-
rium est, quod fuit credibile. Nam ut candido candidius et 35
dulci dulcius non est adversum, ita nec probabili probabilius.
Neque praecipit unquam non dicenda nec dicendis contraria,
sed quae in quaque causa dicenda sint. Non semper autem 36
ei, etiamsi frequentissime, tuenda veritas erit; sed aliquando
exigit communis utilitas, ut etiam falsa defendat.

Ponuntur hae quoque in secundo Ciceronis de oratore
libro contradictiones: *artem earum rerum esse, quae scian-
tur; oratoris omnem actionem opinione, non scientia con-
tineri, quia et apud eos dicat, qui nesciant, et ipse dicat
aliquando, quod nesciat.* Ex his alterum, id est, an sciat 37
iudex, de quo dicatur, nihil ad oratoris artem; alteri re-
spondendum. *Ars earum rerum est, quae sciuntur.* Rhe-
torice ars est bene dicendi, bene autem dicere scit orator.
Sed nescit, an verum sit, quod dicit. Ne hi quidem, qui 38
ignem aut aquam aut quattuor elementa aut corpora inseca-
bilia esse, ex quibus res omnes initium duxerint, tradunt,
nec qui intervalla siderum et mensuras solis ac terrae colli-
gunt; disciplinam tamen suam artem vocant. Quodsi ratio
efficit, ut haec non opinari sed propter vim probationum
scire videantur: eadem ratio idem praestare oratori potest.
Sed an causa vera sit, nescit. Ne medicus quidem, an 39
dolorem capitis habeat, qui hoc se pati dicet; curabit tamen,
tanquam id verum sit, et erit ars medicina. Quid? quod
rhetorice non utique propositum habet semper vera dicendi
sed semper verisimilia, scit autem esse verisimilia quae

40 dicit? Adiiciunt his, qui contra sentiunt, quod saepe, quae
in aliis litibus impuguarunt actores causarum, eadem in aliis
defendant. Quod non artis sed hominis est vitium. Haec
sunt praecipua, quae contra rhetoricen dicantur; alia et mi-
nora et tamen ex his foutibus derivata.

41 Confirmatur autem esse artem eam breviter. Nam sive,
ut Cleanthes voluit, ars est *potestas viam*, id est ordinem,
efficiens: esse certe viam atque ordinem in bene dicendo
nemo dubitaverit; sive ille ab omnibus fere probatus finis
observatur, artem constare ex perceptionibus consentien-
tibus et coexercitatis ad finem utilem vitae: iam ostendemus
42 nihil non horum in rhetorice inesse. Quid? quod et inspe-
ctione et exercitatione ut artes ceterae constat? Nec potest
ars non esse, si est ars dialectice, quod fere constat, cum
ab ea specie magis quam genere differat. Sed nec illa omit-
tenda sunt, qua in re alius se inartificialiter alius artificia-
liter gerat, in ea esse artem; et in eo, quod, qui didicerit,
43 melius faciat, quam qui non didicerit, esse artem. Atqui
non solum doctus indoctum sed etiam doctior doctum in rhe
torices opere superabit, neque essent aliter eius tam multa
praecepta tamque magni, qui docerent; idque cum omnibus
confitendum est tum nobis praecipue, qui rationem dicendi
a bono viro non separamus.

EX QUIBUS ARTIBUS.

XVIII. Cum sint autem artium aliae positae in inspe-
ctione, id est cognitione et aestimatione rerum, qualis est
astrologia, nullum exigens actum sed ipso rei, cuius studium
habet, intellectu contenta, quae θεωρητική vocatur; aliae
in agendo, quarum in hoc finis est et ipso actu perficitur
nihilque post actum operis relinquit, quae πρακτική dicitur,
2 qualis saltatio est; aliae in effectu, quae operis, quod oculis
subiicitur, consummatione finem accipiunt, quam ποιητικὴν
appellamus, qualis est pictura: fere iudicandum est, rheto-
ricen in actu consistere; hoc enim, quod est officii sui,
perficit. Atque ita ab omnibus dictum est.

3 Mihi autem videtur etiam ex illis ceteris artibus multum
assumere. Nam et potest aliquando ipsa res per se inspe-

ctione esse contenta. Erit enim rhetorice in oratore etiam tacente, et si desierit agere vel proposito vel aliquo casu impeditus: non magis desinet esse orator quam medicus, qui curandi fecerit finem. Nam est aliquis, ac nescio an maxi- 4
mus, etiam ex secretis studiis fructus ac tum pura voluptas litterarum, cum ab actu id est opere recesserunt et contemplatione sui fruuntur. Sed effectivae quoque aliquid simile 5
scriptis orationibus vel historiis, quod ipsum opus in parte oratoria merito ponimus, consequetur. Si tamen una ex tribus artibus habenda sit: quia maximus eius usus actu continetur atque est in eo frequentissima, dicatur *activa vel administrativa*, nam et hoc eiusdem rei nomen est.

NATURA AN DOCTRINA PLUS EI CONFERAT.

XIX. Scio, quaeri etiam, naturane plus ad eloquentiam conferat an doctrina. Quod ad propositum quidem nostri operis nihil pertinet; neque enim consummatus orator nisi ex utroque fieri potest, plurimum tamen referre arbitror, quam esse in hoc loco quaestionem velimus. Nam si parti 2
utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina multum valebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin ex pari coeant: in mediocribus quidem utrisque maius adhuc credam naturae esse momentum, consummatos autem plus doctrinae debere quam naturae, putabo; sicut terrae nullam fertilitatem habenti nihil optimus agricola profuerit, e terra uberi utile aliquid etiam nullo colente nascetur, at in solo fecundo plus cultor quam ipsa per se bonitas soli efficiet. Et, 3
si Praxiteles signum aliquod ex molari lapide conatus esset exculpere, Parium marmor mallem rude; at si illud idem artifex expolisset, plus in manibus fuisset quam in marmore. Denique natura materia doctrinae est; haec fingit, illa fingitur. Nihil ars sine materia, materiae etiam sine arte pretium est, ars summa materia optima melior.

AN VIRTUS RHETORICE.

XX. Illa quaestio est maior: ex mediis artibus, quae neque laudari per se nec vituperari possunt sed utiles aut secus secundum mores utentium fiunt, habenda sit rhetorice,

an sit, ut compluribus etiam philosophorum placet, virtus.
2 Equidem illud, quod in studiis dicendi plerique exercuerunt
et exercent, aut nullam artem, quae ἀτεχνία nominatur, puto,
(multos enim video sine ratione, sine litteris, qua vel impu-
dentia vel fames duxit, ruentes) aut malam quasi artem,
quam κακοτεχνίαν dicimus. Nam et fuisse multos et esse
nonnullos existimo, qui facultatem dicendi ad hominum per-
3 niciem converterint. *Ματαιοτεχνία* quoque est quaedam, id
est supervacua artis imitatio, quae nihil sane neque boni
neque mali habeat, sed vanum laborem; qualis illius fuit,
qui grana ciceris ex spatio distanti missa, in acum continuo
et sine frustratione inserebat, quem cum spectasset Alexan-
der, donasse dicitur eiusdem leguminis modio, quod quidem
4 praemium fuit illo opere dignissimum. His ego comparandos
existimo, qui in declamationibus, quas esse veritati dissi-
millimas volunt, aetatem multo studio ac labore consumunt.
Verum haec, quam instituere conamur et cuius imaginem
animo concepimus, quae bono viro convenit quaeque est
vere rhetorice, v i r t u s erit.

5 Quod philosophi quidem multis et acutis conclusionibus
colligunt, mihi vero etiam planiore hac proprieque nostra
probatione videtur esse perspicuum. Ab illis haec dicuntur.
Si consonare sibi in faciendis ac non faciendis virtus est,
quae pars eius prudentia vocatur: eadem in dicendis ac non
6 dicendis erit. Et si virtutes sunt, ad quas nobis etiam ante
quam doceremur initia quaedam ac semina sunt concessa na-
tura, ut ad iustitiam, cuius rusticis quoque ac barbaris ap-
paret aliqua imago: nos certe sic esse ab initio formatos,
ut possemus orare pro nobis, etiamsi non perfecte tamen ut
inessent quaedam (ut dixi) semina eius facultatis, manifestum
7 est. Non eadem autem natura est his artibus, quae a vir-
tute sunt remotae. Itaque cum duo sint genera orationis,
altera perpetua, quae rhetorice dicitur, altera concisa, quae
dialectice; quas quidem Zeno adeo coniunxit, ut hanc com-
pressae in pugnum manus, illam explicatae diceret similem:
etiam disputatrix virtus erit. Adeo de hac, quae speciosior
atque apertior tanto est, nihil dubitabitur.

8 Sed plenius hoc idem atque apertius intueri ex ipsis

operibus volo. Nam quid orator in laudando faciet nisi ho-
nestorum et turpium peritus? aut in suadendo nisi utilitate
perspecta? aut in iudiciis, si iustitiae sit ignarus? Quid?
non fortitudinem postulat res eadem, cum saepe contra tur-
bulentas populi minas, saepe cum periculosa potentium of-
fensa, nonnunquam, ut iudicio Miloniano, inter circumfusa
militum arma dicendum sit; ut, si virtus non est, ne perfecta
quidem esse possit oratio. Quodsi ea in quoque animalium 9
est virtus, qua praestat cetera vel pleraque, ut in leone im-
petus, in equo velocitas; hominem porro ratione atque ora-
tione excellere ceteris certum est: cur non tam in eloquentia
quam in ratione virtutem eius esse credamus; recteque hoc
apud Ciceronem dixerit Crassus: *Est enim eloquentia una
quaedam de summis virtutibus*, et ipse Cicero sua persona 10
cum ad Brutum in epistolis tum aliis etiam locis virtutem eam
appellet? At prooemium aliquando ac narrationem dicet
malus homo et argumenta, sic ut nihil sit in his requirendum.
Nam et latro pugnabit acriter, virtus tamen erit fortitudo;
et tormenta sine gemitu feret malus servus, tolerantia tamen
doloris laude sua non carebit. Multa fiunt eadem sed aliter.
Sufficiant igitur haec, quia de utilitate supra tractavimus.

QUAE MATERIA EIUS.

XXI. Materiam rhetorices quidam dixerunt esse *oratio-
nem*, qua in sententia ponitur apud Platonem Gorgias. Quae
si ita accipitur, ut sermo quacunque de re compositus dica-
tur oratio, non materia sed opus est, ut statuarii statua;
nam et oratio efficitur arte sicut statua. Sin hac appellatione
verba ipsa significari putamus, nihil haec sine rerum sub-
stantia faciunt. Quidam *argumenta persuasibilia;* quae et 2
ipsa in parte sunt operis et arte fiunt et materia egent. Qui-
dam *civiles quaestiones;* quorum opinio non qualitate sed
modo erravit, est enim haec materia rhetorices sed non sola.
Quidam, quia virtus sit rhetorice, materiam eius *totam vitam* 3
vocant. Alii, quia non omnium virtutum materia sit tota
vita sed pleraeque earum versentur in partibus, sicut iustitia,
fortitudo, continentia propriis officiis et suo fine intelligun-
tur: rhetoricen quoque dicunt in una aliqua parte ponen-

dam, eique locum in ethice ***negotialem*** assignant id est
πραγματικόν.

4 Ego (neque id sine auctoribus) materiam esse rheto-
rices iudico omnes res quaecunque ei ad dicendum
subiectae sint. Nam Socrates apud Platonem dicere Gor-
giae videtur, non in verbis esse materiam sed in rebus. Et
in Phaedro palam, non in iudiciis modo et contionibus sed
in rebus etiam privatis ac domesticis rhetoricen esse, de-
monstrat. Quo manifestum est hanc opinionem ipsius Platonis
5 fuisse. Et Cicero quodam loco materiam rhetorices vocat
res, quae subiectae sint ei, sed certas demum putat esse
subiectas. Alio vero de omnibus rebus oratori dicendum ar-
bitratur his quidem verbis: *Quanquam vis oratoris profes-
sioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videa-
tur, ut omni de re, quaecunque sit proposita, ornate ab
6 eo copioseque dicatur*. Atque adhuc alibi: *Vero enim ora-
tori, quae sunt in hominum vita, quandoquidem in ea
versatur orator atque ea est ei subiecta materies, omnia
quaesita, audita, lecta, disputata, tractata, agitata esse
debent.*

7 Hanc autem, quam nos materiam vocamus, id est res
subiectas, quidam modo infinitam modo non propriam rheto-
rices esse dixerunt, eamque artem *circumcurrentem* voca-
8 verunt, quod in omni materia diceret. Cum quibus mihi
minima pugna est. Nam de omni materia dicere eam faten-
tur; propriam habere materiam, quia multiplicem habeat,
negant. Sed neque infinita est, etiamsi est multiplex; et
aliae quoque artes minores habent multiplicem materiam,
velut architectonice, namque ea in omnibus, quae sunt aedi-
ficio utilia, versatur, et caelatura, quae auro, argento, aere,
9 ferro opera efficit. Nam sculptura etiam lignum, ebur,
marmor, vitrum, gemmas, praeterea quae supra dixi, com-
10 plectitur. Neque protinus non est materia rhetorices, si in
eadem versatur et alius. Nam si quaeram, quae sit materia
statuarii, dicetur *aes*; si quaeram, quae sit excusoris, id
est fabricae eius quam Graeci *χαλκευτικὴν* vocant, similiter
aes esse respondeant. Atqui plurimum statuis differunt vasa.
medicina ideo non erit ars, quia unctio et exercitatio

cum palaestrica, ciborum vero qualitas etiam cum cocorum ei sit arte communis. Quod vero de bono, utili, iusto dis- 12
serere philosophiae officium esse dicunt, non obstat. Nam cum philosophum dicunt, hoc accipi volunt virum bonum. Quare igitur oratorem, quem a bono viro non separo, in eadem materia versari mirer; cum praesertim primo libro 13
iam ostenderim, philosophos omissam hanc ab oratoribus partem occupasse, quae rhetorices propria semper fuisset, ut illi potius in nostra materia versentur? Denique cum sit dialectices materia de rebus subiectis disputare, sit autem dialectice oratio concisa· cur non eadem perpetuae quoque materia videatur?

Solet a quibusdam et illud opponi: *Omnium igitur ar-* 14
tium peritus erit orator, si de omnibus ei dicendum est. Possem hic Ciceronis respondere verbis, apud quem hoc invenio: *Mea quidem sententia nemo esse poterit omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus;* sed mihi satis est eius esse oratorem rei, de qua dicet, non inscium. Neque enim 15
omnes causas novit, et debet posse de omnibus dicere. De quibus ergo dicet? De quibus didicit. Similiter de artibus quoque, de quibus dicendum erit, interim discet; et de quibus didicerit, dicet. Quid ergo? non faber de fabrica me- 16
lius aut de musice musicus? Si nesciat orator, quid sit, de quo quaeratur, plane melius. Nam et litigator rusticus illitteratusque de causa sua melius, quam orator, qui nesciet, quid in lite sit; sed accepta a musico, a fabro, sicut a litigatore melius orator quam ipse, qui docuerit. Verum et faber, 17
cum de fabrica, et musicus, cum de musica, si quid confirmationem desideraverit, dicet. Non quidem erit orator, sed faciet illud quasi orator, sicut cum vulnus imperitus deligabit, non erit medicus sed faciet ut medicus. An huiusmodi 18
res neque in laudem neque in deliberationem neque in iudicium veniunt? Ergo cum de faciendo portu Ostiensi deliberatum est, non debuit dicere sententiam orator? atqui opus erat ratione architectorum. Livores et tumores in corpore 19
cruditatis an veneni signa sint, non tractat orator? at est id ex ratione medicinae. Circa mensuras et numeros non ver-

sabitur? dicamus has geometriae esse partes. Equidem omnia
fere credo posse casu aliquo venire in officium oratoris;
quod si non accidet, non erunt ei subiecta.

20 Ita sic quoque recte diximus, *materiam rhetorices
esse omnes res ad dicendum ei subiectas*; quod
quidem probat etiam sermo communis. Nam cum aliquid,
de quo dicamus, accepimus, positam nobis esse materiam
21 frequenter etiam praefatione testamur. Gorgias quidem adeo
rhetori de omnibus rebus putavit esse dicendum, ut se in
auditoriis interrogari pateretur, qua quisque de re vellet.
Hermagoras quoque, dicendo materiam esse in causa et in
22 quaestionibus, omnes res subiectas erat complexus. Sed
quaestiones si negat ad rhetoricen pertinere, dissentit a no-
bis; si autem ad rhetoricen pertinent, ab hoc quoque adiu-
vamur. Nihil est enim, quod non in causam aut quaestionem
23 cadat. Aristoteles tres faciendo partes orationis, iudicialem,
deliberativam, demonstrativam, paene et ipse oratori sub-
iecit omnia; nihil enim non in haec cadit.

24 Quaesitum a paucissimis et de instrumento est. Instrumentum voco, sine quo formari materia in id, quod velimus effici, opus non possit. Verum hoc ego non artem credo egere sed artificem. Neque enim scientia desiderat instrumentum, quae potest esse consummata, etiamsi nihil faciat, sed ille artifex, ut caelator caelum et pictor penicilla. Itaque haec in eum locum, quo de oratore dicturi sumus, differamus.

LIBER III.

Libro tertio haec continentur: Prooemium de scriptoribus artis rhetoricae. Quod initium rhetorices. Quae partes. Quae genera causarum. Quibus contineatur omnis ratio dicendi. Quid sit status. Unde ducatur. Quot et qui status. De laude et vituperatione. De suasoria et prosopopoeia. De partibus causarum iudicialium. De generibus earundem. Quid sit quaestio, ratio, iudicatio, continens, et quatenus necessaria.

PROOEMIUM DE SCRIPTORIBUS ARTIS RHETORICAE.

I. Quoniam in libro secundo quaesitum est, quid esset rhetorice et quis finis eius; artem quoque esse eam et utilem et virtutem, ut vires nostrae tulerunt, ostendimus; materiamque ei res omnes, de quibus dicere oporteret, subiecimus: iam hinc, unde coeperit, quibus constet, quo quaeque in ea modo invenienda atque tractanda sint, exequar; intra quem modum plerique scriptores Artium constiterunt, adeo ut Apollodorus contentus solis iudicialibus fuerit. Nec sum 2
ignarus, hoc a me praecipue, quod hic liber inchoat, opus studiosos eius desiderasse, ut inquisitione opinionum, quae diversissimae fuerunt, longe difficillimum, ita nescio an minimae legentibus futurum voluptati; quippe quod prope nudam praeceptorum traditionem desideret. In ceteris enim 3
admiscere temptavimus aliquid nitoris, non iactandi ingenii gratia, namque in id eligi materia poterat uberior, sed ut hoc ipso alliceremus magis iuventutem ad cognitionem eorum, quae necessaria studiis arbitrabamur, si ducti iucunditate aliqua lectionis libentius discerent ea, quorum ne ieiuna atque arida traditio averteret animos et aures praesertim tam delicatas raderet, verebamur. Qua ratione se Lucretius 4
dicit praecepta philosophiae carmine esse complexum; namque hac, ut est notum, similitudine utitur:

> Ac veluti pueris absinthia taetra medentes
> Cum dare conantur, prius oras pocula circum
> Aspirant mellis dulci flavoque liquore,

et quae sequuntur. Sed nos veremur, ne parum hic liber 5
mellis et absinthii multum habere videatur, sitque salubrior

studiis quam dulcior. Quin etiam hoc timeo, ne ex eo mi-
norem gratiam ineat, quod pleraque non inventa per me sed
ab aliis tradita continebit; habeat etiam quosdam, qui contra
sentiant et adversentur, propterea quod plurimi auctores,
quamvis eodem tenderent, diversas tamen vias muniverunt
6 atque in suam quisque induxit sequentes. Illi autem pro-
bant qualecunque ingressi sunt iter, nec facile inculcatas
pueris persuasiones mutaveris, quia nemo non didicisse ma-
7 vult quam discere. Est autem, ut procedente libro patebit,
infinita dissensio auctorum, primo ad ea, quae rudia atque
imperfecta adhuc erant, adiicientibus quod invenissent scri-
ptoribus, mox, ut aliquid sui viderentur afferre, etiam recta
mutantibus.

8 Nam primus post eos, quos poetae tradiderunt, movisse
aliqua circa rhetoricen Empedocles dicitur. Artium autem
scriptores antiquissimi Corax et Tisias Siculi, quos insecu-
tus est vir eiusdem insulae Gorgias Leontinus, Empedoclis,
9 ut traditur, discipulus. Is beneficio longissimae aetatis (nam
centum et novem vixit annos) cum multis simul floruit, ideo-
que et illorum, de quibus supra dixi, fuit aemulus et ultra
10 Socraten usque duravit. Thrasymachus Chalcedonius cum
hoc et Prodicus Cius et Abderites Protagoras, a quo decem
milibus denariorum didicisse artem, quam edidit, Euathlus dici-
tur, et Hippias Eleus et, quem Palameden Plato appellat, Al-
11 cidamas Elaïtes. Antiphon quoque et orationem primus omni-
um scripsit et nihilo minus Artem et ipse composuit et pro
se dixisse optime est creditus; etiam Polycrates, a quo scri-
ptam in Socraten diximus orationem, et Theodorus Byzantius
12 ex his et ipse, quos Plato appellat λογοδαιδάλους. Horum
primi communes locos tractasse dicuntur Protagoras, Gor-
gias; affectus Prodicus et Hippias et idem Protagoras et
Thrasymachus. Cicero in Bruto negat ante Periclea scri-
ptum quidquam, quod ornatum oratorium habeat; eius ali-
qua ferri. Equidem non reperio quidquam tanta eloquentiae
fama dignum; ideoque minus miror esse, qui nihil ab eo
scriptum putent, haec autem, quae feruntur, ab aliis esse
13 composita. His successere multi, sed clarissimus Gorgiae
auditorum Isocrates; quanquam de praeceptore eius inter

auctores non convenit, nos autem Aristoteli credimus. Hinc
velut diversae secari coeperunt viae. Nam et Isocratis prae- 14
stantissimi discipuli fuerunt in omni studiorum genere, eo-
que iam seniore (octavum enim et nonagesimum implevit an-
num) pomeridianis scholis Aristoteles praecipere artem ora-
toriam coepit, noto quidem illo (ut traditur) versu ex Phi-
locteta frequenter usus: *Αἰσχρὸν σιωπᾶν, Ἰσοκράτην ἐᾶν
λέγειν, Turpe esse tacere et Isocraten pati dicere.* Ars est
utriusque, sed pluribus eam libris Aristoteles complexus est.
Eodem tempore Theodectes fuit, de cuius opere supra di-
ctum est. Theophrastus quoque Aristotelis discipulus de 15
rhetorice diligenter scripsit, atque hinc vel studiosius philo-
sophi quam rhetores praecipueque Stoicorum ac Peripateti-
corum principes. Fecit deinde velut propriam Hermagoras 16
viam, quam plurimi sunt secuti; cui maxime par atque aemu-
lus videtur Athenaeus fuisse. Multa post Apollonius Molon,
multa Areus, multa Caecilius et Halicarnasseus Dionysius.
Praecipue tamen in se converterunt studia Apollodorus Per- 17
gamenus, qui praeceptor Apolloniae Caesaris Augusti fuit,
et Theodorus Gadareus, qui se dici maluit Rhodium, quem
studiose audisse, cum in eam insulam secessisset, dicitur
Tiberius Caesar. Hi diversas opiniones tradiderunt, appella- 18
tique inde *Apollodorei* ac *Theodorei* ad morem certas in
philosophia sectas sequendi. Sed Apollodori praecepta ma-
gis ex discipulis cognoscas, quorum diligentissimus in tra-
dendo fuit Latine Gajus Valgius, Graece Atticus. Nam
ipsius sola videtur Ars edita ad Mattium, quia ceteras missa
ad Domitium epistola non agnoscit. Plura scripsit Theodo-
rus, cuius auditorem Hermagoran sunt qui viderint.

Romanorum primus (quantum ego quidem sciam) con- 19
didit aliqua in hanc materiam M. Cato ille Censorius, post
M. Antonius inchoavit; nam hoc solum opus eius atque id
ipsum imperfectum manet. Secuti minus celebres; quorum
memoriam, si quo loco res poscet, non omittam. Praeci- 20
puum vero lumen sicut eloquentiae ita praeceptis quoque
eius dedit, unicum apud nos specimen orandi docendique ora-
torias artes, M. Tullius; post quem tacere modestissimum
foret, nisi et rhetoricos suos ipse adolescenti sibi elapsos

diceret, et in oratoriis haec minora, quae plerumque deside-
21 rantur, sciens omisisset. Scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius, nonnihil pater Gallio; accuratius vero priores [Gallione] Celsus et Laenas et aetatis nostrae Verginius, Plinius, Tutilius. Sunt et hodie clari eiusdem operis auctores, qui si omnia complexi forent, consuluissent labori meo; sed parco nominibus viventium; veniet eorum laudi suum tempus, ad posteros enim virtus durabit, non perveniet invidia.

22 Non tamen post tot ac tantos auctores pigebit meam quibusdam locis posuisse sententiam. Neque enim me cuiusquam sectae velut quadam superstitione imbutus addixi, et electuris quae volent facienda copia fuit, sicut ipse plurium in unum confero inventa; ubicunque ingenio non erit locus, curae testimonium meruisse contentus.

QUOD INITIUM RHETORICES.

II. Nec diu nos moretur quaestio, quae rhetorices origo sit. Nam cui dubium est, quin sermonem ab ipsa rerum natura geniti protinus homines acceperint, (quod certe principium est eius rei) huic studium et incrementum dederit uti-
2 litas, summam ratio et exercitatio? Nec video, quare curam dicendi putent quidam inde coepisse, quod hi, qui in discrimen aliquod vocabantur, accuratius loqui defendendi sui gratia instituerint. Haec enim ut honestior causa, ita non utique prior est, cum praesertim accusatio praecedat defensionem; nisi quis dicet, etiam gladium fabricatum ab eo prius, qui ferrum in tutelam sui quam qui in perniciem alterius com-
3 pararit. Initium ergo dicendi dedit natura, initium artis observatio. Homines enim, sicuti in medicina, cum viderent alia salubria alia insalubria, ex observatione eorum effecerunt artem: ita, cum in dicendo alia utilia alia inutilia deprehenderent, notarunt ea ad imitandum vitandumque, et quaedam secundum rationem eorum adiecerunt ipsi quoque; haec confirmata sunt usu, tum quae sciebat quisque docuit.
4 Cicero quidem initium orandi conditoribus urbium ac legum latoribus dedit, in quibus fuisse vim dicendi necesse est; cur tamen hanc primam originem putem, non video, cum sint ad-

huc quaedam vagae et sine urbibus ac sine legibus gentes, et tamen qui sunt in his nati et legationibus fungantur et accusent aliqua atque defendant et denique alium alio melius loqui credant.

QUAE PARTES.

III. Omnis autem orandi ratio, ut plurimi maximique auctores tradiderunt, quinque partibus constat, inventione, dispositione, elocutione, memoria, pronuntiatione sive actione, utroque enim modo dicitur. Omnis vero sermo, quo quidem voluntas aliqua enuntiatur, habeat necesse est rem et verba. Hic si est brevis et una conclu- 2
sione finitus, nihil fortasse ultra desideret; at oratio longior plura exigit. Non tantum enim refert, quid et quo modo dicamus sed etiam quo loco; opus ergo est dispositione. Sed neque omnia, quae res postulat, dicere neque suo quaeque loco poterimus, nisi adiuvante memoria; quapropter ea quoque pars quarta erit. Verum haec cuncta cor- 3
rumpit ac propemodum perdit indecora vel voce vel gestu pronuntiatio. Huic quoque igitur tribuendus est necessario quintus locus.

Nec audiendi quidam, quorum est Albutius, qui tris 4
modo primas esse partes volunt, quoniam memoria atque actio natura non arte contingant, (quarum nos praecepta suo loco dabimus) licet Thrasymachus quoque idem de actione crediderit. His adiecerunt quidam sextam partem, 5
ita ut inventioni iudicium subnecterent, quia primum esset invenire deinde iudicare. Ego porro ne invenisse quidem credo eum, qui non iudicavit; neque enim contraria, communia, stulta *invenisse* dicitur quisquam sed *non vitasse*. Et Cicero quidem in Rhetoricis iudicium subiecit inventioni; 6
mihi autem adeo tribus primis partibus videtur esse permixtum, (nam neque dispositio sine eo neque elocutio fuerit) ut pronuntiationem quoque vel plurimum ex eo mutuari putem. Quod hoc audacius dixerim, quod in Partitionibus 7
oratoriis ad easdem, de quibus supra dictum est, quinque pervenit partes. Nam cum dupliciter primum divisisset, in inventionem atque elocutionem: res ac dispositionem inven-

tioni, verba et pronuntiationem elocutioni dedit; quintam quoque constituit, communem ac velut custodem omnium, memoriam. Idem in Oratore quinque rebus constare eloquentiam dicit, in quibus postea scriptis certior eius sen-
8 tentia est. Non minus mihi cupidi novitatis alicuius videntur fuisse, qui adiecerunt ordinem, cum dispositionem dixissent; quasi aliud sit dispositio quam rerum ordine quam optimo collocatio. Dion inventionem modo et dispositionem tradidit sed utramque duplicem, rerum et verborum, ut sit elocutio inventionis, pronuntiatio dispositionis, his quinta pars memoria accedat; Theodorei fere inventionem duplicem, rerum atque elocutionis, deinde tris ceteras partes.
9 Hermagoras iudicium, partitionem, ordinem, quaeque elocutionis sunt, subiicit *oeconomiae*, quae Graece appellata ex cura rerum domesticarum et hic per abusionem posita nomine Latino caret.

10 Est et circa hoc quaestio, quod memoriam in ordine partium quidam inventioni quidam dispositioni subiunxerunt; nobis quartus eius locus maxime placet. Non enim tantum inventa tenere, ut disponamus, nec disposita, ut eloquamur, sed etiam verbis formata memoriae mandare debemus. Hac enim omnia, quaecunque in orationem collata sunt, continentur.

11 Fuerunt etiam in hac opinione non pauci, ut has non rhetorices partes esse existimarent sed opera oratoris; eius
12 enim esse invenire, disponere, eloqui et cetera. Quod si accipimus, nihil arti relinquimus. Nam bene dicere est oratoris, rhetorice tamen erit bene dicendi scientia; vel, ut alii putant, artificis est persuadere, vis autem persuadendi artis. Ita invenire quidem et disponere oratoris, inventio
13 autem et dispositio rhetorices propria videri potest. In eo plures dissenserunt, utrumne hae partes essent rhetorices an eiusdem opera an, ut Athenaeus credit, elementa, quae vocant *στοιχεῖα*. Sed neque elementa recte quis dixerit, alioqui tantum initia erunt, ut mundi vel humor vel ignis vel materia vel corpora insecabilia; nec operum recte nomen accipient, quae non ab aliis perficiuntur sed aliud ipsa per-
14 ficiunt. Partes igitur sunt. Nam cum sit ex his rhetorice,

fieri non potest, ut, cum totum ex partibus constet, non sint partes totius, ex quibus constat. Videntur autem mihi, qui haec opera dixerunt, eo quoque moti, quod in alia rursus divisione nollent in idem nomen incidere, partes enim rhetorices esse dicebant *laudativam*, *deliberativam*, *iudicialem*. Quae si partes sunt, materiae sunt potius quam artis. Namque in his singulis rhetorice tota est; quia 15
et inventionem et dispositionem et elocutionem et memoriam et pronuntiationem quaecunque earum desiderat. Itaque quidam genera tria rhetorices dicere maluerunt, optime autem ii, quos secutus est Cicero, *genera causarum*.

QUAE GENERA CAUSARUM.

IV. Sed tria an plura sint, ambigitur. Nec dubie prope omnes utique summae apud antiquos auctoritatis scriptores Aristotelem secuti, qui nomine tantum alio *contionalem* pro deliberativa appellat, hac partitione contenti fuerunt. Verum 2
et tum leviter est temptatum, cum apud Graecos quosdam tum apud Ciceronem in libris de Oratore, et nunc maximo temporum nostrorum auctore prope impulsum, ut non modo plura haec genera sed paene innumerabilia videantur. Nam 3
si laudandi ac vituperandi officium in parte tertia ponimus: in quo genere versari videbimur, cum querimur, consolamur, mitigamus, concitamus, terremus, confirmamus, praecipimus, obscure dicta interpretamur, narramus, deprecamur, gratias agimus, gratulamur, obiurgamus, maledicimus, describimus, mandamus, renuntiamus, optamus, opinamur et plurima alia? ut mihi in illa vetere persuasione permanenti 4
velut petenda sit venia, quaerendumque, quo moti priores rem tam late fusam tam breviter astrinxerint. Quos qui errasse putant, hoc secutos arbitrantur, quod in his fere versari tum oratores videbant; nam et laudes ac vituperationes 5
scribebantur, et ἐπιταφίους dicere erat moris, et plurimum in consiliis ac iudiciis insumebatur operae, ut scriptores Artium pro solis comprehenderint frequentissima. Qui vero 6
defendunt, tria faciunt genera auditorum: unum, quod ad delectationem conveniat, alterum, quod consilium accipiat, tertium, quod de causis iudicet. Mihi cuncta rimanti et talis

quaedam ratio succurrit, quod omne orationis officium aut in
7 iudiciis est aut extra iudicia. Eorum, de quibus iudicio quaeritur, manifestum est genus; ea, quae ad iudicem non veniunt, aut praeteritum habent tempus, aut futurum; praeterita laudamus aut vituperamus, de futuris deliberamus.
8 Item omnia, de quibus dicendum est, aut certa sint necesse est aut dubia. Certa, ut cuique est animus, laudat aut culpat; ex dubiis partim nobis ipsis ad electionem sunt libera, de his deliberatur; partim aliorum sententiae commissa, de his lite contenditur.

9 Anaximenes *iudicialem* et *contionalem* generales partes esse voluit, septem autem species: *hortandi*, *dehortandi*, *laudandi*, *vituperandi*, *accusandi*, *defendendi*, *exquirendi*, quod ἐξεταστικὸν dicit; quarum duae primae deliberativi, duae sequentes demonstrativi, tres ultimae iudi-
10 cialis generis sunt partes. Protagoran transeo, qui *interrogandi*, *respondendi*, *mandandi*, *precandi*, quod εὐχωλὴν dixit, partes solas putat. Plato in Sophiste *iudiciali* et *contionali* tertiam adiecit προσομιλητικήν, quam sane permittamus nobis dicere *sermocinatricem;* quae a forensi ratione disiungitur et est accommodata privatis disputationibus, cuius
11 vis eadem profecto est quae dialecticae. Isocrates in omni genere inesse *laudem* ac *vituperationem* existimavit.

Nobis et tutissimum est auctores plurimos sequi, et ita
12 videtur ratio dictare. Est igitur, ut dixi, unum genus, quo laus ac vituperatio continetur, sed est appellatum a parte meliore laudativum; idem alii *demonstrativum* vocant. Utrumque nomen ex Graeco creditur fluxisse, nam ἐγκωμια-
13 στικὸν aut ἐπιδεικτικὸν dicunt. Sed mihi ἐπιδεικτικὸν non tam demonstrationis vim habere quam ostentationis videtur et multum ab illo ἐγκωμιαστικῷ differre; nam ut continet laudativum in se genus, ita non intra hoc solum consistit.
14 An quisquam negaverit Panegyricos ἐπιδεικτικοὺς esse? Atqui formam suadendi habent et pleraque de utilitatibus Graeciae loquuntur. Ut causarum quidem genera tria sint, sed ea tum in negotiis tum in ostentatione posita. Nisi forte non ex Graeco mutantes *demonstrativum* vocant, verum id sequuntur, quod laus ac vituperatio quale sit quidque *de-*

monstrat. Alterum est deliberativum, tertium iudi- 15
ciale. Ceterae species in haec tria incident genera, nec inveniet ur ex his ulla, in qua non laudare ac vituperare, suadere ac dissuadere, intendere quid vel depellere debeamus. Illa quoque sunt communia, conciliare, narrare, docere, augere, minuere, concitandis componendisve affectibus animos audientium fingere.

Ne his quidem accesserim, qui laudativam materiam 16
honestorum, deliberativam *utilium*, iudicialem *iustorum* quaestione contineri putant, celeri magis ac rotunda usi distributione quam vera. Stant enim quodammodo mutuis auxiliis omnia. Nam et in laude iustitia utilitasque tractatur et in consiliis honestas, et raro iudicialem inveneris causam, in cuius non parte aliquid eorum, quae supra diximus, reperiatur.

QUIBUS CONTINEATUR OMNIS RATIO DICENDI.

V. Omnis autem oratio constat aut ex his, quae significantur, aut et his, quae significant, id est rebus et verbis. Facultas orandi consummatur natura, arte, exercitatione, cui partem quartam adiiciunt quidam *imitationis*,
quam nos arti subiicimus. Tria sunt item, quae praestare 2
debeat orator, ut doceat, moveat, delectet. Haec enim clarior divisio quam eorum, qui totum opus in *res* et in *affectus* partiuntur. Non semper autem omnia in eam, quae tractabitur, materiam cadent. Erunt enim quaedam remotae ab affectibus, qui ut non ubique habent locum, ita quocunque irruperunt, plurimum valent. Praestantissimis auctoribus 3
placet, alia in rhetorice esse, quae probationem desiderent, alia quae non desiderent, cum quibus ipse consentio. Quidam vero, ut Celsus, de nulla re dicturum oratorem, nisi de qua quaeratur, existimant, cui cum maxima pars scriptorum repugnat tum etiam ipsa partitio; nisi forte laudare, quae constet esse honesta, et vituperare, quae ex confesso sint turpia, non est oratoris officium.

Illud iam omnes fatentur, esse quaestiones in scripto 4
et in non scripto; in scripto de iure, in non scripto de re. Illud *rationale* hoc *legale* genus Hermagoras atque eum

5 secuti vocant, id est νομικὸν et λογικόν. Idem sentiunt, qui
omnem quaestionem ponunt in *rebus* et in *verbis*.

Item convenit, quaestiones esse aut infinitas aut fi-
nitas. Infinitae sunt, quae remotis personis et temporibus
et locis ceterisque similibus in utramque partem tractantur,
quod Graeci θέσιν dicunt, Cicero *propositum*, alii *quae-
stiones universales civiles*, alii *quaestiones philosopho con-*
6 *venientes*, Athenaeus *partem causae* appellat. Hoc genus
Cicero scientia et actione distinguit, ut sit scientiae, *An
providentia mundus regatur?* actionis, *An accedendum
ad rempublicam administrandam?* Prius trium generum,
an sit? quid sit? quale sit? omnia enim haec ignorari pos-
sunt; sequens duorum, quo modo adipiscamur? quo modo
7 utamur? Finitae autem sunt ex complexu rerum, persona-
rum, temporum, ceterorumque; quae ὑποθέσεις a Graecis
dicuntur, causae a nostris. In his omnis quaestio videtur
8 circa res personasque consistere. Amplior est semper in-
finita, inde enim finita descendit. Quod ut exemplo pateat,
infinita est, *An uxor ducenda?* finita, *An Catoni ducenda?*
ideoque esse suasoria potest. Sed etiam remotae a personis
propriis ad aliquid referri solent. Est enim simplex, *An
respublica administranda?* refertur ad aliquid, *An in ty-*
9 *rannide administranda?* Sed hic quoque subest velut la-
tens persona, tyrannus enim geminat quaestionem, subestque
et temporis et qualitatis tacita vis; nondum tamen hoc pro-
prie dixeris causam. Hae autem, quas infinitas voco, et
generales appellantur; quod si est verum, finitae speciales
erunt. In omni autem speciali utique inest generalis, ut
10 quae sit prior. Ac nescio an in causis quoque, quidquid in
quaestionem venit qualitatis, generale sit. *Milo Clodium
occidit, iure occidit insidiatorem;* nonne hoc quaeritur,
An sit ius insidiatorem occidendi? Quid in coniecturis?
non illa generalia, *An causa sceleris odium? cupiditas?
An tormentis credendum? Testibus an argumentis maior
fides habenda?* Nam finitione quidem comprehendi nihil non
11 in universum, certum erit. Quidam putant etiam eas thesis
posse aliquando nominari, quae personis causisque conti-
neantur, aliter tantummodo positas: ut causa sit, cum *Ore-*

stes accusatur: thesis, *An Orestes recte sit absolutus;* cuius generis est, *An Cato recte Marciam Hortensio tradiderit.* Hi thesin a causa sic distinguunt, ut illa sit spectativae partis, haec activae; illic enim veritatis tantum gratia disputari, hic negotium agi.

Quanquam inutiles quidam oratori putant universales 12
quaestiones, quia nihil prosit, quod constet, *ducendam esse uxorem* vel *administrandam rempublicam*, si quis vel aetate vel valetudine impediatur. Sed non omnibus eiusmodi quaestionibus sic occurri potest, ut illis, *sitne virtus*
finis? regaturne providentia mundus? Quin etiam in his, 13
quae ad personam referuntur, ut non est satis generalem tractasse quaestionem, ita perveniri ad speciem nisi illa prius excussa non potest. Nam quomodo, *An sibi uxor ducenda sit*, deliberabit Cato, nisi constiterit, *uxores esse ducendas?* Et quomodo, *An ducere debeat Marciam*,
quaeretur, nisi *Catoni ducenda uxor est?* Sunt tamen in- 14
scripti nomine Hermagorae libri, qui confirmant illam opinionem, sive falsus est titulus sive alius hic Hermagoras fuit. Nam eiusdem esse quomodo possunt, qui de hac arte mirabiliter multa composuit, cum, sicut ex Ciceronis quoque rhetorico primo manifestum est, materiam rhetorices in thesis et causas diviserit? Quod reprehendit Cicero, ac thesin nihil ad oratorem pertinere contendit totumque hoc
genus quaestionis ad philosophos refert. Sed me liberavit 15
respondendi verecundia, et quod ipse hos libros improbat, et quod in oratore atque his, quos de oratore scripsit, et Topicis praecipit, ut a propriis personis atque temporibus avocemus controversiam: *quia latius dicere liceat de genere quam de specie, et, quod in universo probatum sit,*
in parte probatum esse necesse sit. Status autem in hoc 16
omne genus materiae iidem, qui in causas, cadunt. Adhuc adiicitur, alias esse quaestiones in rebus ipsis, alias, quae ad aliquid referantur: illud, *An uxor ducenda?* hoc, *An seni ducenda?* illud, *An fortis?* hoc, *An fortior?* et similia.

C a u s a m finit Apollodorus, ut interpretatione Valgii 17
discipuli eius utar, ita: *Causa est negotium omnibus suis*

partibus spectans ad quaestionem; aut: *Causa est negotium, cuius finis est controversia.* Ipsum deinde negotium sic finit: *Negotium est congregatio personarum, locorum, temporum, causarum, modorum, casuum, factorum, instrumentorum, sermonum, scriptorum et non scriptorum.*
18 Causam nunc intelligamus ὑπόθεσιν, negotium περίστασιν. Sed et ipsam causam quidam similiter finierunt, ut Apollodorus negotium. Isocrates autem causam esse ait *quaestionem finitam civilem aut rerum controversiam in personarum finitarum complexu;* Cicero his verbis: *Causa certis personis, locis, temporibus, actionibus, negotiis cernitur, aut in omnibus aut in plerisque eorum.*

QUID SIT STATUS.

VI. Ergo cum omnis causa contineatur aliquo statu, priusquam dicere aggredior, quo modo genus quodque causae sit tractandum: id quod est commune omnibus, quid sit status et unde ducatur et quot et qui sint, intuendum puto. Quanquam id nonnulli ad iudiciales tantum pertinere materias putaverunt, quorum inscitiam, cum omnia
2 tria genera fuero executus, res ipsa deprehendet. Quod nos *statum* id quidam *constitutionem* vocant, alii *quaestionem*, alii *quod ex quaestione appareat*, Theodorus *caput* id est κεφάλαιον γενικώτατον, ad quod referantur omnia. Quorum diversa appellatio, vis eadem est; nec interest discentium, quibus quidque nominibus appelletur, dum res
3 ipsa manifesta sit. Statum Graeci στάσιν vocant, quod nomen non primum ab Hermagora traditum putant, sed alii ab Naucrate, Isocratis discipulo, alii a Zopyro Clazomenio; quanquam videtur Aeschines quoque in oratione contra Ctesiphontem uti hoc verbo, cum a iudicibus petit, ne Demostheni permittant evagari sed eum dicere de ipso causae statu co-
4 gant. Quae appellatio dicitur ducta vel ex eo, quod ibi sit primus causae congressus, vel quod in hoc causa consistat. Et nominis quidem haec origo; nunc quid sit. Statum quidam dixerunt *primam causarum conflictionem;* quos
5 recte sensisse, parum elocutos puto. Non enim est status prima conflictio, *fecisti, non feci;* sed quod ex prima con-

flictione nascitur, id est genus quaestionis, *fecisti*, *non feci*,
an fecerit? Hoc fecisti, *non hoc feci*, *quid fecerit?* Quia
ex his apparet, illud coniectura, hoc finitione quaerendum,
atque in eo pars utraque insistit: erit quaestio coniecturalis
vel finitivi status. Quid? si enim dicat quis, *sonus est duo-* 6
rum inter se corporum conflictio: erret, ut opinor, non
enim sonus est conflictio sed ex conflictione. Sed hoc le-
vius; intelligitur enim utcunque dictum. Inde vero ingens
male interpretantibus innatus est error, qui, quia primam
conflictionem legerant, crediderunt statum semper ex prima
quaestione ducendum; quod est vitiosissimum. Nam quaestio 7
nulla non habet utique statum, constat enim ex intentione et
depulsione; sed aliae sunt propriae causarum, de quibus
ferenda sententia est, aliae adductae extrinsecus, aliquid
tamen ad summam causae conferentes, velut auxilia quae-
dam, quo fit, ut in controversia una plures quaestiones esse
dicantur. Harum porro plerumque levissima quaeque primo 8
loco fungitur. Namque et illud frequens est, ut ea, quibus
minus confidimus, cum tractata sunt, omittamus; interim
sponte nostra velut donantes, interim ad ea, quae sunt po-
tentiora, gradum ex his fecisse contenti. Simplex autem 9
causa etiamsi varie defenditur, non potest habere plus uno,
de quo pronuntietur, atque inde erit status causae, quod et
orator praecipue sibi obtinendum et iudex spectandum ma-
xime intelligit; in hoc enim causa consistet. Ceterum quae-
stionum possunt esse diversi. Quod ut brevissimo pateat 10
exemplo: cum dicit reus, *Etiamsi feci*, *recte feci*, quali-
tatis utitur statu; cum adiicit, *sed non feci*, coniecturam
movet. Semper autem firmius est *non fecisse*, ideoque in
eo statum esse iudicabo; quod dicerem, si mihi plus quam
unum dicere non liceret. Recte igitur est appellata causarum 11
prima conflictio non quaestionum. Nam et pro Rabirio Po-
stumo Cicero primam partem orationis in hoc intendit, ut
actionem competere equitem Romanum neget; secunda, nul-
lam ad eum pecuniam pervenisse confirmat. Statum tamen
in eo dicam fuisse, quod est potentius. Nec in causa Milo- 12
nis circa primas quaestiones, quae sunt ante prooemium po-
sitae, iudicabo conflixisse causam; sed ubi totis viribus insi-

diator Clodius ideoque iure interfectus ostenditur. Et hoc est, quod ante omnia constituere in animo suo debeat orator, etiamsi pro causa plura dicturus est, quid maxime liquere iudici velit. Quod tamen, ut primum cogitandum, ita non utique primum dicendum erit.

UNDE DUCATUR.

13 Alii statum crediderunt primam eius, cum quo ageretur,
deprecationem. Quam sententiam his verbis Cicero comple-
ctitur: *in quo primum insistit quasi ad repugnandum con-
gressa defensio.* Unde rursus alia quaestio, an eum semper
is faciat, qui respondet. Cui rei praecipue repugnat Cor-
nelius Celsus dicens, non a depulsione sumi sed ab eo,
qui propositionem suam confirmet; ut, si hominem occisum
reus negat, status ab accusatore nascatur, quia is velit pro-
bare; si iure occisum reus dicit, translata probationis ne-
14 cessitate idem a reo fiat, et sit eius intentio. Cui non ac-
cedo equidem; nam est vero propius quod contra dicitur,
nullam esse litem, si is, cum quo agatur, nihil respondeat,
15 ideoque fieri statum a respondente. Mea tamen sententia
varium id est, et accidit pro condicione causarum, quia et
videri potest propositio aliquando statum facere, ut in con-
iecturalibus causis; utitur enim coniectura magis qui agit;
(quo moti quidam eundem a reo *infitialem* esse dixerunt)
et in syllogismo tota ratiocinatio ab eo est, qui intendit.
16 Sed quia videtur illis quoque necessitatem hos status exe-
quendi facere qui negat, (is enim si dicat, *non feci*, coget
adversarium coniectura uti; et si dicat, *non habes legem*,
syllogismo) concedamus ex depulsione nasci statum. Nihilo-
minus enim res eo revertetur, ut modo is qui agit, modo
17 is cum quo agitur, statum faciat. Sit enim accusatoris in-
tentio, *Hominem occidisti.* Si neget reus, faciat statum qui
negat. Quid si confitetur sed *iure a se adulterum* dicit
occisum? nempe legem esse certum est quae permittat.
Nisi aliquid accusator respondet, nulla lis est. *Non fuit*,
inquit, *adulter;* ergo depulsio incipit esse actoris, ille sta-
tum faciet. Ita erit quidem status ex prima depulsione, sed
18 ea fiet ab accusatore non a reo. Quid? quod eadem quaestio

potest eundem vel accusatorem facere vel reum: *Qui artem*
ludicram exercuerit, in quattuordecim primis ordinibus
ne sedeat; qui se praetori in hortis ostenderat neque erat
productus, sedit in quattuordecim ordinibus. Nempe intentio 19
est: *Artem ludicram exercuisti;* depulsio: *Non exercui*
artem ludicram; quaestio: *Quid sit artem ludicram exer-*
cere? Si accusabitur theatrali lege, depulsio erit rei; si
excitatus fuerit de spectaculis et aget iniuriarum, depulsio
erit accusatoris. Frequentius tamen illud accidet, quod est 20
a plurimis traditum. Effugerunt has quaestiones qui dixe-
runt, statum esse id, quod appareat ex intentione et depul-
sione, ut *Fecisti*, *Non feci* aut *Recte feci*. Viderimus ta- 21
men, utrum id sit status an in eo status. Hermagoras statum
vocat, per quem subiecta res intelligatur et ad quem pro-
bationes etiam partium referantur. Nostra opinio semper
haec fuit: cum essent frequenter in causa diversi quaestio-
num status, in eo credere statum causae, quod esset in
ea potentissimum et in quo maxime res verteretur. Id si
quis *generalem quaestionem* vel *caput generale* dicere malet:
cum hoc mihi non erit pugna, non magis, quam si aliud ad-
huc, quo idem intelligatur, eius rei nomen invenerit, quan-
quam tota volumina in hanc disputationem impendisse multos
sciam; nobis statum dici placet. Sed cum in aliis omnibus 22
inter scriptores summa dissensio est, tum in hoc praecipue
videtur mihi studium quoque diversa tradendi fuisse; adeo,
nec quis numerus nec quae nomina, quive generales quive
speciales sint status, convenit.

Ac primum Aristoteles elementa decem consti- 23
tuit, circa quae versari videatur omnis quaestio. *Οὐσίαν*,
quam Plautus *essentiam* vocat, neque sane aliud est eius
nomen Latinum; sed ea quaeritur, an sit? Qualitatem, cuius
apertus intellectus est. Quantitatem, quae dupliciter a po-
sterioribus divisa est, quam magnum et quam multum sit?
Ad aliquid, unde ducta est translatio et comparatio. Post 24
haec Ubi et Quando; deinde Facere, Pati, Habere, quod
est quasi armatum esse, vestitum esse. Novissime *κεῖσθαι*,
quod est compositum esse quodam modo, ut calere, stare,
irasci. Sed ex his omnibus prima quattuor ad status perti-

25 nere, cetera ad quosdam locos argumentorum videntur. Alii novem elementa posuerunt, Personam, in qua de animo, corpore, extra positis quaeratur, quod pertinere ad coniecturae et qualitatis instrumenta video. Tempus, quod χρόνον vocant, ex quo quaestio, *an is, quem, dum addicta est, mater peperit, servus sit natus?* Locum, unde controversia videtur, *an fas fuerit tyrannum in templo occi-*
26 *dere? An exulaverit, qui domi latuit?* Tempus iterum, quod καιρὸν appellant; hanc autem videri volunt speciem illius temporis, ut aestatem vel hiemem; huic subiicitur *ille in pestilentia comissator.* Actum, id est πρᾶξιν, quod eo referunt, *sciens commiserit an insciens? necessitate an casu?* et talia. Numerum, qui cadit in speciem quantitatis, *an Thrasybulo triginta praemia debeantur, quia tot ty-*
27 *rannos sustulerit?* Causam, cui plurimae subiacent lites, quotiens factum non negatur, sed quia iusta ratione sit factum, defenditur. Τρόπον, cum id, quod alio modo fieri licet, alio dicitur factum; hinc est *adulter loris caesus* vel *fame necatus.* Occasionem factorum, quod est apertius, quam ut vel interpretandum vel exemplo sit demonstrandum;
28 tamen ἀφορμὰς ἔργων vocant. Hi quoque nullam quaestionem extra haec putant. Quidam detrahunt duas partes, numerum et occasionem, et pro illo quem dixi actu subiiciunt res, id est πράγματα. Quae ne praeterisse viderer, satis habui attingere. Ceterum his nec status satis ostendi nec omnes contineri locos credo, quod apparebit diligentius legentibus, quae de utraque re dicam. Erunt enim plura multo, quam quae his elementis comprehenduntur.

29 Apud plures auctores legi, placuisse quibusdam, unum omnino statum esse coniecturalem. Sed quibus placuerit, neque illi tradiderunt neque ego usquam reperire potui. Rationem tamen hanc secuti dicuntur, quod res omnis signis colligeretur. Quo modo licet qualitatis quoque solum statum faciant, quia ubique, qualis sit cuiusque rei natura, quaeri potest. Sed utrocunque modo sequeretur summa confusio.
30 Neque interest, unum quis statum faciat an nullum, si omnes causae sunt condicionis eiusdem. Coniectura dicta est a coniectu, id est directione quadam rationis ad veritatem,

unde etiam somniorum atque ominum interpretes coniectores
vocantur. Appellatum tamen est hoc genus varie, sicut
sequentibus apparebit.

QUOT ET QUI STATUS.

Fuerunt, qui duos status facerent: Archedemus con- 31
iecturalem et finitivum, exclusa qualitate, quia sic de ea
quaeri existimabat, quid esset iniquum? quid iniustum? quid
dicto audientem non esse? quod vocat *de eodem et alio*.
Huic diversa sententia eorum fuit, qui duos quidem status 32
esse voluerunt sed unum infitialem, alterum iuridicialem.
Infitialis est, quem dicimus coniecturalem, cui ab infitiando
nomen alii in totum dederunt, alii in partem, quia accusa-
torem coniectura, reum infitiatione uti putaverunt. Iuridi- 33
cialis est qui Graece dicitur δικαιολογικός. Sed quemadmo-
dum ab Archedemo qualitas exclusa est, sic ab his repudiata
finitio. Nam subiiciunt eam iuridiciali, quaerendumque arbi-
trantur, iustumne sit, sacrilegium appellari quod obiiciatur,
vel furtum vel amentiam. Qua in opinione Pamphilus fuit, 34
sed qualitatem in plura partitus est; plurimi deinceps, mu-
tatis tantum nominibus, in rem de qua constet, et in rem de
qua non constet. Nam est verum; nec aliter fieri potest,
quam ut aut certum sit factum esse quid aut non sit; si non
est certum, coniectura sit, si certum est, reliqui status.
Nam idem dicit Apollodorus, cum quaestionem aut in rebus 35
extra positis, quibus coniectura explicatur, aut in nostris
opinionibus existimat positam, quorum illud πραγματικὸν
hoc περὶ ἐννοίας vocat; idem, qui ἀπρόληπτον et προληπτι-
κὸν dicunt, id est dubium et praesumptum, quo significatur
de quo liquet. Idem Theodorus, qui de eo, An sit et de 36
accidentibus ei, quod esse constat, id est περὶ οὐσίας καὶ
συμβεβηκότων, existimat quaeri. Nam in his omnibus prius
genus coniecturam habet, sequens reliqua. Sed haec reli-
qua Apollodorus duo vult esse, qualitatem et de nomine id
est finitivam; Theodorus, quid, quale, quantum, ad aliquid.
Sunt qui et de eodem et de alio modo qualitatem esse modo 37
finitionem velint. In duo et Posidonius dividit, vocem et
res. In voce quaeri putat, an significet, quid, quam multa,

quo modo? in rebus coniecturam, quod *κατ' αἴσθησιν* vocat, et qualitatem, et finitionem, cui nomen dat *κατ' ἔννοιαν*, et ad aliquid. Unde et illa divisio est, alia esse scripta alia
38 inscripta. Celsus Cornelius duos et ipse fecit status generales, an sit? quale sit? Priori subiecit finitionem, quia aeque quaeratur, an sit sacrilegus, qui nihil se sustulisse de templo dicit, et qui privatam pecuniam confitetur sustulisse. Qualitatem in rem et scriptum dividit. Scripto quattuor partes legales, exclusa translatione; quantitatem et
39 mentis quaestionem coniecturae subiecit. Est etiam alia in duos dividendi status ratio, quae docet, aut de substantia controversiam esse, aut de qualitate; ipsam porro qualitatem
40 aut in summo genere consistere aut in succedentibus. De substantia est coniectura. Quaestio enim tractatur rei, an facta sit? an fiat? an futura sit? interdum etiam mentis; idque melius, quam quod iis placuit, qui statum eundem facti nominaverunt, tanquam de praeterito tantum et tantum
41 de facto quaereretur. Pars qualitatis, quae est de summo genere, raro in iudicium venit, quale est, *idne sit honestum, quod vulgo laudatur;* succedentium autem aliae de communi appellatione, ut *sitne sacrilegus, qui pecuniam privatam ex templo furatus est?* aut de re denominata, ubi et factum esse certum est nec dubitatur, quid sit, quod factum est. Cui subiacent omnes de honestis, iustis, utilibus
42 quaestiones. His etiam ceteri status contineri dicuntur, quia et quantitas modo ad coniecturam referatur, ut *Maiorne sol quam terra?* modo ad qualitatem, *Quanta poena quempiam quantove praemio sit affici iustum?* et translatio versetur
43 circa qualitatem, et definitio pars sit translationis; quin et contrariae leges et ratiocinativus status, id est syllogismos, et plerumque scripti et voluntatis aequo nitantur; (nisi quod hic tertius aliquando coniecturam accipit, quid senserit legis constitutor) ambiguitatem vero semper coniectura explicari necesse sit, quia, cum sit manifestum, verborum intellectum esse duplicem, de sola quaeritur voluntate.

44 A plurimis tres sunt facti generales status, quibus et Cicero in Oratore utitur, et omnia, quae aut in controversiam aut in contentionem veniant, contineri putat, Sitne?

Quid sit? Quale sit? quorum nomina apertiora sunt, quam ut dicenda sint. Idem Patrocles sentit. Tris fecit et 45
M. Antonius his quidem verbis: *Paucae res sunt, quibus ex rebus omnes orationes nascuntur, factum non factum, ius iniuria, bonum malum.* Sed quoniam, quod iure dicimur fecisse, non hunc solum intellectum habet, ut lege, sed illum quoque, ut iuste fecisse videamur: secuti Antonium apertius voluerunt eosdem status distinguere. Itaque dixerunt coniecturalem, legalem, iuridicialem; qui et Verginio
placent. Horum deinde fecerunt species, ita ut legali subii- 46
cerent finitionem et alios, qui ex scripto ducuntur; legum contrariarum, quae ἀντινομία dicitur; et scripti et sententiae vel voluntatis, id est κατὰ ῥητὸν καὶ διάνοιαν; et μετάληψιν, quam nos varie translativam, transumptivam, transpositivam vocamus; συλλογισμόν, quem accipimus ratiocinativum vel collectivum; ambiguitatis, quae ἀμφιβολία nominatur; quos posui, quia et ipsi a plerisque status appellantur, cum quibusdam legales potius quaestiones eas dici placuerit.

Quattuor fecit Athenaeus, προτρεπτικὴν στάσιν vel 47
παρορμητικήν, id est exhortativum, qui suasoriae est proprius; συντελικήν, qua coniecturam significari magis ex his, quae sequuntur, quam ex ipso nomine apparet; ὑπαλλακτικήν, ea finitio est, mutatione enim nominis constat; iuridicialem, eadem appellatione Graeca qua ceteri usus. Nam
est, ut dixi, multa in nominibus differentia. Sunt qui ὑπαλ- 48
λακτικὴν translationem esse existiment, secuti hanc mutationis significationem. Fecerunt alii totidem status sed alios, An sit? Quid sit? Quale sit? Quantum sit? ut Caecilius
et Theon. Aristoteles in rhetoricis, An sit, Quale, Quan- 49
tum, et Quam multum sit? quaerendum putat. Quodam tamen loco finitionis quoque vim intelligit, quod dicit quaedam sic defendi, *Sustuli, sed non furtum feci; Percussi, sed*
non iniuriam feci. Posuerat et Cicero in libris rhetoricis, 50
facti, nominis, generis, actionis; ut in facto coniectura, in nomine finitio, in genere qualitas, in actione ius intelligeretur. Iuri subiecerat translationem. Verum hic legales quoque quaestiones alio loco tractat ut species actionis.

Fuerunt qui facerent quinque, coniecturam, finitio- 51

nem, qualitatem, quantitatem, ad aliquid. Theodorus quoque, ut dixi, iisdem generalibus capitibus utitur, An sit? Quid sit? Quale sit? Quantum sit? Ad aliquid. Hoc ultimum maxime in comparativo genere versari putat, quoniam melius ac peius, maius et minus nisi alio relata non intelli-
52 guntur. Sed in illas quoque translativas, ut supra significavi, quaestiones incidit, An huic ius agendi sit? vel, facere aliquid conveniat? An contra hunc? An hoc tempore?
63 An sic? omnia enim ista referri ad aliquid necesse est. Alii sex status putant, coniecturam, quam γένεσιν vocant; et qualitatem; et proprietatem, id est ἰδιότητα, quo verbo finitio ostenditur; et quantitatem, quam ἀξίαν dicunt; et comparationem; et translationem, cuius adhuc novum nomen inventum est μετάστασις; novum, inquam, in statu, alioqui ab
54 Hermagora inter species iuridiciales usitatum. Aliis septem esse placuit; a quibus nec translatio nec quantitas nec comparatio recepta est, sed in horum trium locum subditae
55 quattuor legales adiectaeque tribus illis rationalibus. Alii pervenerunt usque ad octo, translatione ad septem superiores adiecta. A quibusdam deinde divisa ratio est, et status *rationales* appellarunt, quaestiones (quemadmodum supra dixi) *legales*, ut in illis de re in his de scripto quaereretur. Quidam in diversum hos status esse, illas quaestiones malue-
56 runt. Sed alii rationales tres putaverunt, An sit? Quid sit? Quale sit? Hermagoras solus quattuor, coniecturam, proprietatem, translationem, qualitatem, quam per accidentia, id est κατὰ συμβεβηκὸς, vocat, hac interpretatione, An illi accidat viro bono esse, vel malo? Hanc ita dividit, de appetendis et fugiendis, quae est pars deliberativa; de per-
57 sona, ea ostenditur laudativa; negotialem, quam πραγματικὴν vocat, in qua de rebus ipsis quaeritur, remoto personarum complexu, ut, Sitne liber qui est in assertione? An divitiae superbiam pariant? An iustum quid, an bonum sit? Iuridicialem, in qua fere eadem sed certis destinatisque personis quaerantur: An ille iuste hoc fecerit, vel bene?
58 Nec me fallit, in primo Ciceronis rhetorico aliam esse loci negotialis interpretationem, cum ita scriptum sit: *Negotialis est, in qua, quid iuris ex civili more et aequitate sit,*

*consideratur; cui diligentiae praeesse apud nos iuriscon-
sulti existimantur*. Sed quod ipsius de his libris iudicium 59
fuerit, supra dixi. Sunt enim velut regestae in hos com-
mentarios, quos adolescens deduxerat, scholae, et si qua
est in his culpa, tradentis est; sive eum movit id, quod
Hermagoras prima in hoc loco posuit exempla ex quaestio-
nibus iuris; sive quod Graeci *πραγματικοὺς* vocant iuris in-
terpretes. Sed Cicero quidem his pulcherrimos illos de Ora- 60
tore substituit, ideoque culpari, tanquam falsa praecipiat,
non potest. Nos ad Hermagoran. Translationem hic primus
omnium tradidit, quanquam semina eius quaedam citra no-
men ipsum apud Aristotelen reperiuntur. Legales autem 61
quaestiones has fecit, scripti et voluntatis, (quam ipse vo-
cat *κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσιν*, id est dictum et exceptio-
nem, quorum prius ei cum omnibus commune est, exceptio-
nis nomen minus usitatum) ratiocinativum, ambiguitatis,
legum contrariarum. Albutius, eadem divisione usus, de- 62
trahit translationem, subiiciens eam iuridiciali. In legalibus
quoque quaestionibus nullum putat esse, qui dicatur ratio-
cinativus. Scio plura inventuros adhuc, qui legere antiquos
studiosius volent, sed ne haec quoque excesserint modum
vereor.

Ipse me paulum in alia, quam prius habuerim, opinione 63
nunc esse confiteor. Et fortasse tutissimum erat famae modo
studenti, nihil ex eo mutare, quod multis annis non sensis-
sem modo verum etiam approbassem. Sed non sustineo esse 64
conscius mihi dissimulati (in eo praesertim opere, quod ad
bonorum iuvenum aliquam utilitatem componimus) in ulla
parte iudicii mei. Nam et Hippocrates, clarus arte medi-
cinae, videtur honestissime fecisse, quod quosdam errores
suos, ne posteri errarent, confessus est; et M. Tullius non
dubitavit aliquos iam editos libros aliis postea scriptis ipse
damnare, sicut Catulum atque Lucullum et hos ipsos, de
quibus modo sum locutus, artis rhetoricae. Etenim super- 65
vacuus foret in studiis longior labor, si nihil liceret melius
invenire praeteritis. Neque tamen quidquam ex his, quae
tum praecepi, supervacuum fuit; ad easdem enim particulas
haec quoque, quae nunc praecipiam, revertentur; ita ne-

minem didicisse poeniteat, colligere tantum eadem ac disponere paulo significantius conor. Omnibus autem satisfactum volo, non me hoc serius demonstrare aliis, quam mihi ipse persuaserim. Secundum plurimos auctores servabam tres rationales status, coniecturam, qualitatem, finitionem, unum legalem. Hi mihi status generales erant. Legalem in has quinque species partiebar, scripti et voluntatis, legum con-
67 trariarum, collectivum, ambiguitatis, translationis. Nunc quartum ex generalibus intelligo posse removeri; sufficit enim prima divisio, qua diximus alios rationales alios legales esse; ita non erit status sed quaestionum genus; alioqui et
68 rationalis status esset. Ex iis etiam, quos speciales vocabam, removi translationem; frequenter quidem (sicut omnes qui me secuti sunt meminisse possunt) testatus et in ipsis etiam illis sermonibus me nolente vulgatis hoc tamen complexus, vix in ulla controversia translationis statum posse reperiri, ut non et alius in eadem recte dici videretur, ideo-
69 que a quibusdam eum exclusum. Neque ignoro multa transferri, cum in omnibus fere causis, in quibus cecidisse quis formula dicitur, hae sint quaestiones, an huic, an cum hoc, an hac lege, an apud hunc, an hoc tempore liceat agere?
70 et si qua sunt talia. Sed personae, tempora, actiones ceteraque propter aliquam causam transferuntur; ita non est in translatione quaestio sed in eo, propter quod transferuntur: *Non debes apud praetorem petere fideicommissum sed apud consules, maior enim praetoria cognitione summa est.* Quaeritur, *an maior summa sit?* facti controversia
71 est. *Non licet tibi agere mecum, cognitor enim fieri non potuisti:* iudicatio, *an potuerit? Non debuisti interdicere sed petere: an recte interdictum sit*, ambigitur. Quae
72 omnia succedunt legitimis quaestionibus. An non praescriptiones (etiam in quibus maxime videtur manifesta translatio) easdem omnes species habent, quas eae leges, quibus agitur, ut aut de nomine aut scripto et sententia vel ratiocinatione quaeratur? Deinde status ex quaestione oritur; translatio non habet quaestionem, de qua contendit orator sed
73 propter quam contendit. Hoc apertius, *Occidisti hominem, Non occidi;* quaestio, *An occiderit?* status, coniectura.

Non est tale, *Habeo ius actionis*, *Non habes;* ut sit quae-
stio, *an habeat?* et inde status. Accipiat enim actionem
necne, ad eventum pertinet, non ad causam, et ad id, quod
pronuntiat iudex, non id, propter quod pronuntiat. Hoc illi 74
simile est, *Puniendus es*, *Non sum;* videbit iudex, *an
puniendus sit?* Sed non hic erit quaestio nec hic status.
Ubi ergo? *Puniendus es*, *hominem occidisti; Non occidi:
An occiderit? Honorandus sum*, *Non es;* num statum ha-
bet? non, ut puto. *Honorandus sum*, *quia tyrannum oc-
cidi; Non occidisti*, quaestio et status. Similiter, *Non recte* 75
agis, *Recte ago* non habet statum. Ubi est ergo? *Non
recte agis ignominiosus*. Quaeritur, *An ignominiosus sit?*
aut, *An agere ignominioso liceat?* quaestiones et status.
Ergo translativum genus causae ut comparativum et mutuae
accusationis. At enim simile est illi „*Habeo ius*, *non ha-* 76
bes“ „*Occidisti*, *Recte occidi*.“ Non nego, sed nec haec
res statum facit. Non enim sunt hae propositiones, (alioqui
causa non explicabitur) sed cum suis rationibus. *Scelus
commisit Horatius*, *sororem enim occidit. Non commisit*,
debuit enim occidere eam, *quae hostis mortem maerebat.*
Quaestio, *An haec iusta causa?* ita qualitas. Et similiter 77
in translatione, *Non habes ius abdicandi*, *quia ignomi-
nioso non est actio. Habeo ius*, *quia abdicatio actio non
est*. Quaeritur, *Quid sit actio:* finiemus; *Non licet abdi-
care filium*, syllogismos. Item cetera per omnes et ratio-
nales et legales status. Nec ignoro fuisse quosdam, qui 78
translationem in rationali quoque genere ponerent hoc modo,
Hominem occidi, *iussus ab imperatore. Dona templi co-
genti tyranno dedi. Deserui tempestatibus*, *fluminibus*,
valetudine impeditus, id est, non per me stetit sed per
illud. A quibus etiam liberius dissentio. Non enim actio 79
transfertur sed causa facti, quod accidit paene in omni de-
fensione. Deinde is, qui tali utitur patrocinio, non recedit
a forma qualitatis, dicit enim, se culpa vacare; ut magis
qualitatis duplex ratio facienda sit, altera qua et factum de-
fenditur, altera qua tantum reus.

Credendum est igitur his, quorum auctoritatem secutus 80
est Cicero, tria esse, quae in omni disputatione quaerantur,

an sit, quid sit, quale sit? quod ipsa nobis etiam natura praescribit. Nam primum oportet subesse aliquid, de quo ambigitur; quod, quid sit aut quale sit, certe non potest aestimari, nisi prius esse constiterit, ideoque ea prima
81 quaestio. Sed non statim, quod esse manifestum est, etiam quid sit, apparet. Hoc quoque constituto novissima qualitas superest, neque his exploratis aliud est ultra. His infinitae quaestiones, his finitae continentur; horum aliqua in demonstrativa, deliberativa, iudiciali materia utique tractantur.
82 Haec rursus iudiciales causas et rationali parte et legali continent; neque enim ulla iuris disceptatio nisi finitione, qualitate, coniectura potest explicari.

83 Sed instituentibus rudes non erit inutilis latius primo fusa ratio et, si non statim rectissima lineā tensā, facilior tamen et apertior via. Discant igitur ante omnia, quadripertitam in omnibus causis esse rationem, quam primam intueri debeat, qui acturus est. Nam, ut a defensore potissimum incipiam, longe fortissima tuendi se ratio est, si quod obiicitur negari potest; proxima, si non id, quod obiicitur, factum esse dicatur; tertia honestissima, qua recte factum defenditur. Quibus si deficiamur, ultima quidem sed iam sola superest salus aliquo iuris adiutorio elabendi ex crimine, quod neque negari neque defendi potest, ut
84 non videatur iure actio intendi. Hinc illae quaestiones sive actiones sive translationes. Sunt enim quaedam non laudabilia non natura sed iure concessa, ut in XII tabulis debitoris corpus inter creditores dividi licuit, quam legem mos publicus repudiavit; et aliquid aequum sed prohibitum
85 iure, ut libertas testamentorum. Accusatori nihilo plura intuenda sunt quam ut probet factum esse, hoc esse factum, non recte factum, iure se intendere. Ita circa species easdem lis omnis versabitur translatis tantum aliquando partibus, ut in causis, quibus de praemio agitur, recte factum petitor probat.

86 Haec quattuor veluti proposita formaeque actionis, quae tum generales status vocabam, in duo (ut ostendi) genera discedunt rationale et legale. Rationale simplicius est, quia ipsius tantum naturae contemplatione constat. Itaque

in eo satis est ostendisse coniecturam, finitionem, qualitatem. Legalium plures sint species necesse est, propterea quod 87
multae sunt leges et varias habent formas. Alia est cuius verbis nitimur, alia cuius voluntate, alias nobis, cum ipsi nullam habeamus, adiungimus, alias inter se comparamus, alias in diversum interpretamur. Sic nascuntur haec velut simulacra 88
ex illis tribus, interim simplicia interim et mixta propriam tamen faciem ostendentia, ut scripti et voluntatis, quae sine dubio aut qualitate aut coniectura continentur; et syllogismos, qui est maxime qualitatis; et leges contrariae, quae iisdem, quibus scriptum et voluntas, constant; et ἀμφιβολία, quae semper coniectura explicatur. Finitio quoque utrique 89
generi, quodque rerum quodque scripti contemplatione constat, communis est. Haec omnia, etiamsi in illos tres status veniunt: tamen, quia (ut dixi) habent aliquid velut proprium, videntur demonstranda discentibus, et permittendum ea dicere vel status legales vel quaestiones vel capita quaedam minora; dum sciant, nihil ne in his quidem praeter tria, quae praediximus, quaeri. At Quantum? et Quam multum? et Ad 90
aliquid et, ut nonnulli putaverunt, comparativus non eandem rationem habent; sunt enim haec non ad varietatem iuris sed ad solam rationem referenda, ideoque semper in parte aut coniecturae aut qualitatis ponenda sunt, ut Qua mente? et Quo tempore? et Quo loco?

Sed de singulis dicemus quaestionibus, cum tractare 91
praecepta divisionis coeperimus. Hoc inter omnes convenit, in causis simplicibus singulos status esse causarum, quaestionum autem, quae velut subiacent his et ad illud, quo iudicium continetur, referuntur, saepe in unam cadere plures posse; (etiam credo aliquando dubitari, quo statu sit uten- 92
dum, cum adversus unam intentionem plura opponuntur; et sicut in colore dicitur narrationis, eum esse optimum, quem actor optime tueatur: ita hic quoque posse dici, eum statum esse faciendum, in quo tuendo plurimum adhibere virium possit orator; ideoque pro Milone aliud Ciceroni agenti 93
placuit aliud Bruto, cum exercitationis gratia componeret orationem, cum ille iure tanquam insidiatorem occisum et tamen non Milonis consilio dixerit, ille etiam gloriatus sit oc-

94 ciso malo cive) in coniunctis vero posse et duos et tris in-
veniri vel diversos, ut si quis aliud se non fecisse aliud recte
fecisse defendat; vel generis eiusdem, ut si quis duo crimina
95 neget. Quod accidit etiam, si de una re quaeratur aliqua
sed eam plures petant, vel eodem iure ut proximitatis vel
diverso, ut cum hic testamento ille proximitate nitetur. Quo-
tiens autem aliud alii petitori opponitur, dissimiles esse sta-
96 tus necesse est, ut in illa controversia: *Testamenta legibus
facta rata sint. Intestatorum parentium liberi heredes
sint. Abdicatus ne quid de bonis patris capiat. Nothus
ante legitimum natus legitimus filius sit, post legitimum
natus tantum civis. In adoptionem dare liceat. In ado-
ptionem dato redire in familiam liceat, si pater natura-
97 lis sine liberis decesserit.* Qui ex duobus legitimis alte-
rum in adoptionem dederat alterum abdicaverat, sustulit no-
thum; instituto herede abdicato decessit. Tres omnes de
bonis contendunt. Nothum, qui non sit legitimus, Graeci vo-
cant; Latinum rei nomen, ut Cato quoque in oratione qua-
dam testatus est, non habemus ideoque utimur peregrino.
98 Sed ad propositum. Heredi scripto opponitur lex, *Abdica-
tus ne quid de bonis patris capiat;* fit status scripti et
voluntatis, *an ullo modo capere possit? an ex voluntate
patris? an heres scriptus?* Notho duplex fit quaestio, quod
post legitimos natus sit et quod *non* sit *ante* legitimum na-
99 tus. Prior syllogismon habet, *an pro non natis sint ha-
bendi, qui a familia sunt alienati?* Altera et scripti et
voluntatis. Non esse enim hunc natum ante legitimum con-
venit, sed voluntate legis se tuebitur, quam dicet talem fuisse,
ut legitimus esset nothus tunc natus, cum alius legitimus in
100 domo non esset. Scriptum quoque legis excludet dicens,
*Non utique, si postea legitimus natus non sit, notho no-
cere*; uteturque hoc argumento: *Finge solum natum no-
thum, cuius condicionis erit? Tantum civis? atqui non
erit post legitimum natus. Filius? atqui non erit ante
legitimos natus. Quare si verbis legis stari non potest,
101 voluntate standum est.* Nec quemquam turbet, quod ex
una lege duo status fiant; duplex est, ita vim duarum habet.
Redire in familiam volenti dicitur ab altero primum, *Ut tibi*

redire liceat; heres sum. Idem status, qui in petitione abdicati; quaeritur enim, *an possit esse heres abdicatus.* Obiicitur communiter a duobus, *Redire tibi in familiam* 102
non licet, non enim pater sine liberis decessit. Sed in hoc propria quisque eorum quaestione nitetur. Alter enim dicet, abdicatum quoque inter liberos esse, et argumentum ducet ex ipsa, qua repellitur, lege; supervacuum enim fuisse prohiberi patris bonis abdicatum, si esset numero alienorum; nunc quia filii iure futurus fuerit intestati heres, oppositam esse legem, quae tamen non id efficiat, ne filius sit sed ne heres. Status finitivus, *Quid sit filius?* Rursus nothus eis- 103
dem colligit argumentis, non sine liberis patrem decessisse, quibus in petitione usus est, ut probaret esse se filium. Nisi forte et hic finitionem movet, *An liberi sint etiam non legitimi?* Cadent ergo in unam controversiam vel specialiter duo legitimi status scripti et voluntatis et syllogismos et praeterea finitio, vel tres illi, qui natura soli sunt, coniectura in scripto et voluntate, qualitas in syllogismo, et, quae per se est aperta, finitio.

Causa quoque et iudicatio et continens est in omni ge- 104
nere causarum. Nihil enim dicitur, cui non insit ratio et quo iudicium referatur et quod rem maxime contineat. Sed quia magis haec variantur in litibus et fere tradita sunt ab iis, qui de iudicialibus causis aliqua composuerunt, in illam partem differantur. Nunc, quia in tria genera causas divisi, ordinem sequar.

DE LAUDE ET VITUPERATIONE.

VII. Ac potissimum incipiam ab ea, quae constat laude ac vituperatione. Quod genus videtur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est πραγματικῇ, removisse totamque ad solos auditores relegasse, et id eius nominis, quod ab ostentatione ducitur, proprium est. Sed mos Romanus etiam negotiis hoc munus inseruit. 2
Nam et funebres laudationes pendent frequenter ex aliquo publico officio atque ex senatusconsulto magistratibus saepe mandantur, et laudare testem vel contra pertinet ad momentum iudiciorum, et ipsis etiam reis dare laudatores licet, et

editi *in competitores*, *in L. Pisonem*, *in Clodium et Cu-
rionem* libri vituperationem continent et tamen in Senatu loco
3 sunt habiti sententiae. Neque infitias eo, quasdam esse ex
hoc genere materias ad solam compositas ostentationem, ut
laudes deorum virorumque, quos priora tempora tulerunt.
Quo solvitur quaestio supra tractata, manifestumque est er-
rare eos, qui nunquam oratorem dicturum nisi de re dubia
4 putaverunt. An laudes Capitolini Iovis, perpetua sacri cer-
taminis materia, vel dubiae sunt vel non oratorio genere tra-
ctantur?

Ut desiderat autem laus, quae negotiis adhibetur, pro-
bationem: sic etiam illa, quae ostentationi componitur, habet
5 interim aliquam speciem probationis; ut qui Romulum Martis
filium educatumque a lupa dicat, in argumentum coelestis or-
tus utatur his, quod abiectus in profluentem non potuerit ex-
tingui, quod omnia sic egerit, ut genitum praeside bello-
rum deo incredibile non esset, quod ipsum quoque coelo
6 receptum temporis eius homines non dubitaverint. Quae-
dam vero etiam in defensionis speciem cadent, ut si in laude
Herculis permutatum cum regina Lydiae habitum et impe-
rata, ut traditur, pensa orator excuset. Sed proprium lau-
dis est res amplificare et ornare.

Quae materia praecipue quidem in deos et homines
cadit, est tamen et aliorum animalium etiam carentium ani-
7 ma. Verum in deis generaliter primum maiestatem ipsius
eorum naturae venerabimur, deinde proprie vim cuiusque
8 et inventa, quae utile aliquid hominibus attulerint. Vis
ostenditur, ut in Iove regendorum omnium, in Marte belli,
in Neptuno maris; inventa, ut artium in Minerva, Mercurio
litterarum, medicinae Apolline, Cerere frugum, Libero vini.
Tum si qua ab his acta vetustas tradidit, commemoranda.
Addunt etiam diis honorem parentes, ut si quis sit filius Io-
vis; addit antiquitas, ut his, qui sunt ex Chao; progenies
9 quoque, ut Apollo ac Diana Latonae. Laudandum in qui-
busdam, quod geniti immortales, quibusdam, quod immor-
talitatem virtute sint consecuti; quod pietas principis no-
stri praesentium quoque temporum decus fecit.

10 Magis est varia laus hominum. Nam primum dividi-

tur in tempora, quodque ante eos fuit quoque ipsi vi-
xerunt; in his autem, qui fato sunt functi, etiam quod est
insecutum. Ante hominem patria ac parentes maio-
resque erunt, quorum duplex tractatus est: aut enim re-
spondisse nobilitati pulchrum erit aut humilius genus il-
lustrasse factis. Illa quoque interim ex eo, quod ante ipsum 11
fuit, tempore trahentur, quae responsis vel auguriis futuram
claritatem promiserunt, ut eum, qui ex Thetide natus esset,
maiorem patre suo futurum cecinisse dicuntur oracula.
Ipsius vero laus hominis ex animo et corpore et extra po- 12
sitis peti debet. Et corporis quidem fortuitorumque cum
levior tum non uno modo tractanda est. Nam et pulchri-
tudinem interim roburque prosequimur honore verborum,
ut Homerus in Agamemnone atque Achille. Interim confert
admirationi multum etiam infirmitas, ut cum idem Tydea
parvum sed bellatorem dicit fuisse. Fortuna vero tum di- 13
gnitatem affert, ut in regibus principibusque, (namque est
haec materia ostendendae virtutis uberior) tum quo mino-
res opes fuerunt, maiorem bene factis gloriam parit. Sed
omnia, quae extra nos bona sunt quaeque hominibus forte
obtigerunt, non ideo laudantur, quod habuerit quis ea, sed
quod his honeste sit usus. Nam divitiae et potentia et gra- 14
tia, cum plurimum virium dent in utramque partem, certis-
simum faciunt morum experimentum, aut enim meliores pro-
pter haec aut peiores sumus. Animi semper vera laus, 15
sed non una per hoc opus via ducitur. Namque alias ae-
tatis gradus gestarumque rerum ordinem sequi speciosius
fuit, ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae,
post hoc operum id est factorum dictorumque contextus;
alias in species virtutum dividere laudem, fortitudinis, iu-
stitiae, continentiae ceterarumque, ac singulis assignare,
quae secundum quamque earum gesta erunt. Utra sit au- 16
tem harum via utilior, cum materia deliberabimus, dum scia-
mus gratiora esse audientibus, quae solus quis aut primus
aut certe cum paucis fecisse dicetur, si quid praeterea su-
pra spem aut expectationem, praecipue quod aliena potius
causa quam sua. Tempus, quod finem hominis in- 17
sequitur, non semper tractare contingit; non solum quod

viventes aliquando laudamus, sed quod rara haec occasio est, ut referri possint divini honores et decreta et publice 18 statuae constitutae. Inter quae numeraverim ingeniorum monumenta, quae saeculis probarentur. Nam quidam, sicut Menander, iustiora posterorum quam suae aetatis iudicia sunt consecuti. Afferunt laudem liberi parentibus, urbes conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus nec non instituta quoque auctoribus, uti a Numa traditum deos colere, a Publicola fasces populo summittere.

19 Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit, tantum in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio multis fuit, et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia et invisos magis fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditum est, praedicta pernicies, et corporis ac fortunae quibusdam mala contemptum, sicut Thersitae, adquisiere, quibusdam bona vitiis corrupta odium attulerunt, ut Nirea imbel-
20 lem, Plisthenen impudicum a poetis accepimus. Et animi totidem vitia, quot virtutes sunt, nec minus quam in lau dibus duplici ratione tractantur. Et post mortem adiecta quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo aequata, Marcoque Manlio, cuius praenomen a familia in po-
21 sterum exemptum est. Et parentes malorum odimus. Et est conditoribus urbium infame, contraxisse aliquam perniciosam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis auctor; et Gracchorum leges invisae; et si quod est exemplum deforme posteris traditum, quale libidinosus vir Perses
22 in muliere Samia instituere ausus dicitur primus. Sed in viventibus quoque iudicia hominum velut argumenta sunt morum, et honos aut ignominia veram esse laudem vel vituperationem probat.

23 Interesse tamen Aristoteles putat, ubi quidque laudetur aut vituperetur. Nam plurimum refert, qui sint audientium mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae probant esse in eo, qui laudabitur, credant, aut in eo, contra quem dicemus, ea quae oderunt. Ita non dubium erit
24 iudicium, quod orationem praecesserit. Ipsorum etiam permiscenda laus semper, nam id benivolos facit; quotiens autem fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus

Lacedaemone studia litterarum quam Athenis honores mere-
buntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto vivere quibus-
dam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybari-
tas forsitan odio foret, veteribus Romanis summum luxuria
crimen. Eadem in singulis differentia. Maxime favet iudex, 25
qui sibi dicentem assentiri putat. Idem praecipit illud quo-
que, (quod mox Cornelius Celsus prope supra modum in-
vasit) quia sit quaedam virtutibus ac vitiis vicinitas, uten-
dum proxima derivatione verborum, ut pro temerario fortem,
pro prodigo liberalem, pro avaro parcum vocemus; quae
eadem etiam contra valent. Quod quidem orator, id est vir
bonus, nunquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

Laudantur autem *urbes* similiter atque homines. Nam 26
pro parente est conditor, et multum auctoritatis affert ve-
tustas, ut his, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia
circa res gestas eadem quae in singulis, illa propria, quae
ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut homini-
bus liberi decori.

Est laus et *operum*, in quibus honor, utilitas, pul- 27
chritudo, auctor spectari solet. Honor ut in templis, uti-
litas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrobique. Est et
locorum, qualis Siciliae apud Ciceronem, in quibus si-
militer speciem et utilitatem intuemur; speciem maritimis,
planis, amoenis; utilitatem salubribus, fertilibus. Erit et
dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et re-
rum omnis modi. Nam et somni et mortis scriptae laudes 28
et quorundam a medicis ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa
solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime
contineri puto; quanquam tres status omnes cadere in hoc
opus possint, hisque usum C. Caesarem in vituperando Ca-
tone notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile
suasoriis, quia plerumque eadem illic suaderi hic laudari
solent.

DE SUASORIA ET PROSOPOPOEIA.

VIII. *Deliberativas* quoque miror a quibusdam sola
utilitate finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret,

potior fuisset apud me Ciceronis sententia, qui hoc materiae genus dignitate maxime contineri putat. Nec dubito, quin hi, qui sunt in illa priore sententia, secundum opinionem pulcherrimam ne utile quidem, nisi quod honestum
2 esset, existimarint. Et est haec ratio verissima, si consilium contingat semper bonorum atque sapientium. Verum apud imperitos, apud quos frequenter dicenda sententia est, populumque praecipue, qui ex pluribus constat indoctis, discernenda sunt haec et secundum communes magis intel-
3 lectus loquendum. Sunt enim multi, qui etiam, quae credunt honesta, non tamen satis eadem utilia quoque existiment, et quae turpia esse dubitare non possunt, utilitatis specie ducti probent, ut foedus Numantinum iugumque Cau-
4 dinum. Ne qualitatis quidem statu, in quo et honestorum et utilium quaestio est, complecti eas satis est. Nam frequenter in his etiam coniecturae locus est, nonnunquam tractatur aliqua finitio, aliquando etiam legales possunt incidere tractatus, in privata maxime consilia, si quando am-
5 bigitur an liceat. De coniectura paulo post pluribus. Interim est definitio apud Demosthenen, *Det Halonnesum Philippus, an reddat?* apud Ciceronem in Philippicis, *Quid sit tumultus?* Quid? non illa similis iudicialium quaestio de statua Servii Sulpicii, *an his demum ponenda sit, qui in*
6 *legatione ferro sunt interempti?* Ergo pars deliberativa, quae eadem suasoria dicitur, de tempore futuro consultat, quaerit etiam de praeterito. Officiis constat duobus suadendi ac dissuadendi.

Prooemio, quale est in iudicialibus, non ubique eget, quia conciliatus est ei quisque, quem consulit. Initium tamen quodcunque debet habere aliquam prooemii speciem; neque enim abrupte nec unde libuit incipiendum, quia est
7 aliquid in omni materia naturaliter primum. In senatu et utique in contionibus eadem ratio quae apud iudices, acquirendae sibi plerumque eorum, apud quos dicendum sit, benivolentiae. Nec mirum, cum etiam in Panegyricis petatur audientium favor, ubi emolumentum non in utilitate aliqua
8 sed in sola laude consistit. Aristoteles quidem nec sine causa putat et a nostra et ab eius, qui dissentiet, persona,

duci frequenter in consiliis exordium, quasi mutuantibus hoc
nobis a iudiciali genere, nonnunquam etiam, ut minor res
maiorve videatur; in demonstrativis vero prooemia esse ma-
xime libera existimat. Nam et longe a materia duci, ut in 9
Helenae laude Isocrates fecerit; et ex aliqua rei vicinia,
ut idem in Panegyrico, cum queritur plus honoris corporum
quam animorum virtutibus dari; et Gorgias in Olympico lau-
dans eos, qui primi tales instituerint conventus. Quos se-
cutus videlicet C. Sallustius in bello Iugurthino et Catili-
nae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.
Sed nunc ad suasoriam, in qua, etiam cum prooemio uti- 10
mur, breviore tamen et velut quodam capite tantum et ini-
tio debemus esse contenti. Narrationem vero nunquam exigit
privata deliberatio, eius duntaxat rei, de qua dicenda sen-
tentia est; quia nemo ignorat id de quo consulit. Extrinse- 11
cus possunt pertinentia ad deliberationem multa narrari. In
contionibus saepe est etiam illa, quae ordinem rei docet,
necessaria. Affectus ut quae maxime postulat. Nam et 12
concitanda et lenienda frequenter est ira, et ad metum, cu-
piditatem, odium, conciliationem, impellendi animi. Nonnun-
quam etiam movenda miseratio, sive, ut auxilium obsessis
feratur, suadere oportebit, sive sociae civitatis eversionem
deflebimus. Valet autem in consiliis auctoritas plurimum.
Nam et prudentissimus esse haberique et optimus debet, 13
qui sententiae suae de utilibus atque honestis credere omnes
velit. In iudiciis enim vulgo fas habetur indulgere aliquid
studio suo; consilia nemo est qui neget secundum mores
dari.

Graecorum quidem plurimi omne hoc officium contio- 14
nale esse iudicaverunt et in sola reipublicae administratione
posuerunt. Quin et Cicero in hac maxime parte versatur.
Ideoque suasuris de pace, bello, copiis, operibus, vectiga-
libus haec duo esse praecipue nota voluit, vires civitatis
et mores, ut ex natura cum ipsarum rerum tum audien-
tium ratio suadendi duceretur. Nobis maior iure videtur 15
varietas, nam et consultantium et consiliorum plurima sunt
genera.

Quare in in suadendo et dissuadendo tria primum spe-

dedant, *quanquam perituri sint*, *nisi fecerint;* et utilia honestis praeferimus, ut cum suademus, *ut bello Punico*
31 *servi armentur*. Sed neque hic plane concedendum est, esse id inhonestum, liberos enim natura omnes et eisdem constare elementis et fortasse antiquis etiam nobilibus ortos, dici potest; et illic, ubi manifestum periculum est, opponenda alia, ut crudelius etiam perituros affirmemus, si se dediderint, sive hostis non servaverit fidem, sive Caesar
32 vicerit, quod esse vero similius. Haec autem, quae tantum inter se pugnant, plerumque nominibus deflecti solent. Nam et utilitas ipsa expugnatur ab his, qui dicunt, non solum potiora esse honesta quam utilia sed ne utilia quidem esse, quae non sint honesta; et contra, quod nos honestum, illi vanum, ambitiosum, stolidum, verbis quam re probabilius
33 vocant. Nec tantum inutilibus comparantur utilia sed inter se quoque ipsa, ut si ex duobus eligamus, in altero quid sit magis, in altero quid sit minus. Crescit hoc adhuc. Nam interim triplices etiam suasoriae incidunt: ut cum *Pompeius deliberabat*, *Parthos an Africam an Aegyptum peteret*. Ita non tantum, utrum melius sed quid sit optimum,
34 quaeritur, itemque contra. Nec unquam incidet in hoc genere materiae dubitatio rei, quae undique secundum nos sit. Nam ubi contradictioni locus non est, quae potest esse causa dubitandi? Ita fere omnis suasoria nihil est aliud quam comparatio, videndumque, quid consecuturi simus et per quid; ut aestimari possit, plus in eo quod petimus sit com-
35 modi, an vero in eo per quod petimus incommodi. Est utilitatis et in tempore quaestio, *expedit sed non nunc;* et in loco, *non hic;* et in persona, *non nobis*, *non contra hos;* et in genere agendi, *non sic;* et in modo, *non in tantum*.

Sed personam saepius decoris gratia intuemur, quae
36 et in nobis et in his, qui deliberant, spectanda est. Itaque quamvis exempla plurimum in consiliis possint, quia facillime ad consentiendum homines ducuntur experimentis: refert tamen, quorum auctoritas et quibus adhibeatur. Diversi
37 sunt enim deliberantium animi, duplex condicio. Nam consultant aut plures aut singuli; sed in utrisque differentia, quia et in pluribus multum interest, *senatus sit an populus*,

Romani an Fidenates, *Graeci an barbari*, et in singulis,
Catoni petendos honores suadeamus an C. Mario, *de ra-*
tione belli Scipio prior an Fabius deliberet. Proinde in- 38
tuenda sexus, dignitas, aetas. Sed mores praecipue discri-
men dabunt. Et honesta quidem honestis suadere facillimum
est; si vero apud turpes recta obtinere conabimur, ne vi-
deamur exprobrare diversam vitae sectam, cavendum. Et 39
animus deliberantis non ipsa honesti natura, quam ille
non respicit, permovendus, sed laude, vulgi opinione, et
si parum proficiet haec vanitas, secutura ex his utilitate,
aliquanto vero magis obiiciendo aliquos, si diversa fece-
rint, metus. Namque praeter id, quod his levissimi cuius- 40
que animus facillime terretur, nescio an etiam naturaliter
apud plurimos plus valeat malorum timor quam spes bono-
rum, sicut facilior eisdem turpium quam honestorum intel- 41
lectus est. Aliquando bonis quoque suadentur parum de-
cora, dantur parum bonis consilia, in quibus ipsorum qui
consulunt spectatur utilitas. Nec me fallit, quae statim
cogitatio subire possit legentem: Hoc ergo praecipis? et
hoc fas putas? Poterat me liberare Cicero, qui ita scribit 42
ad Brutum, praepositis plurimis, quae honeste suaderi Cae-
sari possint: *Simne bonus vir*, *si haec suadeam? Mi-*
nime. Suasoris enim finis est utilitas eius, *cui quisque*
suadet. At recta sunt. Quis negat? sed non est semper
rectis in suadendo locus. Sed quia est altior quaestio nec
tantum ad suasorias pertinet, destinatus est mihi hic locus
duodecimo, qui summus futurus est, libro. Nec ego quid- 43
quam fieri turpiter velim. Verum interim haec vel ad scho-
larum exercitationes pertinere credantur, nam et iniquorum
ratio noscenda est, ut melius aequa tueamur. Interim si 44
quis bono inhonesta suadebit: meminerit non suadere tan-
quam inhonesta, ut quidam declamatores Sextum Pompeium
ad piraticam, propter hoc ipsum, quod turpis et crudelis
sit, impellunt; sed dandus illis deformibus color idque etiam
apud malos. Neque enim quisquam est tam malus, ut videri
velit. Sic Catilina apud Sallustium loquitur, ut rem scele- 45
ratissimam non malitia sed indignatione videatur audere. Sic
Atreus apud Varium: — *Iam fero* (inquit) *infandissima*,

Iam facere cogor. Quanto magis eis, quibus curae fama
46 fuit, conservandus est hic velut ambitus? Quare et, cum *Ciceroni* dabimus consilium, *ut Antonium roget*, vel etiam *ut Philippicas* (ita vitam pollicente eo) *exurat*, non cupiditatem lucis allegabimus, (haec enim si valet in animo eius, tacentibus quoque nobis valet) sed, ut reipublicae se servet,
47 hortabimur. Hac illi opus est occasione, ne eum talium precum pudeat. Et *C. Caesari suadentes regnum* affirmabimus, stare iam rempublicam nisi uno regente non posse. Nam qui de re nefaria deliberat, id solum quaerit, quomodo
48 quam minimum peccare videatur. Multum refert etiam, quae sit persona suadentis; quia, anteacta vita si illustris fuit aut clarius genus aut aetas aut fortuna affert expectationem: providendum est, ne, quae dicuntur, ab eo, qui dicit, dissentiant. At his contraria summissiorem quendam modum postulant. Nam quae in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur, et quibusdam sufficit auctoritas, quosdam ratio ipsa aegre tuetur.

49 Ideoque longe mihi difficillimae videntur prosopopoeiae, in quibus ad reliquum suasoriae laborem accedit etiam personae difficultas. Namque idem illud aliter Caesar aliter Cicero aliter Cato suadere debebit. Utilissima vero haec exercitatio, vel quod duplicis est operis, vel quod poetis quoque aut historiarum futuris scriptoribus plurimum
50 confert. Verum et oratoribus necessaria. Nam sunt multae a Graecis Latinisque compositae orationes, quibus alii uterentur, ad quorum condicionem vitamque aptanda, quae dicebantur, fuerunt. An eodem modo cogitavit aut eandem personam induit Cicero, cum scriberet Cn. Pompeio et cum T. Ampio ceterisve; ac non uniuscuiusque eorum fortunam, dignitatem, res gestas intuitus omnium, quibus vocem dabat, etiam imaginem expressit? ut melius quidem sed tamen ipsi
51 dicere viderentur. Neque enim minus vitiosa est oratio, si ab homine quam si ab re, cui accomodari debuit, dissidet; ideoque Lysias optime videtur in iis, quae scribebat indoctis, servasse veritatis fidem. Enimvero praecipue declamatoribus considerandum est, quid cuique personae conveniat, qui paucissimas controversias ita dicunt ut advocati, plerumque

filii, parentes, divites, senes, asperi, lenes, avari, denique
superstitiosi, timidi, derisores fiunt; ut vix comoediarum
actoribus plures habitus in pronuntiando concipiendi sint
quam his in dicendo. Quae omnia possunt videri prosopo- 52
poeiae, quam ego suasoriis subieci, quia nullo modo ab his
quam personā distat. Quanquam haec aliquando etiam in
controversias ducitur, quae ex historiis compositae certis
agentium nominibus continentur. Neque ignoro, plerumque 53
exercitationis gratia poni et poeticas et historicas, ut *Priami
verba apud Achillem* aut *Sullae dictaturam deponentis in
contione*. Sed haec in partem cedent trium generum, in
quae causas divisimus. Nam et rogare, indicare, rationem
reddere et alia, de quibus supra dictum est, varie atque ut
res tulit in materia iudiciali, deliberativa, demonstrativa,
solemus. Frequentissime vero in his utimur ficta persona- 54
rum, quas ipsi substituimus, oratione, ut apud Ciceronem
pro Caelio Clodiam et caecus Appius et Clodius frater, ille
in castigationem hic in exhortationem vitiorum compositus,
alloquitur.

Solent in scholis fingi materiae ad deliberandum simi- 55
liores controversiis ex utroque genere commixtae, ut cum
apud C. Caesarem consultatio de poena Theodoti ponitur.
Constat enim accusatione et defensione causa eius, quod est
iudicialium proprium. Permixta tamen est et utilitatis ratio: 56
*An pro Caesare fuerit occidi Pompeium? An timendum
a rege bellum, si Theodotus sit occisus? An id minime
opportunum hoc tempore et periculosum et certe longum
sit futurum?* Quaeritur et de honesto: *Deceatne Caesarem* 57
*ultio Pompeii? An sit verendum, ne peiorem faciat sua-
rum partium causam, si Pompeium indignum morte fa-
teatur?* Quod genus accidere etiam veritati potest. 58

Non simplex autem circa suasorias error in plerisque
declamatoribus fuit, qui dicendi genus in his diversum
atque in totum illi iudiciali contrarium esse existimaverunt.
Nam et principia abrupta et concitatam semper orationem et
in verbis *effusiorem*, ut ipsi vocant, *cultum* affectaverunt,
et earum breviores utique commentarios quam legalis mate-
riae facere elaborarunt. Ego porro ut prooemio video non 59

utique opus esse suasoriis, propter quas dixi supra causas,
ita cur initio furioso sit exclamandum, non intelligo; cum
proposita consultatione rogatus sententiam, si modo est sa-
nus, non quiritet sed quam maxime potest civili et humano
60 ingressu mereri assensum deliberantis velit. Cur autem tor-
rens et utique aequaliter concitata sit in ea dicentis oratio,
cum vel praecipue moderationem consilia desiderent? Neque
ego negaverim, saepius subsidere in controversiis impetum
dicendi prooemio, narratione, argumentis; quae si detrahas,
id fere supererit, quo suasoriae constant, verum id quoque
61 aequalius erit non tumultuosius atque turbidius. Verborum
autem magnificentia non validius est affectanda suasorias de-
clamantibus sed contingit magis; nam et personae fere ma-
gnae fingentibus placent, regum, principum, senatus, po-
puli et res ampliores; ita cum verba rebus aptentur, ipso
62 materiae nitore clarescunt. Alia veri consilii ratio est, ideo-
que Theophrastus quam maxime remotum ab omni affectione
in deliberativo genere voluit esse sermonem, secutus in hoc
auctoritatem praeceptoris sui, quanquam dissentire ab eo
63 non timide solet. Namque Aristoteles idoneam maxime ad
scribendum demonstrativam proximamque ab ea iudicialem
putavit, videlicet quoniam prior illa tota esset ostentationis,
haec secunda egeret artis, vel ad fallendum, si ita popo-
64 scisset utilitas, consilia fide prudentiaque constarent. Qui-
bus in demonstrativa consentio, nam et omnes alii scriptores
idem tradiderunt; in iudiciis autem consiliisque secundum
condicionem ipsius, quae tractabitur, rei accommodandam
65 dicendi credo rationem. Nam et Philippicas Demosthenis
iisdem quibus habitas in iudiciis orationes video eminere
virtutibus, et Ciceronis sententiae et contiones non minus
clarum, quam est in accusationibus ac defensionibus, elo-
quentiae lumen ostendunt. Dicit tamen idem de suasoria
hoc modo: *Tota autem oratio simplex et gravis et senten-*
66 *tiis debet ornatior esse quam verbis.* Usum exemplorum
nulli materiae magis convenire, merito fere omnes consen-
tiunt, cum plerumque videantur respondere futura praeteri-
tis, habeaturque experimentum velut quoddam rationis testi-
67 monium. Brevitas quoque aut copia non materiae genere

sed modo constat. Nam ut in consiliis plerumque simplicior quaestio est, ita saepe in causis minor. Quae omnia vera esse sciet, si quis non orationes modo sed historias etiam, namque in his contiones atque sententiae plerumque suadendi ac dissuadendi funguntur officio, legere maluerit quam in commentariis rhetorum consenescere. Inveniet enim nec 68
in consiliis abrupta initia et concitatius saepe in iudiciis dictum et verba apta rebus in utroque genere et breviores aliquando causarum orationes quam sententiarum. Ne illa 69
quidem in his vitia deprehendet, quibus quidam declamatores laborant, quod et contra sentientibus inhumane conviciantur et ita plerumque dicunt, tanquam ab his qui deliberant utique dissentiant, ideoque obiurgantibus similiores sunt quam suadentibus. Haec adolescentes sibi scripta sciant, ne aliter 70
quam dicturi sunt exerceri velint et in desuescendis morentur. Ceterum, cum advocari coeperint in consilia amicorum, dicere sententiam in senatu, suadere, si quid consulet princeps: quod praeceptis fortasse non credunt, usu docebuntur.

DE PARTIBUS CAUSARUM IUDICIALIUM.

IX. Nunc de iudiciali genere, quod est praecipue multiplex sed officiis constat duobus intentionis ac depulsionis. Cuius *partes*, ut plurimis auctoribus placuit, quinque sunt: *prooemium*, *narratio*, *probatio*, *refutatio*, *peroratio*. His adiecerunt quidam partitionem, propositionem, excessum; quarum priores duae probationi succedunt. Nam 2
proponere quidem, quae sis probaturus, necesse est, sed et concludere; cur igitur si illa pars causae est, non et haec sit? Partitio vero dispositionis est species, ipsa dispositio pars rhetorices et per omnes materias totumque earum corpus aequaliter fusa, sicut inventio, elocutio. Ideoque eam 3
non orationis totius partem unam esse credendum est sed quaestionum etiam singularum. Quae est enim quaestio, in qua non promittere possit orator, quid primo, quid secundo, quid tertio sit loco dicturus; quod est proprium partitionis. Quam ergo ridiculum est, quaestionem quidem speciem esse probationis; partitionem autem, quae sit species quaestionis, partem totius orationis vocari? Egressio vero vel, quod usi- 4

tatius esse coepit, excessus, sive est extra causam, non po-
test esse pars causae; sive est in causa, adiutorium vel or-
namentum partium est earum, ex quibus egreditur. Nam si,
quidquid in causa est, pars causae vocabitur: cur non argu-
mentum, similitudo, locus communis, affectus, exempla,
5 partes vocentur? Tamen nec his assentior, qui detrahunt
refutationem, tanquam probationi subiectam, ut Aristoteles;
haec enim est, quae constituat, illa, quae destruat. Hoc
quoque idem aliquatenus novat, quod prooemio non narra-
tionem subiungit sed propositionem. Verum id facit, quia
propositio ei genus, narratio species videtur, et hac non
semper, illa semper et ubique credit opus esse.

6 Verum ex his quas constitui partibus non, ut quidque
primum dicendum, ita primum cogitandum est; sed ante
omnia intueri oportet, quod sit genus causae? quid in ea
quaeratur? quae prosint, quae noceant? deinde quid con-
firmandum sit ac refellendum? tum quo modo narrandum?
7 Expositio enim probationum est praeparatio, nec esse utilis
potest, nisi prius constituerit, quid debeat de probatione
promittere. Postremo intuendum, quemadmodum iudex sit
conciliandus. Neque enim nisi totis causae partibus dili-
genter inspectis scire possumus, qualem nobis facere ani-
mum cognoscentis expediat, severum an mitem, concitatum
an remissum, adversum gratiae an obnoxium.

8 Neque ideo tamen eos probaverim, qui scribendum
quoque prooemium novissime putant. Nam ut conferri ma-
* teriam omnem et, quid cuique sit opus, constare decet, an-
tequam dicere aut scribere ordiamur: ita incipiendum ab
9 his, quae prima sunt. Nam nec pingere quisquam aut fin-
gere coepit a pedibus, nec denique ars ulla consummatur
ibi, unde ordiendum est. Quid fiet alioqui, si spatium com-
ponendi orationem stilo non fuerit? nonne nos haec inversa
consuetudo deceperit? Inspicienda igitur materia est, quo
praecepimus ordine; scribenda, quo dicemus.

DE GENERIBUS EARUNDEM.

X. Ceterum causa omnis, in qua pars altera agentis
est altera recusantis, aut unius rei controversia constat aut

plurium. Haec simplex dicitur, illa coniuncta. Una controversia est per se furti, per se adulterii. Plures aut eiusdem generis, ut in pecuniis repetundis, aut diversi, ut si quis sacrilegii et homicidii simul accusetur. Quod nunc in publicis iudiciis non accidit, quoniam praetor certa lege sortitur, principum autem et senatus cognitionibus frequens est et populi fuit; privata quoque iudicia saepe unum iudicem habere multis et diversis formulis solent. Nec aliae 2 species erunt, etiamsi unus a duobus duntaxat eandem rem atque ex eadem causa petet aut duo ab uno aut plures a pluribus, quod accidere in hereditariis litibus interim scimus; quia quamvis in multis personis causa tamen una est, nisi si condicio personarum quaestiones variaverit.

Diversum his tertium genus, quod dicitur comparativum; cuius rei tractatus in parte causae frequens est, ut 3 cum apud centumviros post alia quaeritur et hoc, uter dignior hereditate sit? Rarum est autem, ut in foro iudicia propter id solum constituantur, sicut divinationes, quae fiunt de accusatore constituendo, et nonnunquam inter delatores, uter praemium meruerit? Adiecerunt quidam numero 4 mutuam accusationem, quae ἀντικατηγορία vocatur, aliis videlicet succedere hanc quoque comparativo generi existimantibus, cui similis erit petitionum invicem diversarum, quod accidit vel frequentissime. Id si et ipsum vocari debet ἀντικατηγορία: (nam proprio caret nomine) duo genera erunt eius, alterum quo litigatores idem crimen invicem intentant, alterum quo aliud atque aliud. Cui et petitionum condicio par est.

Cum apparuerit genus causae, tum intuebimur, nege- 5 turne factum, quod intenditur, an defendatur, an alio nomine appelletur, an a genere actionis repellatur; unde sunt status.

QUID SIT QUAESTIO, RATIO, IUDICATIO, CONTINENS ET QUATENUS NECESSARIA.

XI. His inventis, intuendum deinceps Hermagorae videtur, quid sit quaestio, ratio, iudicatio, continens, vel, ut alii vocant, firmamentum. Quaestio latius intelligitur omnis, de qua in utramque partem vel in plures partes dici

2 credibiliter potest. In iudiciali autem materia dupliciter acci-
pienda est: altero modo, quo dicimus multas quaestiones
habere controversiam, quo etiam minores omnes complecti-
mur, altero, quo significamus summam illam, in qua causa
vertitur; de hac nunc loquor, ex qua nascitur status, An
3 factum sit? Quid factum sit? An recte factum sit? Has Her-
magoras et Apollodorus et alii plurimi scriptores proprie
quaestiones vocant, Theodorus, ut dixi, *capita generalia*,
sicut illas minores aut ex illis pendentes *specialia*. Nam et
quaestionem ex quaestione nasci et speciem in species di-
4 vidi convenit. Hanc igitur quaestionem veluti principalem
vocant *ζήτημα*. Ratio autem est, qua id, quod factum esse
constat, defenditur. Et cur non utamur eodem, quo sunt usi
omnes fere, exemplo? *Orestes matrem occidit*, hoc con-
stat; dicit *se iuste fecisse:* status erit qualitatis; quaestio,
An iuste fecerit? ratio, *Quod Clytaemnestra maritum
suum, patrem Orestis, occidit;* hoc *αἴτιον* dicitur. *Κρινό-
μενον* autem iudicatio, *An oportuerit vel nocentem ma-
5 trem a filio occidi?* Quidam diviserunt *αἴτιον* et *αἰτίαν*,
ut esset altera, propter quam iudicium constitutum est, ut
occisa Clytaemnestra; altera, qua factum defenditur, ut
occisus Agamemnon. Sed tanta est circa verba dissensio,
ut alii *αἰτίαν causam iudicii*, *αἴτιον* autem *facti* vocent, alii
eadem in contrarium vertant. Latinorum quidam haec *initium*
et *rationem* vocaverunt, quidam utrumque eodem nomine
6 appellant. Causa quoque ex causa, id est *αἴτιον ἐξ αἰτίου*,
nasci videtur, quale est: *Occidit Agamemnonem Clytae-
mnestra, quia ille filiam communem immolaverat et capti-
vam pellicem adducebat.* Iidem putant, et sub una quae-
stione plures esse rationes, ut si Orestes et alteram afferat
causam matris necatae, *quod responsis sit impulsus;* quot
autem causas faciendi totidem iudicationes, nam et haec erit
7 iudicatio, *An responsis parere debuerit?* Sed et una causa
plures habere quaestiones et iudicationes (ut ego arbitror)
potest, ut in eo, qui, cum adulteram deprehensam occi-
disset, adulterum, qui tum effugerat, postea in foro occidit.
Causa enim est una, *adulter fuit;* quaestiones et iudicatio-
8 nes, *an illo tempore*, *an illo loco licuerit occidere?* Sed

sicut, cum sint plures quaestiones omnesque suos status ha-
beant, causae tamen status unus sit, ad quem referuntur
omnia: ita iudicatio maxime propria, de qua pronuntiatur.
Συνέχον autem (quod, ut dixi, *continens* alii, *firmamen-* 9
tum alii putant, Cicero *firmissimam argumentationem de-*
fensoris et potentissimam ad iudicationem) quibusdam id
videtur esse, post quod nihil quaeritur, quibusdam id quod
ad iudicationem firmissimum affertur. Causa facti non in 10
omnes controversias cadit. Nam quae fuerit causa faciendi,
ubi factum negatur? At ubi causa tractetur, negant eodem
loco esse iudicationem quo quaestionem. Idque et in Rheto-
ricis Cicero et in Partitionibus dicit. Nam in coniectura est 11
quaestio ex illo: *Factum*, *non factum*, *an factum sit?* Ibi
ergo iudicatio, ubi quaestio, quia in eadem re prima quae-
stio et extrema disceptatio. At in qualitate, *Matrem Ore-*
stes occidit: recte; non recte; an recte occiderit? quae-
stio nec statim iudicatio. Quando ergo? *Illa patrem meum*
occiderat; sed non ideo tu matrem debuisti occidere; An
debuerit? hic iudicatio. Firmamentum autem verbis ipsius 12
ponam: *si velit Orestes dicere eiusmodi animum matris*
suae in patrem suum, *in se ipsum ac sorores*, *in regnum*,
in famam generis et familiae, *ut ab ea poenas liberi potis-*
simum sui petere debuerint. Utuntur alii et talibus exemplis: 13
Qui bona paterna consumpserit, *ne contionetur; in opera*
publica consumpsit; quaestio: *an*, *quisquis consumpserit*,
prohibendus sit? iudicatio, *An*, *qui sic?* Vel, ut in causa 14
militis Arrunti, qui Lusium tribunum vim sibi inferentem in-
terfecit, quaestio: *An iure fecerit?* ratio: *quod is vim af-*
ferebat; iudicatio: *An indemnatum*, *an Tribunum a milite*
occidi oportuerit? Alterius etiam status quaestionem, alte- 15
rius iudicationem putant. Quaestio qualitatis: *An recte Clo-*
dium Milo occiderit? Iudicatio coniecturalis, *An Clodius*
insidias fecerit? Ponunt et illud, saepe causam in aliquam 16
rem dimitti, quae non sit propria quaestionis, et de ea iudi-
cari. A quibus multum dissentio. Nam et illa quaestio: *An*
omnes, *qui paterna bona consumpserint*, *contione sint*
prohibendi? habeat oportet suam iudicationem. Ergo non
alia quaestio alia iudicatio erit, sed plures quaestiones et

17 plures iudicationes. Quid? non in causa Milonis ipsa con-
iectura refertur ad qualitatem? nam si est insidiatus Clodius,
sequitur, ut recte sit occisus. Cum vero in aliquam rem
missa causa recessum est a quaestione, quae erat: et hic
constituta quaestio, ubi iudicatio est.

18 Paulum in his secum etiam Cicero dissentit. Nam in
Rhetoricis (quemadmodum supra dixi) Hermagoran est se-
cutus; in Topicis ex statu effectam contentionem κρινόμενον
existimat, idque Trebatio, qui iuris erat consultus, alludens
qua de re agitur appellat; quibus id contineatur, *continen-
tia, quasi firmamenta defensionis, quibus sublatis defensio*
19 *nulla sit;* at in Partitionibus oratoriis firmamentum, quod
opponitur defensioni; quia continens, quod primum sit,
ab accusatore dicatur, ratio a reo, ex rationis et firma-
menti quaestione disceptatio sit iudicationum.

Verius igitur et brevius hi, qui statum et continens et
iudicationem esse voluerunt; continens autem id esse, quo
20 sublato lis esse non possit. Hoc mihi videntur utramque cau-
sam complexi, et quod Orestes matrem et quod Clytaemne-
stra Agamemnonem occiderit. Iidem iudicationem et statum
consentire semper existimarunt, neque enim aliud eorum ra-
tioni conveniens fuisset.

21 Verum haec affectata subtilitas circa nomina rerum am-
bitiose laborat, a nobis in hoc assumpta solum, ne parum
diligenter inquisisse de opere, quod aggressi sumus, videre-
mur; simplicius autem instituenti non est necesse per tam
22 minutas rerum particulas rationem docendi concidere. Quo
vitio multi quidem laborarunt, praecipue tamen Hermagoras,
vir alioqui subtilis et in plurimis admirandus, tantum diligen-
tiae nimium sollicitae, ut ipsa eius reprehensio laude aliqua
23 non indigna sit. Haec autem brevior et vel ideo lucidior
multo via neque discentem per ambages fatigabit nec corpus
orationis in parva momenta ducendo consumet. Nam qui
viderit, quid sit, quod in controversiam veniat, quid in eo
et per quae velit efficere pars diversa, quid nostra, quod in
primis est intuendum: nihil eorum ignorare, de quibus supra
24 diximus, poterit. Neque est fere quisquam modo non stultus
[illegible]ue ab omni prorsus usu dicendi remotus, quin sciat, et

quid litem faciat, (quod ab illis *causa* vel *continens* dicitur) et quae sit inter litigantes quaestio, et de quo iudicari oporteat; quae omnia idem sunt. Nam et de eo quaestio est, quod in controversiam venit, et de eo iudicatur, de quo
quaestio est. Sed non perpetuo intendimus in haec animum 25
et cupiditate laudis utcunque acquirendae vel dicendi voluptate evagamur, quando uberior semper extra causam materia est; quia in controversia pauca sunt, extra omnia; et hic dicitur de his, quae accepimus, illic, de quibus volumus.
Nec tam hoc praecipiendum est, ut quaestionem, continens, 26
iudicationem inveniamus (nam id quidem facile est), quam ut intueamur semper, aut certe si digressi fuerimus, saltem respiciamus, ne plausum affectantibus arma excidant. Theo-
dori schola, ut dixi, omnia refert ad *capita*. His plura in- 27
telliguntur: uno modo summa quaestio item ut status, altero ceterae quae ad summam referuntur, tertio propositio cum affirmatione; ut dicimus, *Caput rei est*, apud Menandrum *κεφάλαιόν ἐστιν*. In universum autem, quidquid probandum est, erit *caput*; sed id maius aut minus.

Et quoniam, quae de his erant a scriptoribus Artium 28
tradita, verbosius etiam quam necesse erat exposuimus, praeterea, quae partes sint iudicialium causarum, supra dictum est: proximus liber a prima id est exordio incipiet.

LIBER IV.

Libro quarto haec continentur: Prooemium. De exordio. De narratione. De egressione. De propositione. De partitione.

PROOEMIUM.

Perfecto, Marcelle Victori, operis tibi dedicati tertio libro et iam quarta fere laboris parte transacta, nova insuper mihi diligentiae causa et altior sollicitudo, quale iudicium hominum emererer, accessit. Adhuc enim velut studia inter nos conferebamus, et si parum nostra institutio probaretur a ceteris, contenti fore domestico usu videbamur,
ut tui meique filii formare disciplinam satis putaremus. Cum 2

vero mihi Domitianus Augustus sororis suae nepotum dele-
gaverit curam, non satis honorem iudiciorum coelestium in-
telligam, nisi ex hoc oneris quoque magnitudinem metiar.
3 Quis enim mihi aut mores excolendi sit modus, ut eos non
immerito probaverit sanctissimus censor? aut studia, ne fe-
fellisse in his videar principem ut in omnibus ita in eloquen-
4 tia quoque eminentissimum? Quodsi nemo miratur, poetas
maximos saepe fecisse, ut non solum initiis operum suorum
Musas invocarent sed provecti quoque longius, cum ad ali-
quem graviorem venissent locum, repeterent vota et velut
5 nova precatione uterentur: mihi quoque profecto poterit
ignosci, si, quod initio, quo primum hanc materiam inchoavi,
non feceram, nunc omnes in auxilium deos ipsumque in pri-
mis, quo neque praesentius aliud nec studiis magis propitium
numen est, invocem; ut, quantum nobis expectationis adie-
cit, tantum ingenii aspiret, dexterque ac volens assit et me,
qualem esse credidit, faciat.

6 Cuius mihi religionis non haec sola ratio, quae maxima
est; sed alioqui sic procedit ipsum opus, ut maiora praeteri-
tis ac magis ardua sint, quae ingredior. Sequitur enim, ut
iudicialium causarum, quae sunt maxime variae ac
multiplices, ordo explicetur: quod prooemii sit officium,
quae ratio narrandi, quae probationum fides, seu proposita
confirmamus sive contra dicta dissolvimus, quanta vis in per-
orando, seu reficienda brevi repetitione rerum memoria est
iudicis sive affectus (quod est longe potentissimum) commo-
7 vendi. De quibus partibus singulis quidam separatim scri-
bere maluerunt velut onus totius corporis veriti, et sic quo-
que complures de unaquaque earum libros ediderunt; quas
ego omnes ausus contexere prope infinitum laborem prospi-
cio et ipsa cogitatione suscepti muneris fatigor. Sed duran-
dum est, quia coepimus, et si viribus deficiemur, animo
tamen perseverandum.

DE EXORDIO.

I. Quod principium Latine vel exordium dicitur,
maiore quadam ratione Graeci videntur προοίμιον nominasse;
quia a nostris initium modo significatur, illi satis clare par-

tem hanc esse ante ingressum rei, de qua dicendum sit, ostendunt. Nam sive propterea, quod *οἴμη cantus* est, et 2
citharoedi pauca illa, quae, antequam legitimum certamen inchoent, emerendi favoris gratia canunt, prooemium cognominaverunt, oratores quoque ea, quae, priusquam causam exordiantur, ad conciliandos sibi iudicum animos praeloquuntur, eadem appellatione signarunt; sive, quod *οἶμον* iidem 3
Graeci *viam* appellant, id quod ante ingressum rei ponitur sic vocare est institutum: certe prooemium est, quod apud iudicem dici, priusquam causam cognoverit, possit; vitioseque in scholis facimus, quod exordio semper sic ûtimur, quasi causam iudex iam noverit. Cuius rei licentia ex hoc 4
est, quod ante declamationem illa velut imago litis exponitur. Sed in foro quoque contingere istud principiorum genus secundis actionibus potest; primis quidem raro unquam, nisi forte apud eum, cui res iam aliunde nota sit, dicimus.

Causa principii nulla alia est, quam ut auditorem, 5
quo sit nobis in ceteris partibus accommodatior, praeparemus. Id fieri tribus maxime rebus, inter auctores plurimos constat, si benivolum, attentum, docilem fecerimus; non quia ista non per totam actionem sint custodienda, sed quia initiis praecipue necessaria, per quae in animum iudicis, ut procedere ultra possimus, admittimur.

Benivolentiam aut a personis ducimus aut a causis 6
accipimus. Sed personarum non est, ut plerique crediderunt, triplex ratio, ex litigatore et adversario et iudice. Nam exordium duci nonnunquam etiam ab actore causae 7
solet. Quanquam enim pauciora de se ipso dicit et parcius: plurimum tamen ad omnia momenti est in hoc positum, si vir bonus creditur. Sic enim contingit, ut non studium advocati videatur afferre sed paene testis fidem. Quare in primis existimetur venisse ad agendum ductus officio vel cognationis vel amicitiae maximeque, si fieri poterit, reipublicae aut alicuius certe non mediocris exempli. Quod sine dubio multo magis ipsis litigatoribus faciendum est, ut ad agendum magna atque honesta ratione aut etiam necessitate accessisse videantur. Sed ut praecipua in hoc dicentis au- 8
ctoritas, si omnis in subeundo negotio suspicio sordium aut

odiorum aut ambitionis abfuerit: ita quaedam in his quoque
commendatio tacita, si nos infirmos, imparatos, impares agen-
tium contra ingeniis dixerimus, qualia sunt pleraque Messa-
9 lae prooemia. Est enim naturalis favor pro laborantibus, et
iudex religiosus libentissime patronum audit, quem iustitiae
suae minime timet. Inde illa veterum circa occultandam
eloquentiam simulatio multum ab hac nostrorum temporum
10 iactatione diversa. Vitandum etiam, ne contumeliosi, mali-
gni, superbi, maledici in quemquam hominem ordinemve
videamur, praecipueque eorum, qui laedi nisi adversa iudi-
11 cum voluntate non possunt. Nam in iudicem ne quid dicatur
non modo palam sed ne quod omnino intelligi possit, stul-
tum erat monere, nisi fieret. Etiam partis adversae patro-
nus dabit exordio materiam, interim cum honore, si eloquen-
tiam eius et gratiam nos timere fingendo, ut ea suspecta
sint iudici, fecerimus, interim per contumeliam; sed hoc
perquam raro, ut Asinius pro Urbiniae heredibus Labienum
adversarii patronum inter argumenta causae malae posuit.
12 Negat haec esse prooemia Cornelius Celsus, quia sint extra
litem. Sed ego cum auctoritate summorum oratorum magis
ducor, tum pertinere ad causam puto, quidquid ad dicentem
pertinet, cum sit naturale, ut iudices iis, quos libentius au-
13 diunt, etiam facilius credant. Ipsius autem litigatoris
persona tractanda varie est. Nam tum dignitas eius allega-
tur, tum commendatur infirmitas. Nonnunquam contingit re-
latio meritorum, de quibus verecundius dicendum erit sua
quam aliena laudanti; multo magis sexus, aetas, condicio, ut
in feminis, senibus, pupillis, liberos, parentes, coniuges al-
14 legantibus. Nam sola rectum quoque iudicem inclinat mise-
ratio. Degustanda tamen haec prooemio, non consumenda.
Adversarii vero persona prope iisdem omnibus sed e
contrario ductis impugnari solet. Nam et potentes sequitur
invidia et humiles abiectosque contemptus et turpes ac no-
centes odium, quae tria sunt ad alienandos iudicum animos
15 potentissima. Neque haec dicere sat est, quod datur etiam
imperitis; pleraque augenda aut minuenda, ut expediet. Hoc
enim oratoris est, illa causae.
16 Iudicem conciliabimus nobis non tantum laudando

eum, quod et fieri cum modo debet et est tamen parti utri-
que commune; sed si laudem eius ad utilitatem causae no-
strae coniunxerimus, ut allegemus pro honestis dignitatem
illi suam, pro humilibus iustitiam, pro infelicibus misericor-
diam, pro laesis severitatem et similiter cetera. Mores quo- 17
que, si fieri potest, iudicis velim nosse. Nam prout asperi,
lenes, iucundi, graves, duri, remissi erunt: aut assumere in
causam naturas eorum, qua competent, aut mitigare, qua
repugnabunt, oportebit. Accidit autem interim hoc quoque, 18
ut aut nobis inimicus aut adversariis sit amicus, qui iudicat;
quae res utrique parti tractanda est ac nescio an etiam ei
magis, in quam videatur propensior. Est enim nonnunquam
pravus hic ambitus, adversus amicos aut pro his, quibuscum
simultates gerant, pronuntiandi faciendique iniuste, ne fe-
cisse videantur. Fuerunt etiam quidam rerum suarum iudi- 19
ces. Nam et in libris Observationum a Septimio editis
affuisse Ciceronem tali causae invenio, et ego pro regina
Berenice apud ipsam eam causam dixi. Similis hic quoque
superioribus ratio est. Adversarius enim fiduciam partis suae
iactat, patronus timet cognoscentis verecundiam. Praeterea 20
detrahenda vel confirmanda opinio, si quam praecipue domo
videbitur iudex attulisse. Metus etiam nonnunquam est amo-
vendus, ut Cicero pro Milone, ne arma Pompeii disposita
contra se putarent, laboravit; nonnunquam adhibendus, ut
idem in Verrem facit. Sed adhibendi modus alter ille fre- 21
quens et favorabilis: *ne male sentiat populus Romanus,
ne iudicia transferantur;* alter autem asper et rarus, quo
minatur corruptis accusationem, et id quidem in consilio
ampliore utcunque tutius; nam et mali inhibentur et boni
gaudent; apud singulos vero nunquam suaserim, nisi defe-
cerint omnia. Quod si necessitas exigit, non erit iam ex 22
arte oratoria, non magis quam appellare, etiamsi id quoque
saepe utile est, aut, antequam pronuntiet, reum facere; nam
et minari et deferre etiam non orator potest.

Si causa conciliandi nobis iudicis materiam dabit, ex 23
hac potissimum aliqua in usum principii, quae maxime favo-
rabilia videbuntur, decerpi oportebit. Quo in loco Vergi-
nius fallitur, qui Theodoro placere tradit, ut ex singulis

24 quaestionibus singuli sensus in prooemium conferantur. Nam
ille non hoc dicit, sed ad potentissimas quaestiones iudicem
praeparandum; in quo vitii nihil erat, nisi in universum id
praeciperet, quod nec omnis quaestio patitur nec omnis
causa desiderat. Nam protinus a petitore primo loco, dum
ignota iudici lis est, quomodo ex quaestionibus ducemus sen-
tentias? nimirum res erunt indicandae prius. Demus aliquas;
(nam id exiget ratio nonnunquam) etiamne potentissimas
omnes, id est totam causam? sic erit in prooemio peracta
25 narratio. Quid vero? si, ut frequenter accidit, paulo est
durior causa: non benivolentia iudicis petenda ex aliis par-
tibus erit, sed non ante conciliato eius animo nuda quaestio-
num committetur asperitas? Quae si recte semper initio
26 dicendi tractarentur: nihil prooemio opus esset. Aliqua
ergo nonnunquam, quae erunt ad conciliandum nobis iudicem
potentissima, non inutiliter interim ex quaestionibus in exor-
dio locabuntur. Quae sint porro in causis favorabilia, enu-
merare non est necesse, quoniam et manifesta erunt, cognita
cuiusque controversiae condicione, et omnia colligi in tanta
27 litium varietate non possunt. Ut autem haec invenire et
augere, ita quod laedit aut omnino repellere aut certe mi-
nuere, ex causa est. Miseratio quoque aliquando ex eadem
28 venit, sive quid passi sumus grave sive passuri. Neque
enim sum in hac opinione, qua quidam, ut eo distare prooe-
mium ab epilogo credam, quod in hoc praeterita in illo futura
dicantur; sed quod in ingressu parcius et modestius prae-
temptanda sit iudicis misericordia, in epilogo vero liceat to-
tos effundere affectus et fictam orationem induere personis
et defunctos excitare et pignora reorum producere; quae
29 minus in exordiis sunt usitata. Sed haec, quae supra dixi,
non movere tantum, verum ex diverso amoliri quoque prooe-
mio opus est. Ut autem nostrum miserabilem, si vincamur,
exitum: ita adversariorum superbum, si vicerint, utile est
30 credi. Sed ex his quoque, quae non sunt personarum nec
causarum, verum adiuncta personis et causis, duci prooemia
solent. Personis applicantur non pignora modo, de quibus
supra dixi, sed propinquitates, amicitiae, interim regiones
etiam civitatesque, et si quid aliud eius quem defendimus

casu laedi potest. Ad causam extra pertinent tempus, unde 31
principium pro Caelio; locus, unde pro Deiotaro; habitus, unde pro Milone; opinio, unde in Verrem; deinceps, ne omnia enumerem, infamia iudiciorum, expectatio vulgi; nihil enim horum in causa est, ad causam tamen pertinent. Adii- 32
cit Theophrastus ab oratione principium, quale videtur esse Demosthenis pro Ctesiphonte, ut sibi dicere suo potius arbitrio liceat rogantis quam eo modo, quem actione accusator praescripserit. Fiducia ipsa solet opinione arrogantiae la- 33
borare.

Faciunt favorem et illa paene communia non tamen omittenda, vel ideo ne occupentur, optare, abominari, rogare, sollicitum agere; quia plerumque attentum iudicem facit, si res agi videtur nova, magna, atrox, pertinens ad exemplum, praecipue tamen, si iudex aut sua vice aut reipublicae commovetur, cuius animus spe, metu, admonitione, precibus, vanitate denique, si id profuturum credimus, agitandus est. Sunt et illa excitandis ad audiendum non 34
inutilia, si nos neque diu moraturos neque extra causam dicturos existiment. Docilem sine dubio et haec ipsa praestat attentio; sed et illud, si breviter et dilucide summam rei, de qua cognoscere debeat, indicaverimus, quod Homerus atque Vergilius operum suorum principiis faciunt. Nam is eius 35
rei modus est, ut propositioni similior sit quam expositioni; nec quomodo quidque sit actum sed de quibus dicturus sit orator, ostendat. Nec video, quod huius rei possit apud oratores reperiri melius exemplum quam Ciceronis pro A. Cluentio: *Animadverti, iudices, omnem accusatoris oratio-* 36
nem in duas divisam esse partes; quarum altera mihi inniti et magnopere confidere videbatur invidia iam inveterata iudicii Iuniani, altera tantummodo consuetudinis causa timide et diffidenter attingere rationem veneficii criminum, qua de re lege est haec quaestio constituta. Id tamen totum respondenti facilius est quam proponenti, quia hic admonendus iudex illic docendus est. Nec me 37
quanquam magni auctores in hoc duxerint, ut non semper facere attentum ac docilem iudicem velim; non quia nesciam, id quod ab illis dicitur, esse pro mala causa, qualis ea sit,

non intelligi; verum quia istud non negligentia iudicis con-
38 tingit sed errore. Dixit enim adversarius et fortasse persua-
sit; nobis opus est eius diversa opinione, quae mutari non
potest, nisi illum fecerimus ad ea quae dicemus docilem et
intentum. Quid ergo est? Imminuenda quaedam et levanda
et quasi contemnenda esse, consentio, ad remittendam in-
tentionem iudicis, quam adversario praestat, ut fecit pro
39 Ligario Cicero. Quid enim agebat aliud ironia illa, quam
ut Caesar minus in rem tanquam non novam intenderet?
Quid pro Caelio, quam ut res expectatione minor videretur?
Verum ex his, quae proposuimus, aliud in alio genere
40 causae desiderari palam est. Genera porro causarum plu-
rimi quinque fecerunt, honestum, humile, dubium vel anceps,
admirabile, obscurum: id est ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, πα-
ράδοξον, δυσπαρακολούθητον. Quibusdam recte videtur adiici
41 turpe, quod alii humili, alii admirabili subiiciunt. Admirabile
autem vocant, quod est praeter opinionem hominum constitu-
tum. In ancipiti maxime benivolum iudicem, in obscuro doci-
lem, in humili attentum parare debemus. Nam honestum qui-
dem ad conciliationem satis per se valet, admirabili et turpi
42 remediis opus est. Eo quidam exordium in duas dividunt par-
tes, *principium* et *insinuationem*, ut sit in principiis recta
benivolentiae et attentionis postulatio, quae esse in turpi
causae genere non possit; insinuatio surrepat animis, ma-
xime ubi frons causae non satis honesta est, vel quia res
sit improba vel quia hominibus parum probetur; aut si facie
quoque ipsa premitur vel invidiosa consistentis ex diverso
43 patroni aut patris vel miserabili senis, caeci, infantis. Et
quidem quibus adversus haec modis sit medendum, verbo-
sius tradunt materiasque sibi ipsi fingunt et ad morem actio-
num prosequuntur; sed hae, cum oriantur ex causis, quarum
species consequi omnes non possumus, nisi generaliter com-
44 prehenduntur, in infinitum sunt extrahendae. Quare singulis
consilium ex propria ratione nascetur. Illud in universum
praeceperim, ut ab his, quae laedunt, ad ea, quae prosunt,
refugiamus. Si causa laborabimus, persona subveniat; si
personā, causa; si nihil, quod nos adiuvet, erit, quaeramus,
quid adversarium laedat; nam ut optabile est, plus favoris

mereri: sic proximum, odii minus. In his, quae negari non 45
potuerint, elaborandum, ut aut minora, quam dictum est,
aut alia mente facta, aut nihil ad praesentem quaestionem
pertinere, aut emendari posse poenitentia, aut satis iam pu-
nita videantur. Ideoque agere advocato quam litigatori
facilius, quia et laudat sine arrogantiae crimine et aliquando
utiliter etiam reprehendere potest. Nam se quoque moveri 46
interim finget, ut pro Rabirio Postumo Cicero, dum aditum
sibi ad aures faciat et auctoritatem induat vera sentientis,
quo magis credatur vel defendenti eadem vel neganti. Ideo-
que hoc primum intuemur, litigatoris an advocati persona
sit utendum, quotiens utrumque fieri potest; nam in schola
liberum est, in foro rarum, ut sit idoneus suae rei quisque
defensor. Declamaturus autem maxime positas in affectibus 47
causas propriis personis debet induere. Hi sunt enim, qui
mandari non possunt, nec eadem vi perfertur alieni animi,
qua sui, motus. His etiam de causis insinuatione videtur 48
opus esse, si adversarii actio iudicum animos occupavit, si
dicendum apud fatigatos est; quorum alterum promittendo
nostras probationes et adversas eludendo vitabimus, alterum
et spe brevitatis et his, quibus attentum fieri iudicem docui-
mus. Et urbanitas opportuna reficit animos et undecunque 49
petita iudicis voluptas levat taedium. Non inutilis etiam est
ratio occupandi, quae videntur obstare, ut Cicero dicit,
*Scire se mirari quosdam, quod is, qui per tot annos de-
fenderit multos, laeserit neminem, ad accusandum Ver-
rem descenderit;* inde ostendit, hanc ipsam esse sociorum
defensionem; quod schema πρόληψις dicitur. Id cum sit 50
utile aliquando, nunc a declamatoribus quibusdam paene
semper assumitur, qui fas non putant nisi a contrario in-
cipere.

Negant Apollodorum secuti, tris esse, de quibus su-
pra diximus, praeparandi iudicis partes; sed multas species
enumerant, ut ex moribus iudicis, ex opinionibus ad cau-
sam extra pertinentibus, ex opinione de ipsa causa, quae
sunt prope infinitae; cum his, ex quibus omnes controver-
siae constant, personis, factis, dictis, causis, temporibus,
locis, occasionibus, ceteris. Quas veras esse fateor, sed in 51

haec genera recidere. Nam si iudicem benivolum, attentum,
docilem habeo: quid amplius debeam optare, non reperio;
cum metus ipse, qui maxime videtur esse extra haec, et at-
tentum iudicem faciat et ab adverso favore deterreat.
52 Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus,
quae sint in ratione prooemii, sed dicendum etiam, quomodo
perfici facillime possint: hoc adiicio, ut dicturus intueatur,
quid, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore, quo
loco, quo rerum statu, qua vulgi fama dicendum sit, quid
iudicem sentire credibile sit, antequam incipimus, tum quid
desideremus aut deprecemur. Ipsa illum natura eo ducet, ut
53 sciat, quid primum dicendum sit. At nunc omne, quo coe-
perunt, prooemium putant, et, ut quidque succurrit, utique
si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa autem sine
dubio sunt et aliis partibus causae communia; nihil tamen in
quaque melius dicitur, quam quod aeque bene dici alibi non
54 possit. Multum gratiae exordio est, quod ab actione diver-
sae partis materiam trahit; hoc ipso, quod non compositum
domi sed ibi atque ex re natum et facilitate famam ingenii
auget et facie simplicis sumptique ex proximo sermonis
fidem quoque acquirit; adeo ut, etiamsi reliqua scripta at-
que elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extempo-
ralis oratio, cuius initium nihil praeparati habuisse manife-
55 stum est. Frequentissime vero prooemium decebit et sen-
tentiarum et compositionis et vocis et vultus modestia, adeo
ut in genere causae etiam indubitabili fiducia se ipsa nimium
exerere non debeat. Odit enim iudex fere litigantis securi-
tatem, cumque ius suum intelligat, tacitus reverentiam po-
56 stulat. Nec minus diligenter, ne suspecti simus ulla parte,
vitandum; propter quod minime ostentari debet in principiis
cura, quia videtur ars omnis dicentis contra iudicem adhi-
57 beri. Sed ipsum istud evitare summae artis est. Nam id
sine dubio ab omnibus et quidem optime praeceptum est;
verum aliquatenus temporum condicione mutatur, quia iam
quibusdam in iudiciis maximeque capitalibus aut apud cen-
tumviros ipsi iudices exigunt sollicitas et accuratas actiones,
contemnique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat,
58 credunt, nec doceri tantum sed etiam delectari volunt. Et

est difficilis huius rei moderatio, quae tamen temperari ita potest, ut videantur accurate non callide dicere. Ex praeceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne audacius translatum, ne aut ab obsoleta vetustate aut poetica licentia sumptum in principio deprehendatur. Nondum enim 59
recepti sumus, et custodit nos recens audientium intentio; magis conciliatis animis et iam calentibus haec libertas feretur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum naturalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non patitur. Nec argumentis autem nec locis nec narrationi si- 60
milis esse in prooemio debet oratio, neque tamen deducta semper atque circumlata sed saepe simplici atque illaboratae similis, nec verbis vultuque nimia promittens. Dissimulata enim et, ut Graeci dicunt, ἀνεπίφατος actio melius saepe surrepit. Sed haec prout formari animum iudicum expediet. Turbari memoria vel continuandi verba facultate destitui 61
nusquam turpius, cum vitiosum prooemium possit videri cicatricosa facies, et pessimus certe gubernator, qui navem, dum portu egreditur, impegit. Modus principii pro causa. 62
Nam brevius simplices, longius perplexae suspectaeque et infames desiderant. Ridendi vero, qui velut legem prooemiis omnibus dederunt, ut intra quattuor sensus terminarentur. Nec minus evitanda est immodica eius longitudo, ne in caput excrevisse videatur, et quo praeparare debet fatiget. Sermonem a persona iudicis aversum, quae ἀποστροφὴ 63
dicitur, quidam in totum a prooemio summovent, nonnulla quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos alloquamur potissimum, quos conciliare nobis studemus. Interim tamen et est prooemio necessarius sensus aliquis, et 64
hic acrior fit atque vehementior ad personam directus alterius. Quod si accidat, quo iure aut qua tanta superstitione prohibemur dare per hanc figuram sententiae vires? Neque 65
enim istud scriptores Artium, quia non liceat, sed quia non putent utile, vetant. Ita si vincet utilitas, propter eandem causam facere debebimus, propter quam vetamur. Et De- 66
mosthenes autem ad Aeschinen orationem in prooemio convertit, et M. Tullius, cum pro aliis quibusdam, ad quos ei

67 visum est, tum pro Ligario ad Tuberonem; nam erat multo futura languidior, si esset aliter figurata. Quod facilius cognoscet, si quis illam totam partem vehementissimam, cuius haec forma est, *Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum*, et cetera, convertat ad iudicem; tum enim vere aversa videatur oratio et languere vis omnis, dicentibus nobis *Habet igitur Tubero, quod est accusatori*
68 *maxime optandum.* Illo enim modo pressit atque institit, hoc tantum indicasset. Quod idem in Demosthene, si flexum illum mutaveris, accidet. [Quid? non Sallustius directo ad Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et quidem protinus: *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tulli?* sicut Cicero fecerat in Catilinam:
69 *Quousque tandem abutere?*] Ac, ne quis apostrophen miretur, idem Cicero pro Scauro ambitus reo, quae causa est in commentariis, (nam bis eundem defendit) prosopopoeia loquentis pro reo utitur; pro Rabirio vero Postumo eodemque Scauro reo repetundarum etiam exemplis; pro
70 Cluentio (ut modo ostendi) partitione. Non tamen haec, quia possunt bene aliquando fieri, passim facienda sunt, sed quotiens praeceptum vicerit ratio; quomodo et similitudine, dum brevi, et translatione atque aliis tropis (quae omnia cauti illi ac diligentes prohibent) utemur interim, nisi cui divina illa pro Ligario ironia, de qua paulo ante dixeram,
71 displicet. Alia exordiorum vitia verius tradiderunt. Quod in plures causas accommodari potest, vulgare dicitur; id minus favorabile aliquando tamen non inutiliter assumimus, magnis saepe oratoribus non evitatum. Quo et adversarius uti potest, commune appellatur; quod adversarius in suam utilitatem deflectere potest, commutabile; quod causae non cohaeret, separatum; quod aliunde trahitur, translatum; praeterea quod longum, quod contra praecepta est; quorum pleraque non principii modo sunt vitia sed totius orationis.

72 Haec de prooemio, quotiens erit eius usus, non semper autem est; nam et supervacuum aliquando est, si sit praeparatus satis etiam sine hoc iudex, aut si res praeparatione non egeat. Aristoteles quidem in totum id necessarium apud bonos iudices negat. Aliquando tamen uti nec si

velimus eo licet, cum iudex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum maior potestas ab ipsa re cogit incipere. Contra quae est interim prooemii vis etiam non in exordio. 73
Nam iudices et in narratione nonnunquam et in argumentis, ut attendant et ut faveant, rogamus, quo Prodicus velut dormitantes eos excitari putabat; quale est: *Tum C. Varenus,* 74
qui a familia Anchariana occisus est. Hoc, quaeso, iudices, diligenter attendite. Utique si multiplex causa est, sua quibusque partibus danda praefatio est, ut *Audite nunc reliqua,* et *Transeo nunc illuc.* Sed in ipsis etiam proba- 75
tionibus multa funguntur prooemii vice, ut facit Cicero pro Cluentio, dicturus contra censores; pro Murena, cum se Servio excusat. Verum id frequentius est, quam ut exemplis confirmandum sit.

Quotiens autem prooemio fuerimus usi, tum, sive ad 76
expositionem transibimus sive protinus ad probationem, id debebit in principio postremum esse, cui commodissime iungi initium sequentium poterit. Illa vero frigida et puerilis 77
est in scholis affectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam, et huius velut praestigiae plausum petat, ut Ovidius lascivire in Metamorphosin solet, quem tamen excusare necessitas potest res diversissimas in speciem unius corporis colligentem. Oratori vero quid est necesse surri- 78
pere hanc transgressionem et iudicem fallere, qui, ut ordini rerum animum intendat, etiam commonendus est? Peribit enim prima pars expositionis, si iudex narrari nondum sciet. Quapropter, ut non abrupte cadere in narrationem ita non 79
obscure transcendere, est optimum. Si vero longior sequitur ac perplexa magis expositio, ad eam ipsam praeparandus erit iudex, ut Cicero saepius sed et hoc loco fecit: *Paulo longius exordium rei demonstrandae repetam, quod, quaeso, iudices, ne moleste patiamini; principiis enim cognitis multo facilius extrema intelligetis.* Haec fere sunt mihi de exordio comperta.

DE NARRATIONE.

II. Maxime naturale est et fieri frequentissime debet, ut praeparato per haec, quae supra dicta sunt, iudice, res,

2 de qua pronuntiaturus est, indicetur. Haec est narratio.
In qua sciens transcurram subtiles nimium divisiones quorundam plura eius genera facientium. Non enim solam volunt esse illam negotii, de quo apud iudices quaeritur, expositionem sed personae, ut *M. Lollius Palicanus, humili loco, Picens, loquax magis quam facundus;* loci, ut *Oppidum est in Hellesponto Lampsacum, iudices;* temporis ut

> *Vere novo, gelidus canis cum montibus humor*
> *Liquitur;*

causarum, quibus historici frequentissime utuntur, cum ex-
3 ponunt, unde bellum, seditio, pestilentia. Praeter haec alias perfectas alias imperfectas vocant; quod quis ignorat? Adiiciunt, expositionem et praeteritorum esse temporum, quae est frequentissima; et praesentium, qualis est Ciceronis de discursu amicorum Chrysogoni, postquam est nominatus; et futurorum, quae solis dari vaticinantibus potest; nam ὑπο-
4 τύπωσις non est habenda narratio. Sed nos potioribus vacemus.

Plerique semper narrandum putaverunt, quod falsum esse pluribus coarguitur. Sunt enim ante omnia quaedam tam breves causae, ut propositionem potius habeant
5 quam narrationem. Id accidit aliquando utrique parti, cum vel nulla expositio est, vel de re constat de iure quaeritur, ut apud centumviros, *Filius an frater debeat esse intestatae heres? Pubertas annis an corporis habitu aestimetur?* Aut cum est quidem in re narrationi locus sed aut ante iu-
6 dici nota sunt omnia aut priore loco recte exposita. Accidit aliquando alteri et saepius ab actore, vel quia satis est proponere vel quia sic magis expedit. Satis est dixisse, *Certam creditam pecuniam peto ex stipulatione; Legatum peto ex testamento.* Diversae partis expositio est, cur ea non
7 debeantur. Et satis est actori et magis expedit sic indicare: *Dico ab Horatio sororem suam interfectam.* Namque et propositione iudex crimen omne cognoscit, et ordo et causa facti
8 pro adversario magis est. Reus contra tunc narrationem subtrahet, cum id, quod obiicitur, neque negari neque excusari poterit, sed in sola iuris quaestione consistet; ut in eo, qui, cum pecuniam privatam ex aede sacra surripuerit, sacrilegii

reus est, confessio verecundior quam expositio: *Non negamus*
de templo pecuniam esse sublatam, calumniatur tamen ac-
cusator actione sacrilegii, cum privata fuerit non sacra; vos
autem de hoc cognoscetis, an sacrilegium sit admissum.
Sed ut has aliquando non narrandi causas puto: sic ab 9
illis dissentio, qui non existimant esse narrationem, cum
reus quod obiicitur tantum negat; in qua est opinione Cor-
nelius Celsus, qui condicionis huius esse arbitratur pleras-
que caedis causas et omnes ambitus ac repetundarum. Non 10
enim putat esse narrationem, nisi quae summam criminis,
de quo iudicium est, continet, deinde fatetur ipse, pro Ra-
birio Postumo narrasse Ciceronem; atque ille et negavit
pervenisse ad Rabirium pecuniam, qua de re erat quaestio
constituta, et in hac narratione nihil de crimine exposuit.
Ego autem magnos alioqui secutus auctores, duas esse in 11
iudiciis narrationum species existimo, alteram ipsius causae
alteram rerum ad causam pertinentium expositionem. *Non* 12
occidi hominem, nulla narratio est; convenit; sed erit ali-
qua et interim etiam longa contra argumenta eius criminis
de anteacta vita, de causis, propter quas innocens in peri-
culum deducatur, aliis, quibus incredibile id, quod obiicitur,
fiat. Neque enim accusator tantum hoc dicit, *occidisti*; sed, 13
quibus id probet, narrat. Ut in tragoediis, cum Teucer
Ulixen reum facit Aiacis occisi dicens: *Inventum eum in*
solitudine iuxta exanime corpus inimici cum gladio cruen-
to: non id modo Ulixes respondet, non esse a se id facinus
admissum, sed sibi nullas cum Aiace inimicitias fuisse, de
laude inter ipsos certatum; deinde subiungit, quomodo in
eam solitudinem venerit, iacentem exanimem sit conspicatus,
gladium e vulnere extraxerit. His subtexitur argumentatio.
Sed ne illud quidem sine narratione est, dicente accusatore, 14
Fuisti in eo loco, in quo tuus inimicus occisus est: Non
fui; dicendum enim, ubi fuerit. Quare ambitus quoque
causae et repetundarum hoc etiam plures huiusmodi narra-
tiones habere poterunt, quo plura crimina; in quibus ipsa
quidem neganda sunt, sed argumentis expositione contraria
resistendum et interdum singulis interdum universis. An reus 15
ambitus male narrabit, quos parentes habuerit, quemadmo-

dum ipse vixerit, quibus meritis fretus ad petitionem descenderit? Aut qui repetundarum crimine insimulabitur, non et anteactam vitam, et quibus de causis provinciam universam vel accusatorem aut testem offenderit, non inutiliter
16 exponet? Quae si narratio non est, ne illa quidem Ciceronis pro Cluentio prima, cuius est initium: *A. Cluentius Habitus.* Nihil enim hic de veneficio sed de causis, quibus
17 ei mater inimica sit, dicit. Illae quoque sunt pertinentes ad causam sed non ipsius causae narrationes: vel exempli gratia ut in Verrem de L. Domitio, qui pastorem, quod is aprum, quem ipsi muneri obtulerat, exceptum esse a se venabulo
18 confessus esset, in crucem sustulit; vel discutiendi alicuius extrinsecus criminis, ut pro Rabirio Postumo: *Nam ut ventum Alexandriam est, iudices, haec una ratio a rege proposita Postumo est servandae pecuniae, si curationem et quasi dispensationem regiam suscepisset;* vel augendi, ut describitur iter Verris.

19 Ficta interim narratio introduci solet vel ad concitandos iudices ut pro Roscio circa Chrysogonum, cuius paulo ante habui mentionem; vel ad resolvendos aliqua urbanitate, ut pro Cluentio circa fratres Cepasios; interdum per digressionem decoris gratia, qualis rursus in Verrem de Proserpina [*In his quondam locis mater filiam quaesisse dicitur.*] Quae omnia eo pertinent, ut appareat, non utique non narrare eum qui negat, sed illud ipsum narrare quod negat.

20 Ne hoc quidem simpliciter accipiendum, quod est a me positum, esse supervacuam narrationem rei, quam iudex noverit; quod sic intelligi volo, si non modo, quid factum sit, sciet, sed ita factum etiam, ut nobis expedit, opinabi-
21 tur. Neque enim narratio in hoc reperta est, ut tantum cognoscat iudex, sed aliquanto magis, ut consentiat. Quare, etiamsi non erit docendus sed aliquo modo afficiendus, narrabimus cum praeparatione quadam: *scire quidem eum in summam, quid acti sit, tamen rationem quoque facti cuius-*
22 *que cognoscere ne gravetur.* Interim propter aliquem in consilium adhibitum nos repetere illa simulemus, interim, ut rei, quae ex adverso proponatur, iniquitatem omnes etiam

circumstantes intelligant. In quo genere plurimis figuris erit varianda expositio ad effugiendum taedium nota audientis, sicut *Meministi*, et *Fortasse supervacuum fuerit hic commorari; Sed quid ego diutius, cum tu optime noris; illud quale sit, tu scias?* et his similia. Alioqui, si apud iudi- 23
cem, cui nota causa est, narratio semper videtur supervacua, potest videri non semper esse etiam ipsa actio necessaria.

Alterum est, de quo frequentius quaeritur, an sit 24
utique narratio prooemio subiicienda; quod qui opinantur, non possunt videri nulla ratione ducti. Nam cum prooemium idcirco comparatum sit, ut iudex ad rem accipiendam fiat conciliatior, docilior, intentior; et probatio nisi causa prius cognita non possit adhiberi: protinus iudex notitia rerum instruendus videtur. Sed hoc quoque interim 25
mutat condicio causarum; nisi forte M. Tullius in oratione pulcherrima, quam pro Milone scriptam reliquit, male distulisse narrationem videtur tribus praepositis quaestionibus; aut profuisset exponere, quomodo insidias Miloni fecisset Clodius, si reum, qui a se hominem occisum fateretur, defendi omnino fas non fuisset, aut si iam praeiudicio senatus damnatus esset Milo, aut si Cn. Pompeius, qui propter aliquam gratiam iudicium etiam militibus armatis clauserat, tanquam adversus ei timeretur. Ergo hae quoque quaestiones 26
vim prooemii obtinebant, cum omnes iudicem praepararent. Sed pro Vareno quoque postea narravit quam obiecta diluit. Quod fiet utiliter, quotiens non repellendum tantum erit crimen sed etiam transferendum, ut prius his defensis velut initium sit alium culpandi narratio, ut in armorum ratione antiquior cavendi quam ictum inferendi cura est. Erunt 27
quaedam causae (neque id raro) crimine quidem, de quo cognitio est, faciles ad diluendum sed multis anteactae vitae flagitiis et gravibus oneratae; quae prius amovenda sunt, ut propitius iudex defensionem ipsius negotii, cuius propria quaestio est, audiat: ut, si defendendus sit M. Caelius, nonne optime patronus occurrat prius conviciis luxuriae, petulantiae, impudicitiae quam veneficii, in quibus solis omnis Ciceronis versatur oratio; tum deinde narret de bonis Pallae

totamque de vi explicet causam, quae est ipsius actione de-
28 fensa? Sed nos ducit scholarum consuetudo, in quibus certa quaedam ponuntur, quae themata dicimus, praeter quae nihil est diluendum. Ideoque narratio prooemio semper subiungitur. Inde libertas declamatoribus, ut etiam secundo partis
29 suae loco narrare videantur. Nam cum pro petitore dicunt et expositione, tanquam priores agant, uti solent, et contradictione, tanquam respondeant; idque fit recte. Nam cum sit declamatio forensium actionum meditatio, cur non in utrumque protinus locum se exerceat? Cuius rationis ignari ex more, cui assuerunt, nihil in foro putant esse mutandum.
30 Sed in scholasticis quoque nonnunquam evenit, ut pro narratione sit propositio. Nam quid exponet, quae zelotypum malae tractationis accusat, aut qui Cynicum apud censores reum de moribus facit; cum totum crimen uno verbo in qualibet actionis parte posito satis indicetur? Sed haec hactenus.
31 Nunc, quae sit narrandi ratio, subiungam. Narratio est rei factae aut ut factae utilis ad persuadendum expositio, vel (ut Apollodorus finit) oratio docens auditorem, quid in controversia sit. Eam plerique scriptores, maxime qui sunt ab Isocrate, volunt esse lucidam, brevem, verisimilem. Neque enim refert, an pro lucida perspicuam, pro verisimili
32 probabilem credibilemve dicamus. Eadem nobis placet divisio; quanquam et Aristoteles ab Isocrate parte in una dissenserit praeceptum brevitatis irridens, tanquam necesse sit, longam esse aut brevem expositionem, nec liceat ire per medium, Theodorei quoque solum relinquant ultimam partem, quia nec breviter utique nec dilucide semper sit utile
33 exponere. Quo diligentius distinguenda sunt singula, ut, quid quoque loco prosit, ostendam. Narratio est aut tota pro nobis aut tota pro adversariis aut mixta ex utrisque. Si erit tota pro nobis, contenti simus his tribus partibus, per quas efficitur, quo facilius iudex intelligat, meminerit,
34 credat. Nec quisquam reprehensione dignum putet, quod proposuerim, eam, quae sit tota pro nobis, debere esse verisimilem, cum vera sit. Sunt enim plurima vera quidem sed parum credibilia, sicut falsa quoque frequenter verisimilia. Quare non minus laborandum est, ut iudex, quae

vere dicimus quam quae fingimus, credat. Sunt quidem hae, 35
quas supra retuli, virtutes aliarum quoque partium. Nam
et per totam actionem vitanda est obscuritas et modus ubique
custodiendus, et credibilia esse omnia oportet quae dicuntur.
Maxime tamen haec in ea parte custodienda sunt, quae prima
iudicem docet; in qua si acciderit, ut aut non intelligat aut
non meminerit aut non credat, frustra in reliquis laborabimus.
Erit autem narratio aperta atque dilucida, si fuerit pri- 36
mum exposita verbis propriis et significantibus et non sor-
didis quidem non tamen exquisitis et ab usu remotis; tum
distincta rebus, personis, temporibus, locis, causis, ipsa
etiam pronuntiatione in hoc accommodata, ut iudex, quae
dicentur, quam facillime accipiat. Quae quidem virtus negli- 37
gitur a plurimis, qui ad clamorem dispositae vel etiam forte
circumfusae multitudinis compositi non ferunt illud intentionis
silentium nec sibi diserti videntur, nisi omnia tumultu et vo-
ciferatione concusserint; rem indicare sermonis cotidiani et
in quemcunque etiam indoctorum cadentis existimant; cum
interim, quod tanquam facile contemnunt, nescias, prae-
stare minus velint an possint. Neque enim aliud in eloquen- 38
tia, cuncta experti, difficilius reperient quam id, quod se
fuisse dicturos omnes putant, postquam audierunt, quia non
bona iudicant esse illa sed vera. Tum autem optime dicit
orator, cum videtur vere dicere. At nunc, velut campum 39
nacti expositionis, hic potissimum et vocem flectunt et cer-
vicem reponunt et brachium in latus iactant totoque et rerum
et verborum et compositionis genere lasciviunt; deinde,
quod sit monstro simile, placet actio, causa non intelligitur.
Verum haec omittamus, ne minus gratiae praecipiendo recta
quam offensae reprehendendo prava mereamur. Brevis erit 40
narratio ante omnia, si inde coeperimus rem exponere, unde
ad iudicem pertinet; deinde, si nihil extra causam dixerimus;
tum etiam, si reciderimus omnia, quibus sublatis neque co-
gnitioni quidquam neque utilitati detrahatur. Solet enim 41
quaedam esse partium brevitas, quae longam tamen efficit
summam. *In portum veni, navem prospexi, quanti vehe-
ret interrogavi, de pretio convenit, conscendi, sublatae
sunt ancorae, solvimus oram, profecti sumus.* Nihil ho-

rum dici celerius potest, sed sufficit dicere *e portu navigavi*.
Et quotiens exitus rei satis ostendit priora, debemus hoc
42 esse contenti, quo reliqua intelliguntur. Quare, cum dicere
liceat, *Est mihi filius iuvenis*, omnia illa supervacua: *Cu-
pidus ego liberorum uxorem duxi*, *natum filium sustuli*,
educavi, *in adolescentiam perduxi*. Ideoque Graecorum
aliqui aliud circumcisam expositionem id est *σύντομον*, aliud
brevem putaverunt; quod illa supervacuis careret, haec
43 posset aliquid ex necessariis desiderare. Nos autem brevi-
tatem in hoc ponimus, non ut minus sed ne plus dicatur
quam oporteat. Nam iterationes quidem et *ταυτολογίας* et
περισσολογίας, quas in narratione vitandas quidam scriptores
Artium tradiderunt, transeo; sunt enim haec vitia non tantum
44 brevitatis gratia refugienda. Non minus autem cavenda erit,
quae nimium corripientes omnia sequitur, obscuritas, satius-
que est aliquid narrationi superesse quam deesse. Nam su-
pervacua cum taedio dicuntur, necessaria cum periculo sub-
45 trahuntur. Quare vitanda est etiam illa Sallustiana, quan-
quam in ipso virtutis locum obtinet, brevitas et abruptum
sermonis genus, quod otiosum fortasse lectorem minus fallat,
audientem transvolat, nec dum repetatur expectat; cum prae-
sertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem rura ple-
rumque in decurias mittant de eo pronuntiaturum, quod in-
tellexerit; ut fortasse ubicunque, in narratione tamen prae-
cipue, media haec tenenda sit via dicendi, quantum opus
46 est, quantum sat est. Quantum opus est autem non ita
accipi solum volo, quantum ad indicandum sufficit, quia et
non inornata debet esse brevitas, alioqui sit indocta; nam
et fallit voluptas et minus longa quae delectant videntur, ut
amoenum ac molle iter, etiamsi est spatii amplioris, minus
47 fatigat quam durum aridumque compendium. Neque mihi un-
quam tanta fuerit cura brevitatis, ut non ea, quae credibilem
faciunt expositionem, inseri velim. Simplex enim et undique
praecisa non tam narratio vocari potest quam confessio.
Sunt porro multae condicione ipsa rei longae narrationes,
quibus extrema (ut praecepi) prooemii parte ad intentionem
praeparandus est iudex; deinde curandum, ut omni arte vel
48 ex spatio eius detrahamus aliquid vel ex taedio. Ut minus

longa sit, efficiemus quae poterimus differendo, non tamen sine mentione eorum, quae differemus: *Quas causas occidendi habuerit, quos assumpserit conscios, quemadmodum disposuerit insidias, probationis loco dicam.* Quaedam 49
vero ex ordine praetermittenda, quale est apud Ciceronem: *Moritur Fulcinius; multa enim, quae sunt in re, quia remota sunt a causa, praetermittam.* Et partitio taedium levat: *Dicam, quae acta sint ante ipsum rei contractum, dicam, quae in re ipsa, dicam, quae postea.* Ita tres po- 50
tius modicae narrationes videbuntur quam una longa. Interim expediet expositiones brevi interfatione distinguere: *Audistis, quae ante acta sunt, accipite nunc, quae insequuntur.* Reficietur enim iudex priorum fine et se velut ad novum rursus initium praeparabit. Si tamen adhibitis quoque 51
his artibus in longum exierit ordo rerum, erit non inutilis in extrema parte commonitio; quod Cicero etiam in brevi narratione fecit: *Adhuc, Caesar, Q. Ligarius culpa caret; domo est egressus non modo nullum ad bellum sed ne ad minimam quidem belli suspicionem* et cetera.

C r e d i b i l i s autem erit narratio ante omnia, si prius 52
consuluerimus nostrum animum, ne quid naturae dicamus adversum; deinde si causas ac rationes factis praeposuerimus, non omnibus sed de quibus quaeritur; si personas convenientes his, quae facta credi volemus, constituerimus, ut furti reum cupidum, adulterii libidinosum, homicidii temerarium, vel contra, si defendemus; praeterea loca et tempora et his similia. Est autem quidam etiam ductus rei cre- 53
dibilis, qualis in comoediis etiam et in mimis. Aliqua enim naturaliter sequuntur et cohaerent, ut, si priora bene narraveris, iudex ipse, quod postea sis narraturus, expectet. Ne 54
illud quidem fuerit inutile, semina quaedam probationum spargere, verum sic, ut narrationem esse meminerimus non probationem. Nonnunquam tamen etiam argumento aliquo confirmabimus, quod proposuerimus, sed simplici et brevi, ut in veneficiis: *Sanus bibit, statim concidit, livor ac tumor confestim est insecutus.* Hoc faciunt et illae praepara- 55
tiones, cum reus dicitur robustus, armatus contra infirmos, inermes, securos. Omnia denique, quae probatione tracta-

turi sumus, personam, causam, locum, tempus, instrumen-
56 tum, occasionem, narratione delibabimus. Aliquando, si destituti fuerimus his, etiam fatebimur: *Vix esse credibile sed verum et hoc maius habendum scelus, nescire nos quo-*
57 *modo factum sit aut quare, mirari sed probaturos.* Optimae vero praeparationes erunt, quae latuerint, ut a Cicerone sunt quidem utilissime praedicta omnia, per quae Miloni Clodius non Clodio Milo insidiatus esse videatur; plurimum tamen facit illa callidissima simplicitatis imitatio: *Milo autem, cum in senatu fuisset eo die, quoad senatus est dimissus, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, paulisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est.*
58 Quam nihil festinato, nihil praeparato fecisse videtur Milo! Quod non solum rebus ipsis vir eloquentissimus, quibus moras et lentum profectionis ordinem ducit, sed verbis etiam vulgaribus et cotidianis et arte occulta consecutus est; quae si aliter dicta essent, strepitu ipsum iudicem ad custodien-
59 dum patronum excitassent. Frigere videntur ista plerisque, sed hoc manifestum est, quomodo iudicem fefellerit, quod vix a lectore deprehenditur. Haec sunt, quae credibilem fa-
60 ciant expositionem. Nam id quidem, ne qua contraria aut sibi repugnantia in narratione dicamus, si cui praecipiendum est, is reliqua frustra docetur; etiamsi quidam scriptores Artium hoc quoque tanquam occultum et a se prudenter erutum tradunt.

61 His tribus narrandi virtutibus adiiciunt quidam magnificentiam, quam μεγαλοπρέπειαν vocant, quae neque in omnes causas cadit (nam quid in plerisque iudiciis privatis, de certa credita, locato et conducto, interdictis habere loci potest supra modum se tollens oratio?) neque semper est
62 utilis, velut proximo exemplo Miloniano patet. Et meminerimus multas esse causas, in quibus confitendum, excusandum, summittendum sit, quod exponimus; quibus omnibus aliena est illa magnificentiae virtus. Quare non magis proprium narrationis est magnifice dicere quam miserabiliter, invidiose, graviter, dulciter, urbane; quae, cum suo quaeque loco sint laudabilia, non sunt huic parti proprie assignata et velut dedita.

Illa quoque ut narrationi apta ita cum ceteris partibus 63
communis est virtus, quam Theodectes huic uni proprie
dedit; non enim magnificam modo vult esse verum etiam
iucundam expositionem. Sunt qui adiiciant his evidentiam,
quae *ἐνάργεια* Graece vocatur. Neque ego quemquam dece- 64
perim, ut dissimulem, Ciceroni quoque plures partes pla-
cere. Nam, praeterquam planam et brevem et credibilem
vult esse evidentem, moratam, cum dignitate. Sed in ora-
tione morata debebit esse omnia cum dignitate, quae pote-
runt. Evidentia in narratione, quantum ego intelligo, est
quidem magna virtus, cum, quid veri, non dicendum sed
quodammodo etiam ostendendum est; sed subiici perspicui-
tati potest, quam quidam etiam contrariam interim putave-
runt, quia in quibusdam causis obscuranda veritas esset;
quod est ridiculum. Nam qui obscurare vult, narrat falsa 65
pro veris, et in his quae narrat debet laborare, ut videantur
quam evidentissima.

Et quatenus etiam forte quadam pervenimus ad diffici- 66
lius narrationum genus, iam de his loquamur, in quibus res
contra nos erit, quo loco nonnulli praetereundam narra-
tionem putaverunt. Et sane nihil est facilius, nisi prorsus
totam causam omnino non agere. Sed si aliqua iusta ratione
huiusmodi susceperis litem: cuius artis est, malam esse
causam silentio confiteri? nisi forte tam hebes futurus est
iudex, ut secundum id pronuntiet, quod sciet narrare te no-
luisse. Neque infitias eo, in narratione, ut aliqua neganda 67
aliqua adiicienda aliqua mutanda, sic aliqua etiam tacenda;
sed tacenda, quae tacere oportebit et liberum erit. Quod
fit nonnunquam brevitatis quoque gratia, quale illud est:
Respondit, quae ei visum est. Distinguamus igitur genera 68
causarum. Namque, in quibus non de culpa quaeretur sed
de actione, etiamsi erunt contra nos themata, confiteri nobis
licebit: *Pecuniam de templo sustulit sed privatam, ideo-
que sacrilegus non est. Virginem rapuit, non tamen optio
patri dabitur. Ingenuum stupravit et stupratus se suspen-* 69
*dit, non tamen ideo stuprator capite ut causa mortis pu-
nietur, sed decem milia, quae poena stupratori consti-
tuta est, dabit.* Verum in his quoque confessionibus est

aliquid, quod ex invidia, quam expositio adversarii fecit,
detrahi possit, cum etiam servi nostri de peccatis suis mol-
70 lius loquantur. Quaedam enim quasi non narrantes mitiga-
bimus: *Non quidem, ut adversarius dicit, consilium furti
in templum attulit, nec diu captavit eius rei tempus; sed
occasione et absentia custodum corruptus et pecunia, quae
nimium in animis hominum potest, victus est. Quid re-
fert? peccavit et fur est, et nihil attinet id defendere, cuius
71 poenam non recusamus.* Interim quasi damnemus ipsi: *Vis
te dicam vino impulsum? errore lapsum? nocte deceptum?
vera sunt ista fortasse; tu tamen ingenuum stuprasti, solve
decem milia.* Nonnunquam propositione praemuniri potest
72 causa, deinde exponi. Contraria sunt omnia tribus filiis, qui
in mortem patris coniurarant: sortiti nocte singuli per ordi-
nem cum ferro cubiculum intrarunt patre dormiente; cum
73 occidere eum nemo potuisset, excitato omnia indicarunt. Si
tamen pater, qui divisit patrimonium et reos parricidii de-
fendit, sic agat: *Quod contra legem sufficit, parricidium
obiicitur iuvenibus, quorum pater vivit atque etiam liberis
suis adest. Ordinem rei narrare quid necesse est, cum ad
legem nihil pertineat? sed si confessionem culpae meae
exigitis: fui pater durus et patrimonii, quod iam melius
ab his administrari poterat, tenax custos;* deinde subii-
74 citur: *Stimulatos ab iis, quorum indulgentiores parentes
erant, semper tamen habuisse eum animum, qui sit eventu
deprehensus, ut occidere patrem non possent. Neque enim
iureiurando opus fuisse, si alioqui hoc mentis habuissent,
nec sorte, nisi quod se quisque eximi voluerit*: omnia haec
qualiacunque placidioribus animis accipientur illa brevi pri-
75 mae propositionis defensione mollita. At cum quaeritur, An
factum sit? vel, Quale factum sit? licet omnia contra nos
sint: quomodo tamen evitare expositionem salva causae ra-
tione possumus? Narravit accusator neque ita ut, quae
essent acta, tantum indicaret; sed adiecit invidiam, rem ver-
bis exasperavit, accesserunt probationes, peroratio incendit
76 et plenos irae reliquit. Expectat naturaliter iudex, quid
narretur a nobis. Si nihil exponimus: illa esse, quae ad-
versarius dixit, et talia, qualia dixit, credat necesse est.

Quid ergo? eadem exponemus? Si de qualitate agitur, cuius tum demum quaestio est, cum de re constat, eadem sed non eodem modo; alias causas, aliam mentem, aliam rationem dabo. Verbis elevare quaedam licebit; luxuria liberalitatis, 77
avaritia parsimoniae, negligentia simplicitatis nomine lenietur. Vultu denique, voce, habitu vel favoris aliquid vel miserationis merebor. Solet nonnunquam movere lacrimas ipsa confessio. Atque ego libenter interrogem, sint illa defensuri, quae non narraverint, necne? Nam si neque de- 78
fenderint neque narraverint, tota causa prodetur; at si defensuri sunt: proponere certe plerumque id, quod confirmaturi sumus, oportet. Cur ergo non exponamus, quod et dilui potest, et, ut hoc contingat, utique indicandum est? Aut quid inter probationem et narrationem interest, nisi 79
quod narratio est probationis continua propositio, rursus probatio narrationi congruens confirmatio? Videamus ergo, num haec expositio longior demum debeat esse, et paulo verbosior praeparatione et quibusdam argumentis, (argumentis dico, non argumentatione), cui tamen plurimum confert frequens affirmatio: *Effecturos nos, quod dicimus; non posse vim rerum ostendi prima expositione; expectent et opiniones suas differant et bene sperent.* Denique utique 80
narrandum est, quidquid aliter, quam adversarius exposuit, narrari potest; aut etiam prooemia sunt in his causis supervacua, quae quid magis agunt, quam ut cognitioni rerum accommodatiorem iudicem faciant? Atque constabit, nusquam esse eorum maiorem usum, quam ubi animus iudicis ab aliqua contra nos insita opinione flectendus est. Con- 81
iecturales autem causae, in quibus de facto quaeritur, non tam saepe rei, de qua iudicium est, quam eorum, per quae res colligenda est, expositionem habent. Quae, cum accusator suspiciose narret, reus levare suspicionem debeat, aliter ab hoc atque ab illo ad iudicem perferri oportet. At 82
enim quaedam argumenta turba valent, diducta leviora sunt. Id quidem non eo pertinet, ut quaeratur, an narrandum sed quomodo narrandum sit? Nam et congerere plurima expositione quis prohibet, si id utile est causae, et promittere: sed et dividere narrationem et probationes subiungere par-

83 tibus atque ita transire ad sequentia? Nam ne his quidem
accedo, qui semper eo putant ordine, quo quid actum sit,
esse narrandum; sed eo malo narrare, quo expedit. Quod
fieri plurimis figuris licet. Nam et aliquando nobis excidisse
simulamus, cum quid utiliore loco reducimus; et interim nos
reddituros reliquum ordinem testamur, quia sic futura sit
84 causa lucidior; interim re exposita, subiungimus causas, quae
antecesserunt. Neque enim est una lex defensionis certumque
que praescriptum; pro re, pro tempore intuenda, quae pro-
sint, atque ut erit vulnus, ita vel curandum protinus vel, si
85 curatio differri potest, interim deligandum. Nec saepius
narrare duxerim nefas, quod Cicero pro Cluentio fecit; est-
que non concessum modo sed aliquando etiam necessarium, ut
in causis repetundarum omnibusque, quae simplices non sunt.
Amentis est enim, superstitione praeceptorum contra ratio-
86 nem causae trahi. Narrationem ideo ante probationes ponere
est institutum, ne iudex, qua de re dicatur, ignoret. Cur
igitur, si singula probanda aut refellenda erunt, non singula
etiam narrentur? Me certe, quantacunque nostris experi-
mentis habenda est fides, fecisse hoc in foro, quotiens ita
desiderabat utilitas, probantibus et eruditis et his, qui iudi-
cabant, scio; et (quod non arroganter dixerim, quia sunt
plurimi, quibuscum egi, qui me refellere possint, si mentior)
87 fere ponendae a me causae officium exigebatur. Neque ideo
tamen non id saepius facere oportebit, ut rerum ordinem se-
quamur. Quaedam vero etiam turpiter convertuntur, ut si
peperisse narres, deinde concepisse; apertum testamentum,
deinde signatum; in quibus si id, quod posterius est, dixeris,
de priore tacere optimum; palam est enim praecessisse.

88 Sunt quaedam et falsae expositiones, quarum in foro
duplex genus est: alterum, quod instrumentis adiuvatur, ut
P. Clodius fiducia testium, qua nocte incestum Romae com-
miserat, Interamnae se fuisse dicebat; alterum, quod est
tuendum dicentis ingenio. Id interim ad solam verecundiam
pertinet, unde etiam mihi videtur dici color; interim ad
89 quaestionem. Sed utrumcunque erit, prima sit curarum, ut
id quod fingemus fieri possit; deinde, ut et personae et loco
et tempori congruat et credibilem rationem et ordinem ha-

beat, si contigerit, etiam verae alicui rei cohaereat aut argumento, quod sit in causa, confirmetur. Nam quae tota extra rem petita sunt, mentiendi licentiam produnt. Curan- 90
dum praecipue, (quod fingentibus frequenter excidit) ne qua inter se pugnent, quaedam enim partibus blandiuntur sed in summam non consentiunt; praeterea, ne iis, quae vera esse constabit, adversa sint; in scholà etiam, ne color extra 91
themata quaeratur. Utrobique autem orator meminisse debebit actione tota, quid finxerit, quoniam solent excidere, quae falsa sunt; verumque est illud, quod vulgo dicitur, mendacem memorem esse oportere. Sciamus autem, si de nostro 92
facto quaeratur, unum nobis aliquid esse dicendum; si de alieno, mittere in plura suspiciones licere. Est tamen quibusdam scholasticis controversiis, in quibus ponitur, aliquem non respondere quod interrogatur, libertas omnia enumerandi, quae responderi potuissent. Fingenda vero memine- 93
rimus ea, quae non cadant in testem. Sunt autem haec, quae a nostro dicuntur animo, cuius ipsi tantum conscii sumus; item quod a defunctis, nec hoc enim est qui neget; itemque ab eo cui idem expediet, is enim non negabit; ab adversario quoque, quia non est habiturus in negando fidem. Somnio- 94
rum et superstitionum colores ipsa iam facilitate auctoritatem perdiderunt. Non est autem satis in narratione uti coloribus, nisi per totam actionem consentiant, cum praesertim quorundam probatio sola sit in asseveratione et perseverantia: ut 95
ille *parasitus, qui ter abdicatum a divite iuvenem et absolutum tanquam suum filium asserit*, habebit quidem colorem, quo dicat, et paupertatem sibi causam exponendi fuisse, et ideo a se parasiti personam esse susceptam, quia in illa domo filium haberet; et ideo illum ter innocentem abdicatum, quia filius abdicantis non esset. Nisi tamen in omni- 96
bus verbis et amorem patrium atque hunc quidem ardentissimum ostenderit, et odium divitis et metum pro iuvene, quem periculose mansurum in illa domo, in qua tam invisus sit, sciat: suspicione subiecti petitoris non carebit. Evenit ali- 97
quando in scholasticis controversiis, quod in foro an possit accidere dubito, ut eodem colore utraque pars utatur, deinde eum pro se quaeque defendat, ut in illa controversia: *Uxor* 98

marito dixit, appellatam se de stupro a privigno et sibi constitutum tempus et locum; eadem contra filius detulit de noverca, edito tantum alio tempore ac loco; pater in eo, quem uxor praedixerat, filium invenit, tum in eo, quem filius, uxorem; illam repudiavit, qua tacente filium abdicat. Nihil dici potest pro iuvene, quod non idem sit pro
99 noverca. Ponentur tamen etiam communia; deinde ex personarum comparatione et indicii ordine et silentio repudia-
100 tae argumenta ducentur. Ne illud quidem ignorare oportet, quaedam esse, quae colorem non recipiant sed tantum defendenda sint, qualis est ille *dives, qui statuam pauperis inimici flagellis cecidit* et reus est iniuriarum; nam factum eius modestum esse nemo dixerit, fortasse, ut sit tutum, obtinebit.

101 Quodsi pars expositionis pro nobis, pars contra nos erit: miscenda sit an separanda narratio, cum ipsa condicione causae deliberandum est. Nam si plura sunt, quae nocent: quae prosunt, obruuntur. Itaque tunc dividere optimum erit, et his, quae partem nostram adiuvabunt, expositis et confirmatis, adversus reliqua uti remediis, de quibus supra
102 dictum est. Si plura proderunt: etiam coniungere licebit, ut, quae obstant, in mediis velut auxiliis nostris posita minus habeant virium. Quae tamen non erunt nuda ponenda, sed ut et nostra aliqua argumentatione firmemus, et diversa cur credibilia non sint, adiiciamus; quia, nisi distinxerimus, verendum est, ne bona nostra permixtis malis inquinentur.

103 Illa quoque de narratione praecipi solent, ne qua ex ea fiat excursio, ne avertatur a iudice sermo, ne alienae personae vocem demus, ne argumentemur, adiiciunt quidam etiam, ne utamur affectibus; quorum pleraque sunt frequentissime custodienda, imo nunquam, nisi ratio coegerit, mu-
104 tanda. Ut sit expositio perspicua et brevis, nihil quidem tam raro poterit habere rationem quam excursio; nec unquam debebit esse nisi brevis et talis, ut vi quadam videamur affectus velut recto itinere depulsi, qualis est Ciceronis circa
105 nuptias Sasiae: *O mulieris scelus incredibile et praeter hanc unam in omni vita inauditum! O libidinem effrenatam et indomitam! O audaciam singularem! nonne*

timuisse, si minus vim deorum hominumque famam, at illam ipsam noctem facesque illas nuptiales! non limen cubiculi! non cubile filiae! non parietes denique ipsos, superiorum testes nuptiarum! Sermo vero aversus a 106
iudice et brevius indicat interim et coarguit magis, qua de re idem, quod in prooemio dixeram, sentio, sicut de prosopopoeia quoque; qua tamen non Servius modo Sulpicius utitur pro Aufidia: *Somnone te languidum an gravi lethargo putem oppressum?* sed M. quoque Tullius circa nauarchos, (nam ea quoque rei expositio est) *Ut adeas, tantum dabis,* et reliqua. Quid? pro Cluentio, Staieni Bulbique colloquium 107
nonne ad celeritatem plurimum et ad fidem confert? Quae ne fecisse inobservantia quadam videatur, quanquam hoc in illo credibile non est, in Partitionibus praecepit, ut habeat narratio suavitatem, admirationes, exspectationes, exitus inopinatos, colloquia personarum, omnes affectus. Argumenta- 108
bimur, ut dixi, nunquam; argumentum ponemus aliquando; quod facit pro Ligario Cicero, cum dicit, sic eum provinciae praefuisse, ut illi pacem esse expediret. Inseremus expositioni et brevem, cum res poscet, defensionem et rationem factorum. Neque enim narrandum est tanquam testi sed tan- 109
quam patrono. Rei ordo per se talis est: *Q. Ligarius legatus C. Considio profectus.* Quid ergo M. Tullius? *Q. enim,* inquit, *Ligarius, cum esset nulla belli suspicio, legatus in Africam cum C. Considio profectus est.* Et alibi: *Non* 110
modo ad bellum sed ne ad minimam quidem suspicionem belli. Et cum esset indicaturo satis, *Q. Ligarius nullo se implicari negotio passus est:* adiecit, *domum spectans, ad suos redire cupiens.* Ita, quod exponebat, et ratione fecit credibile et affectu quoque implevit. Quo magis miror 111
eos, qui non putant utendum in narratione affectibus. Qui si hoc dicunt, non diu neque ut in epilogo: mecum sentiunt; effugiendae sunt enim morae. Ceterum cur ego iudicem nolim, dum eum doceo, etiam movere? Cur, 112
quod in summa parte sum actionis petiturus, non in primo statim rerum ingressu, si fieri potest, consequar? cum praesertim etiam in probationibus faciliorem sim animum eius habiturus occupatum vel ira vel miseratione. An non M. Tul- 113

lius circa verbera civis Romani omnes brevissime movet
affectus, non solum condicione ipsius, loco iniuriae, genere
verberum, sed animi quoque commendatione? Summum enim
virum ostendit, qui, cum virgis caederetur, non ingemuerit,
non rogaverit; sed tantum civem Romanum esse se cum in-
114 vidia caedentis et fiducia iuris clamaverit. Quid? Philodami
casum nonne cum per totam expositionem incendit invidia,
tum in supplicio ipso lacrimis implevit, cum flentes non tam
narraret quam ostenderet, patrem de morte filii, filium de
115 patris? Quid ulli epilogi possunt magis habere miserabile?
Serum est enim advocare his rebus affectum in peroratione,
quas securus narraveris; assuevit illis iudex iamque eas sine
motu mentis accipit, quibus commotus novis non est, et dif-
ficile est nobis mutare animi habitum semel constitutum.

116 Ego vero (neque enim dissimulabo iudicium meum, quan-
quam id, quod sum dicturus, exemplis magis quam prae-
ceptis ullis continetur) narrationem, ut si ullam partem ora-
tionis, omni qua potest gratia et venere exornandam puto.
Sed plurimum refert, quae sit natura eius rei, quam expone-
117 mus. In parvis ergo, quales sunt fere privatae, sit ille
pressus et velut applicitus rei cultus; in verbis summa dili
gentia; quae in locis impetu feruntur et circumiectae orationis
copia latent, hic expressa et, ut vult Zeno, *sensu tincta*
esse debebunt; compositio dissimulata quidem sed tamen
118 quam iucundissima; figurae non illae poeticae et contra ra-
tionem loquendi auctoritate veterum receptae, (nam debet
esse quam purissimus sermo) sed quae varietate taedium
effugiant et mutationibus animum levent; ne in eundem ca-
sum, similem compositionem, pares elocutionum tractus in-
cidamus. Caret enim ceteris lenociniis expositio et, nisi
119 commendetur hac venustate, iaceat necesse est. Nec in ulla
parte intentior est iudex, eoque nihil recte dictum perit.
Praeterea nescio quomodo etiam credit facilius, quae au-
120 dienti iucunda sunt, et voluptate ad fidem ducitur. Ubi vero
maior res erit: et atrocia invidiose et tristia miserabiliter
dicere decebit; non ut consumantur affectus sed ut tamen
velut primis lineis designentur et plane, qualis futura sit
121 imago rei, statim appareat. Ne sententia quidem velut fati

gatum intentione stomachum iudicis reficere dissuaserim,
maxime quidem brevi interiectione, qualis est illa: *Fecerunt
servi Milonis, quod suos quisque servos in tali re facere
voluisset;* interim paulo liberiore, qualis est illa: *Nubit ge-
nero socrus, nullis auspicibus, nullis auctoribus, funestis
ominibus omnium.* Quod cum sit factum his quoque tem- 122
poribus, quibus omnis ad utilitatem potius quam ad osten-
tationem componebatur oratio, et erant adhuc severiora iu-
dicia: quanto nunc faciendum magis, cum in ipsa capitis aut
fortunarum pericula irrupit voluptas? cui hominum desiderio
quantum dari debeat, alio loco dicam. Interim aliquid in-
dulgendum esse confiteor. Multum confert adiecta veris 123
credibilis rerum imago, quae velut in rem praesentem per-
ducere audientes videtur, qualis est illa M. Caelii in Anto-
nium descriptio: *Namque ipsum offendunt temulento sopore
profligatum, totis praecordiis stertentem, ructuosos spiri-
tus geminare, praeclarasque contubernales ab omnibus
spondis transversas incubare et reliquas circumiacere
passim. Quae tamen exanimatae terrore, hostium adventu* 124
*percepto, excitare Antonium conabantur, nomen inclama-
bant, frustra a cervicibus tollebant, blandius alia ad au-
rem invocabat, vehementius etiam nonnulla feriebat; qua-
rum cum omnium vocem tactumque noscitaret, proximae
cuiusque collum amplexu petebat, neque dormire excita-
tus neque vigilare ebrius poterat, sed semisomno sopore
inter manus centurionum concubinarumque iactabatur.* Ni-
hil his neque credibilius fingi neque vehementius exprobrari
neque manifestius ostendi potest.

Neque illud quidem praeteribo, quantam afferat fidem 125
expositioni narrantis auctoritas; quam mereri debemus ante
omnia quidem vita sed et ipso genere orationis, quod quo
fuerit gravius ac sanctius, hoc plus habeat necesse est in
affirmando ponderis quoque. Effugienda igitur in hac prae- 126
cipue parte omnis calliditatis suspicio, neque enim se usquam
custodit magis iudex; nihil videatur fictum, nihil sollicitum;
omnia potius a causa quam ab oratore profecta credantur.
At hoc pati non possumus, et perire artem putamus, nisi ap- 127
paret, cum desinat ars esse, si apparet. Pendemus ex laude

atque hanc laboris nostri ducimus summam. Ita, quae circumstantibus ostentare volumus, iudicibus prodimus.

128 Est quaedam repetita narratio, quae ἐπιδιήγησις dicitur, sane res declamatoria magis quam forensis ideo autem reperta, ut, quia narratio brevis esse debet, fusius et ornatius res possit exponi; quod fit vel invidiae gratia vel miserationis. Id enim raro faciendum iudico neque sic unquam, ut totus ordo repetatur; licet enim per partes idem consequi. Ceterum, qui uti ἐπιδιηγήσει volet, narrationis loco rem stringat et contentus indicare, quod factum sit, quo sit modo factum, plenius se loco suo expositurum esse promittat.

129 Initium narrationis quidam utique faciendum a persona putant, eamque, si nostra sit, ornandam, si aliena, infamandam statim. Hoc sane frequentissimum est, quia personae
130 sunt, inter quas litigatur. Sed hae quoque interim cum suis accidentibus ponendae, cum id profuturum est: ut *A. Cluentius fuit pater huiusce, iudices, homo non solum municipii Larinatis, ex quo erat, sed regionis illius et vicinitatis virtute, existimatione, nobilitate princeps*; interim sine his:
131 ut *Q. enim Ligarius cum esset;* frequenter vero et a re, sicut pro Tullio Cicero: *Fundum habet in agro Thurino M. Tullius paternum;* Demosthenes pro Ctesiphonte: *Τοῦ γὰρ*
132 *Φωκικοῦ συστάντος πολέμου.* De fine narrationis cum iis contentio est, qui perduci expositionem volunt eo, unde quaestio oritur: *His rebus ita gestis, P. Dolabella praetor interdixit, ut est consuetudo, de vi, hominibus armatis, sine ulla exceptione, tantum ut, unde deiecisset, restitueret; deinde restituisse se dixit. Sponsio facta est; hac de sponsione vobis iudicandum est.* Id a petitore semper fieri potest, a defensore non semper.

DE EGRESSIONE.

III. Ordine ipso narrationem sequitur confirmatio. Probanda sunt enim, quae propter hoc exposuimus. Sed priusquam ingrediar hanc partem, pauca mihi de quorundam opinione dicenda sunt. Plerisque moris est, prolato rerum ordine, protinus utique in aliquem laetum aut plausibilem
2 locum quam maxime possint favorabiliter excurrere. Quod

quidem natum ab ostentatione declamatoria iam in forum venit, postquam agere causas non ad utilitatem litigatorum sed ad patronorum iactationem repertum est; ne, si pressae illi, qualis saepius desideratur, narrationis gracilitati coniuncta argumentorum pugnacitas fuerit, dilatis diutius dicendi voluptatibus oratio refrigescat. In quo vitium illud est, quod 3
sine discrimine causarum atque utilitatis hoc, tanquam semper expediat aut etiam necesse sit, faciunt; eoque sumptas ex his partibus, quarum alius erat locus, sententias in hanc congerunt, ut plurima aut iterum dicenda sint aut, quia alieno loco dicta sunt, dici suo non possint. Ego autem confiteor, 4
hoc expatiandi genus non modo narrationi sed etiam quaestionibus, vel universis vel interim singulis, opportune posse subiungi, cum res postulat aut certe permittit, atque eo vel maxime illustrari ornarique orationem; sed si cohaeret et sequitur, non si per vim cuneatur et, quae natura iuncta erant, distrahit. Nihil enim tam est consequens quam narra- 5
tioni probatio, nisi excursus ille vel quasi finis narrationis vel quasi initium probationis est. Erit ergo illi nonnunquam locus, ut, si expositio circa finem atrox fuerit, prosequamur eam velut erumpente protinus indignatione. Quod tamen 6
ita fieri oportebit, si res dubitationem non habebit. Alioqui prius est, quod obiicias, verum efficere quam magnum, quia criminum invidia pro reo est, priusquam probabitur; difficillima est enim gravissimi cuiusque sceleris fides. Idem 7
fieri non inutiliter potest, ut, si merita in adversarium aliqua exposueris, in ingratum inveharis; aut, si varietatem criminum narratione demonstraveris, quantum ob ea periculum intentetur, ostendas. Verum haec breviter omnia. Iudex 8
enim, ordine audito, festinat ad probationem et quamprimum certus esse sententiae cupit. Praeterea cavendum est, ne ipsa expositio vanescat, aversis in aliud animis et inani mora fatigatis.

Sed ut non semper est necessaria post narrationem illa 9
procursio, ita frequenter utilis ante quaestionem praeparatio, utique si prima specie minus erit favorabilis, si legem asperam ac poenarias actiones tuebimur. Est hic locus velut sequentis exordii ad conciliandum probationibus nostris iu-

dicem, mitigandum, concitandum. Quod liberius hic et ve-
10 hementius fieri potest, quia iudici causa iam nota est. Hic
igitur velut fomentis, si quid erit asperum, praemolliemus,
quo facilius aures iudicum quae post propositari erimus ad-
mittant, ne iustum oderint. Nihil enim facile persuadetur
11 invitis. Quo loco tamen iudicis quoque noscenda natura
est, iuri magis an aequo sit appositus; proinde enim magis
aut minus erit hoc necessarium. Ceterum res eadem et
post quaestionem perorationis vice fungitur.

12 Hanc partem παρέκβασιν vocant Graeci, Latini egres-
sum vel egressionem. Sed hae sunt plures, ut dixi,
quae per totam causam varios habent excursus, ut laus ho-
minum locorumque, ut descriptio regionum, expositio qua-
13 rundam rerum gestarum, ut laetitia fabularum. Quo ex ge-
nere est in orationibus contra Verrem compositis Siciliae
laus, Proserpinae raptus; pro C. Cornelio popularis illa vir-
tutum Cn. Pompeii commemoratio, in quam ille divinus ora-
tor, velut nomine ipso ducis cursus dicendi teneretur, abru-
14 pto, quem inchoaverat, sermone devertit. Ac totum παρέκ-
βασις est, ut mea quidem fert opinio, alicuius rei sed
ad utilitatem causae pertinentis extra ordinem
excurrens tractatio. Quapropter non video, cur hunc
ei potissimum locum assignent, qui rerum ordinem sequitur;
non magis quam illud, cur hoc nomen ita demum proprium
putent, si aliquid in digressu sit exponendum, cum tot modis
15 a recto itinere declinet oratio. Nam quidquid dicitur prae-
ter illas quinque, quas fecimus, partes, egressio est, indi-
gnatio, miseratio, invidia, convicium, excusatio, conciliatio,
maledictorum refutatio. Similia his, quae non sunt in quae-
stione, omnis amplificatio, minutio, omne affectus genus; at-
que ea maxime iucundam et ornatam faciunt orationem, de
luxuria, de avaritia, de religione, de officiis; quae cum
sint argumentis subiecta similium rerum, quia cohaerent,
16 egredi non videntur. Et plurima sunt, quae rebus nihil se-
cum cohaerentibus inseruntur, quibus iudex reficitur, admo-
netur, placatur, rogatur, laudatur. Innumerabilia sunt haec,
quorum alia sic praeparata afferimus, quaedam ex occasione
vel ex necessitate ducimus, si quid nobis agentibus novi ac-

cidit, interpellatio, interventus alicuius, tumultus. Unde Ci- 17
ceroni quoque in prooemio, cum diceret pro Milone, digredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet. Potest autem paulo longius exire, qui praeparat aliquid ante quaestionem et qui finitae probationi velut commendationem adiicit. At qui ex media erumpit, cito ad id redire debet, unde devertit.

DE PROPOSITIONE.

IV. Sunt qui narrationi propositionem subiungant tanquam partem iudicialis materiae, cui opinioni respondimus. Mihi autem propositio videtur omnis confirmationis initium, quod non modo in ostendenda quaestione principali sed nonnunquam etiam in singulis argumentis poni solet maximeque in his, quae ἐπιχειρήματα vocantur. Sed nunc de
priore loquimur. Ea non semper uti necesse est. Aliquando 2
enim sine propositione quoque satis manifestum est, quid in quaestione versetur, utique si narratio ibi finem habet, ubi initium quaestio; adeo, ut aliquando subiungatur expositioni, quae solet in argumentis esse summa collectio: *Haec, sicut exposui, ita gesta sunt, iudices; insidiator superatus est,*
vi victa vis vel potius oppressa virtute audacia est. Non- 3
nunquam vero valde utilis est, ubi res defendi non potest et de fine quaeritur, ut pro eo, qui pecuniam privatam de templo sustulit: *Sacrilegii agitur, de sacrilegio cognoscitis;* ut iudex intelligat, id unum esse officii sui, quaerere, an id,
quod obiicitur, sacrilegium sit. Item in causis obscuris aut 4
multiplicibus; nec semper propter hoc solum, ut sit causa lucidior, sed aliquando etiam, ut magis moveat. Movet autem, si protinus subtexantur aliqua, quae prosint. *Lex aperte scripta est, ut peregrinus, qui murum ascenderit, morte multetur; peregrinum te esse certum est; quin ascenderis murum, non quaeritur; quid superest, nisi ut te puniri oporteat?* Haec enim propositio confessionem adversarii premit et quodammodo iudicandi moram tollit, nec indicat quaestionem iudici sed adiuvat.

Sunt autem propositiones et simplices et duplices vel 5
multiplices, quod accidit non uno modo. Nam et plura cri-

mina iunguntur, ut cum *Socrates accusatus est*, *quod corrumperet iuventutem et novas superstitiones introduceret;* et singula ex pluribus colliguntur, ut cum *legatio male gesta obiicitur Aeschini*, *quod mentitus sit*, *quod nihil ex mandatis fecerit*, *quod moratus sit*, *quod munera acce-*
6 *perit.* Recusatio quoque plures interim propositiones habet, ut contra petitionem pecuniae: *Male petitis*, *procuratorem enim tibi esse non licuit; sed neque illi*, *cuius nomine litigas*, *habere procuratorem; sed neque est heres eius*,
7 *a quo accepisse mutuam dicor; sed nec ipsi debui.* Multiplicari haec in quantum libet possunt, sed rem ostendisse satis est. Hae si ponantur singulae, subiectis probationibus, plures sunt propositiones; si coniungantur, in partitionem cadunt.

8 Est et nuda propositio, qualis fere in coniecturalibus: *Caedis ago; furtum obiicio;* est ratione subiecta, ut *Maiestatem minuit C. Cornelius*, *nam codicem tribunus plebis ipse pro contione legit.* Praeter haec utimur propositione aut nostra, ut *Adulterium obiicio;* aut adversarii, ut *Adulterii mecum agitur;* aut communi, ut *Inter me et adversarium quaestio est*, *uter sit intestato propior.* Nonnunquam diversas quoque iungimus: *Ego hoc dico*, *adversarius hoc.*

9 Habet interim vim propositionis, etiamsi per se non est propositio, cum exposito rerum ordine subiicimus: *De his cognoscitis;* ut sit haec commonitio iudicis, quo se ad quaestionem acrius intendat et velut quodam tactu resuscitatus finem esse narrationis, initium probationis intelligat, et, nobis confirmationem ingredientibus, ipse quoque quodammodo novum audiendi sumat exordium.

DE PARTITIONE.

V. Partitio est nostrarum aut adversarii propositionum aut utrarumque ordine collocata enumeratio. Hac quidam utendum semper putant, quod ea fiat causa lucidior et iudex attentior ac docilior, si scierit, et de quo dicimus et
2 de quo dicturi postea simus. Rursus quidam periculosum id oratori arbitrantur duabus ex causis: quod nonnunquam et

excidere soleant, quae promisimus, et, si qua in partiendo praeterimus, occurrere; quod quidem nemini accidet, nisi qui plane vel nullo fuerit ingenio vel ad agendum nihil cogitati praemeditatique detulerit. Alioqui quae tam manifesta 3
et lucida est ratio quam rectae partitionis? Sequitur enim naturam ducem, adeo quoque, ut memoriae id maximum sit auxilium via dicendi non decedere. Quapropter ne illos quidem probaverim, qui partitionem vetant ultra tres propositiones extendere. Quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam iudicis et turbabit intentionem; hoc tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit causa plures desiderare. Alia sunt magis, propter quae partitione non 4
semper sit utendum: primum, quia pleraque gratiora sunt, si inventa subito nec domo allata sed inter dicendum ex re ipsa nata videantur, unde illa non iniucunda schemata, *Paene excidit mihi*, et *Fugerat me*, et *Recte admones.* Propositis enim probationibus omnis in reliquum gratia novitatis praecerpitur. Interim vero etiam fallendus est iudex et variis 5
artibus subeundus, ut aliud agi quam quod petimus putet. Nam est nonnunquam dura propositio, quod iudex si providit, non aliter praeformidat, quam qui ferrum medici prius, quam curetur, aspexit; at si, re non ante proposita, securum ac nulla denuntiatione in se conversum intrarit oratio: efficiet, quod promittenti non crederetur. Interim refugienda non 6
modo distinctio quaestionum est sed omnino tractatio; affectibus turbandus et ab intentione auferendus auditor. Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa movendum valet. Cui rei contraria est maxime tenuis illa et scrupulose in partes secta divisionis diligentia eo tempore, quo cognoscenti iudicium conamur auferre. Quid? quod in- 7
terim, quae per se levia sunt et infirma, turba valent? Ideoque congerenda sunt potius et velut eruptione pugnandum; quod tamen rarum esse debet et ex necessitate demum, cum hoc ipsum, quod dissimile rationi est, coegerit ratio. Prae- 8
ter haec in omni partitione est utique aliquid potentissimum, quod cum audivit iudex, cetera tanquam supervacua gravari solet. Itaque si plura vel obiicienda sunt vel diluenda: et utilis et iucunda partitio est, ut, quod quaque de re dicturi sumus,

ordine appareat; at si unum crimen varie defendemus, super-
9 vacua. Ut si illa partiamur, *Dicam, non talem esse hunc, quem tueor, reum, ut in eo credibile videri possit homicidium; dicam, occidendi causam huic non fuisse; dicam, hunc eo tempore, quo homo occisus est, trans mare fuisse:* omnia, quae ante id, quod ultimum est, exequeris,
10 inania videri necesse est. Festinat enim iudex ad id, quod potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat; si vel occupatus vel in aliqua potestate vel etiam si moribus incompositus, cum con-
11 vicio efflagitat. Itaque non defuerunt, qui Ciceronis illam pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse promisit *primum, neminem maioribus criminibus, gravioribus testibus, in iudicium vocatum quam Oppianicum; deinde, praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus, a quibus condemnatus sit; postremo, iudicium pecunia temptatum non pro Cluentio sed contra Cluentium;* quia, si probari posset, quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere
12 priora. Rursus nemo tam erit iniustus aut stultus, quin eum fateatur optime pro Murena esse partitum: *Intelligo, iudices, tris totius accusationis fuisse partes, et earum unam in reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam.* Nam sic et ostendit lucidissime causam et nihil fecit altero supervacuum.

13 De illo quoque genere defensionis plerique dubitant: *Si occidi, recte feci; sed non occidi;* quo enim prius pertinere, si sequens firmum sit? haec invicem obstare, et utroque utentibus in neutro haberi fidem. Quod sane in parte verum est, et illo sequenti, si modo indubitabile est, sit solo
14 utendum. At si quid in eo, quod est fortius, timebimus: utraque probatione nitemur. Alius enim alio moveri solet, et qui factum putavit, iustum credere potest; qui tanquam iusto non movebitur, factum fortasse non credet. Ut certa manus uno telo possit esse contenta: incerta plura spar-
15 genda sunt, ut sit et fortunae locus. Egregie vero Cicero pro Milone insidiatorem primum Clodium ostendit, tum addidit ex abundanti, etiamsi id non fuisset, talem tamen civem cum summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse.

Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim; 16
quia quaedam, etiamsi ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut
ea molliant, quae sequuntur. Nec omnino sine ratione est,
quod vulgo dicitur: *Iniquum petendum, ut aequum feras.*
Quod tamen nemo sic accipiat, ut omnia credat audendum. 17
Recte enim Graeci praecipiunt, *Non temptanda, quae effici
omnino non possint.* Sed quotiens hac, de qua loquor, du-
plici defensione utemur: id laborandum est, ut in illam par-
tem sequentem fides ex priore ducatur. Potest enim videri,
qui tuto etiam confessurus fuit, mentiendi causam in negando
non habere.

Et illud utique faciendum est, ut, quotiens suspicabimur 18
iudici aliam probationem desiderari, quam de qua loquimur,
promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos;
praecipueque si de pudore agitur. Frequenter autem acci- 19
dit, ut causa parum verecunda iure tuta sit; de quo ne inviti
iudices audiant et adversi, frequentius sunt admonendi, *secu-
turam defensionem probitatis et dignitatis; expectent pau-
lum et agi ordine sinant.* Quaedam interim nos invitis li- 20
tigatoribus simulandum est dicere, quod Cicero pro Cluentio
facit circa iudiciariam legem; nonnunquam, quasi interpelle-
mur ab his, subsistere; saepe avertenda ad ipsos oratio;
hortandi, ut sinant nos uti nostro consilio. Ita surrepetur
animo iudicis, et, dum sperat probationem pudoris, asperio-
ribus illis minus repugnabit. Quae cum receperit, etiam 21
verecundiae defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem
iuvabit, eritque iudex circa ius nostrum spe modestiae at-
tentior, circa modestiam iuris probatione proclivior.

Sed ut non semper necessaria aut utilis etiam partitio 22
est: ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae
confert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant, quae
dicuntur, rebus velut ex turba extractis et in conspectu iudi-
cum positis; sed reficit quoque audientem certo singularum
partium fine, non aliter quam facientibus iter multum detra-
hunt fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et 23
exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur
ad reliqua fortius exequenda scire, quantum supersit. Nihil
enim longum videri necesse est, in quo, quid ultimum sit,

24 certum est. Nec immerito multum ex diligentia partiendi tulit laudis Q. Hortensius, cuius tamen divisionem in digitos diductam nonnunquam Cicero leviter eludit. Nam est suus et in gestu modus, et vitanda, ut quae maxime, concisa nimium
25 et velut articulosa partitio. Nam et auctoritati plurimum detrahunt minuta illa nec iam membra sed frusta, et huius gloriae cupidi, quo subtilius et copiosius divisisse videantur, et supervacua assumunt et, quae natura singularia sunt, secant, nec tam plura faciunt quam minora; deinde cum fecerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem, contra quam partitio inventa est.

26 Et divisa autem et simplex propositio, quotiens utiliter adhiberi potest, primum debet esse aperta atque lucida, (nam quid sit turpius, quam id esse obscurum ipsum, quod in eum solum adhibetur usum, ne sint cetera obscura?) tum brevis nec ullo supervacuo onerata verbo. Non enim, quid dica-
27 mus, sed, de quo dicturi sumus, ostendimus. Obtinendum etiam, ne quid in ea desit, ne quid supersit. Superest autem sic fere, cum aut in species partimur, quod in genera partiri sit satis, aut genere posito subiicitur species; ut si dicam de virtute, iustitia, continentia, cum iustitia atque continentia
28 virtutis sint species. Partitio prima est, quid sit, de quo conveniat; quid, de quo ambigatur. In eo, quod convenit, quid adversarius fateatur, quid nos; in eo, de quo ambigitur, quae nostrae propositiones, quae partis adversae. Pessimum vero, non eodem ordine exequi, quo quidque proposueris.

LIBER V.

Libro quinto haec continentur: De probationibus inartificialibus. De praeiudiciis. De rumore. De tormentis. De tabulis. De iureiurando. De testibus. De probatione artificiali. De signis. De argumentis. De exemplis. De usu argumentorum. De refutatione. Quibus constet epichirema. Et quibus refellatur modis. De usu epichirematos et enthymematos.

DE PROBATIONIBUS INARTIFICIALIBUS.

Prooemium. Fuerunt et clari quidem auctores, quibus solum videretur oratoris officium docere; namque et affectus duplici ratione excludendos putabant, primum quia vitium esset omnis animi perturbatio, deinde quia iudicem a veritate pelli misericordia, gratia similibusque non oporteret, et voluptatem audientium petere, cum vincendi tantum gratia diceretur, non modo agenti supervacuum sed vix etiam viro
dignum arbitrabantur; plures vero, qui nec ab illis sine du- 2
bio partibus rationem orandi summoverent, hoc tamen proprium atque praecipuum crederent opus, sua confirmare et,
quae ex adverso proponerentur, refutare. Utrumcunque est, 3
(neque enim hoc loco meam interpono sententiam) hic erit liber illorum opinione maxime necessarius, quia toto haec sola tractantur; quibus sane et ea, quae de iudicialibus cau-
sis iam dicta sunt, serviunt. Nam neque prooemii neque 4
narrationis est alius usus, quam ut iudicem huic praeparent; et status nosse atque ea, de quibus supra scripsimus, in-
tueri, supervacuum foret, nisi ad hanc perveniremus. De- 5
nique ex quinque, quas iudicialis materiae fecimus, partibus, quaecunque alia potest aliquando necessaria causae non esse; lis nulla est, cui probatione opus non sit. Eius praecepta sic optime divisuri videmur, ut prius, quae in commune ad omnes quaestiones pertinent, ostendamus; deinde, quae in quoque causae genere propria sint, exequamur.

I. Ac prima quidem illa partitio ab Aristotele tradita consensum fere omnium meruit, alias esse probationes, quas extra dicendi rationem acciperet orator; alias, quas ex causa traheret ipse et quodam modo gigneret. Ideoque illas ἀτέχ-

νους, id est inartificiales; [has ἐντέχνους, id est arti-
2 ficiales,] vocaverunt. Ex illo priore genere sunt praeiudicia, rumores, tormenta, tabulae, iusiurandum, testes, in quibus pars maxima contentionum forensium consistit. Sed ut ipsa per se carent arte: ita summis eloquentiae viribus et allevanda sunt plerumque et refellenda. Quare mihi videntur magnopere damnandi, qui totum
3 hoc genus a praeceptis removerunt. Nec tamen in animo est, omnia, quae aut pro his aut contra dici solent, complecti. Non enim communes locos tradere destinamus, quod esset operis infiniti, sed viam quandam atque rationem. Quibus demonstratis, non modo in exequendo suas quisque vires debet adhibere sed etiam inveniendo similia, ut quaeque condicio litium poscet. Neque enim de omnibus causis dicere quisquam potest saltem praeteritis, ut taceam de futuris.

DE PRAEIUDICIIS.

II. Iam praeiudiciorum vis omnis tribus in generibus versatur: rebus, quae aliquando ex paribus causis sunt iudicatae, quae exempla rectius dicuntur, ut de rescissis patrum testamentis vel contra filios confirmatis; iudiciis ad ipsam causam pertinentibus, unde etiam nomen ductum est, qualia in Oppianicum facta dicuntur et a senatu adversus Milonem; aut cum de eadem causa pronuntiatum est, ut in reis deportatis et assertione secunda et partibus cen-
2 tumviralium, quae in duas hastas divisae sunt. Confirmantur praecipue duobus: auctoritate eorum, qui pronuntiaverunt, et similitudine rerum, de quibus quaeritur; refelluntur autem raro per contumeliam iudicum, nisi forte manifesta in his culpa erit. Vult enim cognoscentium quisque, firmam esse alterius sententiam, et ipse pronuntiaturus; nec liben-
3 ter exemplum, quod in se fortasse recidat, facit. Confugiendum ergo est in duobus superioribus, si res feret, ad aliquam dissimilitudinem causae; vix autem ulla est per omnia alteri similis. Si id non continget aut eadem causa erit: actionum incusanda negligentia aut de infirmitate personarum querendum, contra quas erit iudicatum, aut de gratia, quae testes corruperit, aut de invidia aut de ignorantia,

aut inveniendum, quod causae postea accesserit. Quorum 4
si nihil erit: licet tamen dicere multos iudiciorum casus ad inique pronuntiandum valere ideoque damnatum Rutilium, absolutos Clodium atque Catilinam. Rogandi etiam iudices, ut rem potius intueantur ipsam, quam iusiurando alieno suum donent. Adversus consulta autem senatus et decreta 5
principum vel magistratuum remedium nullum est, nisi aut inventa quantulacunque causae differentia aut aliqua vel eorundem vel eiusdem potestatis hominum posterior constitutio, quae sit priori contraria; quae si deerunt, lis non erit.

DE FAMA ATQUE RUMORE.

III. Famam atque rumores pars altera consensum civitatis et velut publicum testimonium vocat, altera sermonem sine ullo certo auctore dispersum, cui malignitas initium dederit, incrementum credulitas; quod nulli non etiam innocentissimo possit accidere fraude inimicorum falsa vulgantium. Exempla utrinque non deerunt.

DE TORMENTIS.

IV. Sicut in tormentis quoque, qui est locus frequentissimus, cum pars altera quaestionem vera fatendi necessitatem vocet, altera saepe etiam causam falsa dicendi, quod aliis patientia facile mendacium faciat aliis infirmitas necessarium. Quid attinet de his plura? Plenae sunt orationes veterum ac novorum. Quaedam tamen in hac parte 2
erunt propria cuiusque litis. Nam sive de habenda quaestione agetur: plurimum intererit, quis et quem postulet aut offerat et in quem et ex qua causa; sive iam erit habita: quis ei praefuerit, quis et quomodo sit tortus, incredibilia dixerit an inter se constantia, perseveraverit in eo, quod coeperat, an aliquid dolore mutarit, prima parte quaestionis an procedente cruciatu. Quae utrinque tam infinita sunt quam ipsa rerum varietas.

DE TABULIS.

V. Contra tabulas quoque saepe dicendum est, cum eas non solum refelli sed etiam accusari sciamus esse usi-

tatum. Cum sit autem in his aut scelus signatorum aut ignorantia · tutius ac facilius id, quod secundo loco diximus, tra-
2 ctatur, quo pauciores rei fiunt. Sed hoc ipsum argumenta ex causa trahit, si forte aut incredibile est, id actum esse, quod tabulae continent, aut, quod frequentius evenit, aliis probationibus aeque inartificialibus solvitur; si aut is, in quem signatum est, aut aliquis signator dicitur abfuisse vel prius esse defunctus; si tempora non congruunt; si vel antecedentia vel insequentia tabulis repugnant. Inspectio etiam ipsa saepe falsum deprehendit.

DE IUREIURANDO.

VI. Iusiurandum litigatores aut offerunt suum aut non recipiunt oblatum; aut ab adversario exigunt aut recusant, cum ab ipsis exigatur. Offerre suum sine illa condi-
2 cione, ut vel adversarius iuret, fere improbum est. Qui tamen id faciet: aut vita se tuebitur, ut eum non sit credibile peieraturum; aut ipsa vi religionis, in qua plus fidei consequetur, si id egerit, ut non cupide ad hoc descendere sed ne hoc quidem recusare videatur; aut, si causa patietur, modo litis, propter quam devoturus se ipse non fuerit; aut praeter alia causae instrumenta adiicit ex abundanti hanc
3 quoque conscientiae suae fiduciam. Qui non recipiet: et iniquam condicionem et a multis contemni iurisiurandi metum dicet, cum etiam philosophi quidam sint reperti, qui deos agere rerum humanarum curam negant; eum vero, qui nullo deferente iurare sit paratus, et ipsum velle de causa sua pronuntiare et, quam id, quod offert, leve ac facile credat,
4 ostendere. At is, qui defert, alioqui agere modeste videtur, cum litis adversarium iudicem faciat, et eum, cuius cognitio est, onere liberat, qui profecto alieno iureiurando
5 stari quam suo mavult. Quo difficilior recusatio est, nisi forte res est ea, quam credibile sit notam ipsi non esse. Quae excusatio si deerit: hoc unum relinquetur, ut invidiam sibi quaeri ab adversario dicat atque id agi, ut in causa, in qua vincere non possit, queri possit. Itaque hominem quidem malum occupaturum hanc condicionem fuisse, se autem probare malle, quae affirmet, quam dubium cuiquam relin-

quere, an peierarit. Sed nobis adolescentibus seniores in 6
agendo facti praecipere solebant, ne unquam iusiurandum deferremus, sicut neque optio iudicis adversario esset permittenda nec ex advocatis partis adversae iudex eligendus; nam, si dicere contraria turpe advocato videretur, certe turpius habendum, facere quod noceat.

DE TESTIBUS.

VII. Maximus tamen patronis circa testimonia sudor est. Ea dicuntur aut per tabulas aut a praesentibus. Simplicior contra tabulas pugna. Nam et minus obstitisse videtur pudor inter paucos signatores, et pro diffidentia premitur absentia. Si reprehensionem non capit ipsa persona: infamare signatores licet. Tacita praeterea quaedam cogitatio 2
refragatur his omnibus, quod nemo per tabulas dat testimonium nisi sua voluntate; quo ipso non esse amicum ei se, contra quem dicit, fatetur. Neque tamen protinus cesserit orator, quo minus et amicus pro amico et inimicus contra inimicum possit verum, si integra sit ei fides, dicere. Sed late locus uterque tractatur.

Cum praesentibus vero ingens dimicatio est, ideoque 3
velut duplici contra eos proque iis acie confligitur actionum et interrogationum. In actionibus primum generaliter pro testibus atque in testes dici solet. Est hic communis locus, 4
cum pars altera nullam firmiorem probationem esse contendit, quam quae sit hominum scientia nixa; altera ad detrahendam illis fidem omnia, per quae fieri soleant falsa testimonia, enumerat. Sequens ratio est, cum specialiter quidem sed 5
tamen multos pariter invadere patroni solent. Nam et gentium simul universarum elevata testimonia ab oratoribus scimus et tota genera testimoniorum: ut de auditionibus; non enim ipsos esse testes sed iniuratorum afferre voces; ut in causis repetundarum, qui se reo numerasse pecunias iurant, litigatorum non testium habendos loco. Interim adversus singulos 6
dirigitur actio; quod insectationis genus et permixtum defensioni legimus in orationibus plurimis et separatim editum, sicut in Vatinium testem. Totum igitur excutiamus locum, quando universam institutionem aggressi sumus. Sufficiebant

alioqui libri duo a Domitio Afro in hanc rem compositi, quem
adolescentulus senem colui, ut non lecta mihi tantum ea sed
pleraque ex ipso sint cognita. Is verissime praecepit, pri-
mum esse in hac parte officium oratoris, ut totam causam
8 familiariter norit; quod sine dubio ad omnia pertinet. Quo-
modo contingat, explicabimus, cum ad destinatum huic parti
locum venerimus. Ea res suggeret materiam interrogationi et
veluti tela ad manum sumministrabit; eadem docebit, ad
quae iudicis animus actione sit praeparandus. Debet enim
vel fieri vel detrahi testibus fides oratione perpetua, quia sic
quisque dictis movetur, ut est ad credendum vel non creden-
dum ante formatus.

9 Et quoniam duo genera sunt testium, aut voluntariorum
aut eorum, quibus in iudiciis publicis lege denuntiatur, quo-
rum altero pars utraque utitur, alterum accusatoribus tan-
tum concessum est: separemus officium dantis testes et
refellentis.

10 Qui voluntarium producit, scire, quid is dicturus
sit, potest; ideoque faciliorem videtur in rogando habere
rationem. Sed haec quoque pars acumen ac vigilantiam po
scit, providendumque, ne timidus, ne inconstans, ne impru-
11 dens testis sit; turbantur enim et a patronis diversae partis
inducuntur in laqueos et plus deprehensi nocent quam firmi
et interriti profuissent. Multum igitur domi ante versandi,
variis percontationibus, quales haberi ab adversario possint,
explorandi sunt. Sic fit, ut aut constent sibi aut, si quid titu-
baverint, opportuna rursus eius, a quo producti sunt, inter-
12 rogatione velut in gradum reponantur. In his quoque adhuc,
qui constiterint sibi, vitandae sunt insidiae; nam frequenter
subiici ab adversario solent et omnia profutura polliciti di-
versa respondent et auctoritatem habent non arguentium illa
13 sed confitentium. Explorandum igitur, quas causas laedendi
adversarium afferant; nec id sat est inimicos fuisse, sed an
desierint, an per hoc ipsum reconciliari velint, ne corrupti
sint, ne poenitentia propositum mutaverint. Quod cum in iis
quoque, qui ea, quae dicturi videntur, re vera sciunt, ne-
cessarium est praecavere: multo magis in iis, qui se dictu-
14 ros, quae falsa sunt, pollicentur. Nam et frequentior eorum

poenitentia est et promissum suspectius et, si perseverarint,
reprehensio facilior.

Eorum vero, quibus denuntiatur, pars testium est 15
quae reum laedere velit, pars quae nolit, idque interim scit
accusator interim nescit. Fingamus in praesentia scire; in
utroque tamen genere summis artibus interrogantis opus est.
Nam si habet testem cupidum laedendi, cavere debet hoc 16
ipsum, ne cupiditas eius appareat; nec statim de eo, quod
in iudicium venit, rogare, sed aliquo circuitu ad id perve-
nire, ut illi, quod maxime dicere voluit, videatur expres-
sum; nec nimium instare interrogationi, ne omnia respondendo
testis fidem suam minuat; sed in tantum evocare eum, quan-
tum sumere ex uno satis sit. At in eo, qui verum invitus 17
dicturus est, prima felicitas interrogantis extorquere, quod
is noluerit. Hoc non alio modo fieri potest, quam longius
interrogatione repetita. Respondebit enim, quae nocere cau-
sae non arbitrabitur; ex pluribus deinde, quae confessus
erit, eo perducetur, ut, quod dicere non vult, negare non
possit. Nam, ut in oratione sparsa plerumque colligimus ar- 18
gumenta, quae per se nihil reum aggravare videantur, con-
gregatione deinde eorum factum convincimus: ita huiusmodi
testis multa de anteactis, multa de insecutis, loco, tempore,
persona, ceteris est interrogandus, ut in aliquod responsum
incidat, post quod illi vel fateri, quae volumus, necesse sit,
vel iis, quae iam dixerit, repugnare. Id si non contingit: 19
reliquum erit, ut eum nolle dicere manifestum sit; protra-
hendusque, ut in aliquo, quod vel extra causam sit, depre-
hendatur; tenendus etiam diutius, ut omnia ac plura, quam
res desiderat, pro reo dicendo suspectus iudici fiat; quo non
minus nocebit, quam si vera in reum dixisset. At, si, quod 20
secundo loco diximus, nesciet actor, quid propositi testis
attulerit: paulatim, et, ut dicitur, pedetentim interrogando
experietur animum eius et ad id responsum, quod eliciendum
erit, per gradus ducet. Sed, quia nonnunquam sunt hae quo- 21
que testium artes, ut primo ad voluntatem respondeant, quo
maiore fide diversa postea dicant: est oratoris, suspectum
testem, dum prodest, dimittere.

Patronorum in parte expeditior in parte difficilior inter- 22

rogatio est. Difficilior hoc, quod raro unquam possunt ante iudicium scire, quid testis dicturus sit; expeditior, quod,
23 cum interrogandus est, sciunt, quid dixerit. Itaque, quod in eo incertum est, cura et inquisitione opus est, quis reum premat, quas et quibus ex causis inimicitias habeat; eaque in oratione praedicenda atque amolienda sunt, sive odio conflatos testes sive invidia sive gratia sive pecunia videri volumus. Et si deficietur numero pars diversa, paucitatem; si abundabit, conspirationem; si humiles producet, vilitatem;
24 si potentes, gratiam oportebit incessere. Plus tamen proderit causas, propter quas reum laedant, exponere; quae sunt variae et pro condicione cuiusque litis aut litigatoris. Nam contra illa, quae supra diximus, simili ratione responderi locis communibus solet; quia et in paucis atque humilibus accusator simplicitate gloriari potest, quod neminem praeter eos, qui possint scire, quaesierit; et multos atque honestos
25 commendare aliquanto est facilius. Verum interim et singulos ut exornare ita destruere contingit, aut recitatis in actione aut nominatis testibus. Quod iis temporibus, quibus testis non post finitas actiones rogabatur, et facilius et frequentius fuit. Quid autem in quemque testium dicendum sit, sumi nisi ex ipsorum personis non potest.

26 Reliquae interrogandi sunt partes. Qua in re primum est nosse testem. Nam timidus terreri, stultus decipi, iracundus concitari, ambitiosus inflari, longus protrahi potest; prudens vero et constans vel tanquam inimicus et pervicax dimittendus statim vel non interrogatione sed brevi interlocutione patroni refutandus est aut aliquo, si continget, urbane dicto refrigerandus aut, si quid in eius vitam dici po-
27 terit, infamia criminum destruendus. Probos quosdam et verecundos non aspere incessere profuit; nam saepe, qui adversus insectantem pugnat, modestia mitigatur. Omnis autem interrogatio aut in causa est aut extra causam. In causa, sicut accusatori praecepimus, patronus quoque altius et, unde nihil suspecti sit, repetita percontatione, priora sequentibus applicando saepe eo perducit homines, ut in-
28 vitis quod prosit extorqueat. Eius rei sine dubio neque disciplina ulla in scholis neque exercitatio traditur, et naturali

magis acumine aut usu contingit haec virtus. Si quod tamen
exemplum ad imitationem demonstrandum sit: solum est,
quod ex dialogis Socraticorum maximeque Platonis duci pot-
est; in quibus adeo scitae sunt interrogationes, ut, cum ple-
risque bene respondeatur, res tamen ad id, quod volunt
efficere, perveniat. Illud fortuna interim praestat, ut aliquid, 29
quod inter se parum consentiat, a teste dicatur; interim,
quod saepius evenit, ut testis testi diversa dicat. Acuta autem
interrogatio ad hoc, quod casu fieri solet, etiam ratione per-
ducat. *Extra causam* quoque multa, quae prosint, rogari 30
solent, de vita testium aliorum, de sua quisque, si turpitudo,
si humilitas, si amicitia accusatoris, si inimicitiae cum reo,
in quibus aut dicant aliquid, quod prosit, aut in mendacio
vel cupiditate laedendi deprehendantur. Sed in primis inter- 31
rogatio debet esse circumspecta, quia multa contra patronos
venuste testis saepe respondet, eique praecipue vulgo fave-
tur; tum verbis quam maxime ex medio sumptis, ut, qui
rogatur, (is autem est saepius imperitus) intelligat, aut ne
intelligere se neget, quod interrogantis non leve frigus est.
Illae vero pessimae artes, testem subornatum in subsellia 32
adversarii mittere, ut inde excitatus plus noceat vel dicendo
contra reum, cum quo sederit, vel, cum adiuvisse testimonio
videbitur, faciendo ex industria multa immodeste atque in-
temperanter, per quae non a se dictis tantum detrahat fidem
sed ceteris quoque, qui profuerant, auferat auctoritatem;
quorum mentionem habui, non ut fierent sed ut vitarentur.

Saepe inter se collidi solent inde testatio hinc testes;
locus utrinque; haec enim se pars iureiurando, illa consensu
signantium tuetur. Saepe inter testes et argumenta quaesi- 33
tum est. Inde scientiam in testibus et religionem, ingenia
esse in argumentis dicitur; hinc testem gratia, metu, pecunia,
ira, odio, amicitia, ambitu fieri; argumenta ex natura duci,
in his iudicem sibi, in illis alii credere. Communia haec 34
pluribus causis, multumque iactata sunt et semper tamen
iactabuntur. Aliquando utrinque sunt testes, et quaestio se-
quitur ex ipsis, Utri meliores viri? ex causis, Utri magis cre-
dibilia dixerint? ex litigatoribus, Utri gratia magis valuerint?
His adiicere si qui volet ea, quae divina testimonia vocant, 35

ex responsis, oraculis, ominibus: duplicem sciat esse eorum tractatum, generalem alterum, in quo inter Stoicos et Epicuri sectam secutos pugna perpetua est, *regaturne providentia mundus;* specialem alterum circa partes divinationis,
36 ut quaeque in quaestionem cadit. Aliter enim oraculorum aliter aruspicum, augurum, coniectorum, mathematicorum fides confirmari aut refelli potest, cum sit rerum ipsarum ratio diversa. Circa eiusmodi quoque instrumenta firmanda vel destruenda multum habet operis oratio, si quae sint voces per vinum, somnum, dementiam emissae, vel excepta parvulorum indicia, quos pars altera nihil fingere, altera
37 nihil iudicare dictura est. Nec tantum praestari hoc genus potenter, sed etiam, ubi non est, desiderari solet: Pecuniam dedisti; quis numeravit? ubi? unde? Venenum arguis; ubi emi? a quo? quanti? per quem dedi? quo conscio? Quae fere omnia pro Cluentio Cicero in crimine veneficii excutit. Haec de inartificialibus quam brevissime potui.

DE PROBATIONE ARTIFICIALI.

VIII. Pars altera probationum, quae est tota in arte constatque rebus ad faciendam fidem appositis, plerumque aut omnino negligitur aut levissime attingitur ab his, qui argumenta velut horrida et confragosa vitantes amoenioribus locis desident, neque aliter quam ii, qui traduntur a poetis gustu cuiusdam apud Lotophagos graminis et Sirenum cantu deleniti voluptatem saluti praetulisse, dum laudis falsam imaginem persequuntur, ipsa, propter quam dicitur,
2 victoria cedunt. Atqui cetera, quae continuo magis orationis tractu decurrunt, in auxilium atque ornamentum argumentorum comparantur, nervisque illis, quibus causa continetur, adiiciunt inducti super corporis speciem: ut, si forte quid factum ira vel metu vel cupiditate dicatur, latius, quae cuiusque affectus natura sit, prosequamur. Iisdem laudamus, incusamus, augemus, minuimus, describimus, deterremus,
3 querimur, consolamur, hortamur. Sed horum esse opera in rebus aut certis, aut de quibus tanquam certis loquimur, potest. Nec abnuerim esse aliquid in delectatione, multum

vero in commovendis affectibus; sed haec ipsa plus valent, cum se didicisse iudex putat, quod consequi nisi argumentatione aliaque fide rerum non possumus.

Quorum priusquam partiamur species, indicandum est, 4
esse quaedam in omni probationum genere *communia*. Nam neque ulla quaestio est, quae non sit aut in re aut in persona; neque esse argumentorum loci possunt nisi in iis, quae rebus aut personis accidunt, eaque aut per se in- 5
spici solent aut ad aliud referri; nec ulla confirmatio nisi aut ex consequentibus aut ex repugnantibus, et haec necesse est aut ex praeterito tempore aut ex coniuncto aut ex sequenti petere; nec ulla res probari nisi ex alia potest, eaque sit oportet aut maior aut par aut minor. Argu- 6
menta vero reperiuntur aut in quaestionibus, quae etiam separatae a complexu rerum personarumque spectari per se possint; aut in ipsa causa, cum invenitur aliquid in ea non ex communi ratione ductum sed eius iudicii, de quo cognoscitur, proprium. Probationum praeterea omnium aliae sunt necessariae aliae credibiles aliae non repugnantes. Et ad- 7
huc omnium probationum quadruplex ratio est, ut vel quia est aliquid, aliud non sit, ut: *Dies est, nox non est*; vel quia est aliquid, et aliud sit: *Sol est supra terram, dies est*; vel quia aliquid non est, aliud sit: *Nox non est, dies est*; vel quia aliquid non est, nec aliud sit: *Non est rationalis, nec homo est*. His in universum praedictis partes subiiciam.

DE SIGNIS.

IX. Omnis igitur probatio artificialis constat aut *signis* aut *argumentis* aut *exemplis*. Nec ignoro plerisque videri signa partem argumentorum. Quae mihi separandi ratio haec fuit prima, quod sunt paene ex illis inartificialibus; cruenta enim vestis et clamor et livor et talia sunt instrumenta, qualia tabulae, rumores, testes; nec inveniuntur ab oratore sed ad eum cum ipsa causa deferuntur; altera, 2
quod signa, sive indubitata sunt, non sunt argumenta; quia, ubi illa sunt, quaestio non est· argumento autem, nisi in re

controversa, locus esse non potest; sive dubia, non sunt ar-
gumenta sed ipsa argumentis egent.
3 Dividuntur autem in has duas primas species, quod
eorum alia sunt, ut dixi, quae necessaria sunt quaeque
aliter habere se non possunt, quae Graeci vocant τεκμήρια,
ἄλυτα σημεῖα, quae mihi vix pertinere ad praecepta artis
videntur; nam ubi est signum insolubile, ibi ne lis quidem
4 est. Id autem accidit, cum quid aut necesse est fieri fa-
ctumve esse, aut omnino non potest fieri vel esse factum;
quo in causis posito non est lis facti. Hoc genus per omnia
5 tempora perpendi solet. Nam et coisse eam cum viro, quae
peperit, quod est praeteriti; et fluctus esse, cum magna vis
venti in mare incubuit, quod coniuncti; et eum mori, cuius
cor est vulneratum, quod futuri, necesse est. Nec fieri pot-
est, ut ibi messis sit, ubi satum non est; ut quis Romae sit,
cum est Athenis; ut sit ferro vulneratus, qui sine cicatrice
6 est. Sed quaedam et retrorsum idem valent, ut vivere ho-
minem qui spirat, et spirare qui vivit. Quaedam in contra-
rium non recurrunt; nec enim, quia movetur qui ingreditur,
7 idcirco qui movetur ingreditur. Quare potest et coisse cum
viro, quae non peperit; et non esse ventus in mari, cum est
fluctus; neque utique cor eius vulneratum esse, qui perit.
Ac similiter satum fuisse potest, ubi non fuit messis; nec
fuisse Romae, qui non fuit Athenis; nec fuisse ferro vul-
neratus, qui habet cicatricem.
8 Alia sunt signa non necessaria, quae εἰκότα Graeci
vocant; quae etiamsi ad tollendam dubitationem sola non
9 sufficiunt, tamen adiuta ceteris plurimum valent. Signum
vocant, ut dixi, σημεῖον, quanquam id quidam indicium
quidam vestigium nominaverunt, per quod alia res intelli-
gitur, ut per sanguinem caedes. At, quia sanguis vel ex ho-
stia respersisse vestem potest vel e naribus profluxisse: non
utique, qui vestem cruentam habuerit, homicidium fecerit.
10 Sed ut per se non sufficit: ita ceteris adiunctum testimonii
loco ducitur, si inimicus, si minatus ante, si eodem loco
fuit; quibus signum cum accessit, efficit, ut, quae suspecta
11 erant, certa videantur. Alioqui sunt quaedam signa utrique
parti communia, ut livores, tumores (nam videri possunt

et veneficii et cruditatis) et vulnus in pectore sua manu et
aliena perisse dicentibus, in quo est. Haec proinde firma
habentur atque extrinsecus adiuvantur.

Eorum autem, quae signa sunt quidem sed non sint ne- 12
cessaria, genus Hermagoras putat, non esse virginem
Atalantam, quia cum iuvenibus per silvas vage-
tur. Quod si receperimus, vereor, ne omnia quae ex facto
ducuntur, signa faciamus. Eadem tamen ratione qua signa
tractantur. Nec mihi videntur Areopagitae, cum damnaverint 13
puerum coturnicum oculos eruentem, aliud iudicasse, quam
id signum esse perniciosissimae mentis multisque malo fu-
turae, si adolevisset. Unde Spurii Maelii Marcique Manlii
popularitas signum affectati regni est existimatum. Sed ve- 14
reor, ne longe nimium nos ducat haec via. Nam si est si-
gnum adulterae lavari cum viris: erit et convivere cum ado-
lescentibus, deinde etiam familiariter alicuius amicitia uti;
aut fortasse corpus vulsum, fractum incessum, vestem mu-
liebrem dixerit mollis et parum viri signa, si cui (cum si-
gnum id proprie sit, quod ex eo, de quo quaeritur, natum sub
oculos venit) ut sanguis a caede, ita illa ex impudicitia
fluere videantur. Ea quoque quae, quia plerumque obser- 15
vata sunt, vulgo signa creduntur, ut prognostica. Vento
rubet aurea Phoebe et Cornix plena pluviam vo-
cat improba voce, si causas ex qualitate coeli trahunt,
sane ita appellentur. Nam si vento rubet luna: signum venti 16
est rubor. Et si, ut idem poeta colligit, densatus et laxa-
tus aer facit, ut sit inde ille avium concentus: idem sentie-
mus. Sunt autem signa etiam parva magnorum, ut vel haec
ipsa cornix; nam maiora minorum esse, nemo miratur.

DE ARGUMENTIS.

X. Nunc de argumentis. Hoc enim nomine comple-
ctimur omnia, quae Graeci ἐνθυμήματα, ἐπιχειρήματα, ἀπο-
δείξεις vocant, quanquam apud illos est aliqua horum nomi-
num differentia, etiamsi vis eodem fere tendit. Nam enthy-
mema (quod nos *commentum* sane aut *commentationem*
interpretemur, quia aliter non possumus, Graeco melius uti)
unum intellectum habet, quo omnia mente concepta signi-

ficat; sed nunc non de eo loquimur; alterum, quo senten-
2 tiam cum ratione; tertium, quo certam quandam argumenti conclusionem vel ex consequentibus vel ex repugnantibus; quanquam de hoc parum convenit. Sunt enim, qui illud prius *epichirema* dicant, pluresque invenies in ea opinione, ut id demum, quod pugna constat, enthymema accipi velint,
3 et ideo illud Cornificius *contrarium* appellat. Hunc alii *rhetoricum syllogismum*, alii *imperfectum syllogismum* vocaverunt, quia nec distinctis nec totidem partibus conclude-
4 retur; quod sane non utique ab oratore desideratur. Epichirema Valgius *aggressionem* vocat; Celsus autem iudicat, non nostram administrationem sed ipsam rem quam aggredimur, id est argumentum, quo aliquid probaturi sumus, etiamsi nondum verbis explanatum iam tamen mente con-
5 ceptum, epichirema dici. Aliis videtur, non destinatam vel inchoatam sed perfectam probationem hoc nomen accipere, et ultimam speciem; ideoque propria eius appellatio et maxime in usu est posita, qua significatur certa quaedam sententiae comprehensio, quae ex tribus minimum partibus con-
6 stat. Quidam epichirema *rationem* appellarunt; Cicero melius *ratiocinationem*, quanquam et ille nomen hoc duxisse magis a syllogismo videtur. Nam et statum syllogisticum *ratiocinativum* appellat, exemplisque utitur philosophorum. Et quoniam est quaedam inter syllogismum et epichirema
7 vicinitas: potest videri hoc nomine recte abusus. Ἀπόδειξις est evidens probatio, ideoque apud Geometras γραμμικαὶ ἀποδείξεις dicuntur. Hanc et ab epichiremate Caecilius putat differre solo genere conclusionis et esse apodixin imperfectum epichirema eadem causa, qua diximus enthymema syllogismo distare. Nam et epichirema syllogismi pars est. Quidam inesse epichiremati apodixin putant et esse
8 partem eius confirmantem. Utrumque autem quanquam diversi auctores eodem modo finiunt, scilicet rationem per ea, quae certa sunt, incertis fidem non dubiam afferentem; quae natura est omnium argumentorum, neque enim certa incertis declarantur. Haec omnia generaliter πίστεις appellant, quod etiamsi propria interpretatione dicere *fidem* possumus, apertius tamen *probationem* interpretabimur. Sed argumen-

tum quoque plura significat. Nam et fabulae ad actum sce- 9
narum compositae argumenta dicuntur, et orationum Cicero-
nis velut thema ipse exponens Pedianus, *Argumentum*,
inquit, *tale est;* et ipse Cicero ad Brutum ita scribit: *Veri-
tus fortasse, ne nos in Catonem nostrum transferremus
illius mali quid, etsi argumentum simile non erat.* Quo
apparet, omnem ad scribendum destinatam materiam ita ap-
pellari. Nec mirum, cum id inter opifices quoque vulgatum 10
sit, unde Vergilius, *Argumentum ingens;* vulgoque paulo
numerosius opus dicitur argumentosum. Sed nunc de eo
dicendum argumento est, quod probationem, indicium, fidem,
aggressionem eiusdem rei nomina facit, parum distincte, ut
arbitror. Nam probatio et fides efficitur non tantum per 11
haec, quae sunt rationis, sed etiam per inartificialia. Signum
autem, quod ille indicium vocat, ab argumentis iam separavi.
Ergo, cum sit argumentum ratio probationem prae-
stans, qua colligitur aliud per aliud, et quae,
quod est dubium, per id, quod dubium non est,
confirmat: necesse est esse aliquid in causa, quod proba-
tione non egeat. Alioqui nihil erit, quo probemus, nisi fuerit, 12
quod aut sit verum aut videatur, ex quo dubiis fides fiat.
Pro certis autem habemus primum, quae sensibus percipiun-
tur, ut quae videmus, audimus, qualia sunt signa; deinde ea,
in quae communi opinione consensum est, *deos esse, prae-
standam pietatem parentibus;* praeterea, quae legibus cauta 13
sunt, quae persuasione etiamsi non omnium hominum eius
tamen civitatis aut gentis, in qua res agitur, in mores rece-
pta sunt, ut pleraque in iure non legibus sed moribus con-
stant; si quid inter utramque partem convenit, si quid pro-
batum est, denique cuicunque adversarius non contradicit.
Sic enim fiet argumentum, *Cum providentia mundus rega-* 14
tur, administranda est respublica; ut administranda res-
publica sit, si liquebit mundum providentia regi. Debet 15
etiam nota esse recte argumenta tractaturo vis et natura
omnium rerum, et quid quaeque earum efficiat; hinc enim
sunt, quae εἰκότα dicuntur. Credibilium autem genera sunt 16
tria: unum firmissimum, quia fere accidit, ut *Liberos a pa-
rentibus amari;* alterum velut propensius, *Eum, qui recte*

valeat, in crastinum perventurum; tertium tantum non re-
pugnans, *In domo furtum factum ab eo, qui domi fuit.*
17 Ideoque Aristoteles in secundo de Arte Rhetorica libro dili-
gentissime est executus, quid cuique rei et quid cuique
homini soleret accidere, et quas res quosque homines qui-
bus rebus aut hominibus vel conciliasset vel alienasset ipsa
natura: ut, divitias quid sequatur aut ambitum aut supersti-
tionem, quid boni probent, quid mali petant, quid milites,
quid rustici, quo quaeque modo res vitari vel appeti soleat.
18 Verum hoc exequi mitto; non enim longum tantum sed etiam
impossibile aut potius infinitum est praeterea positum in
communi omnium intellectu. Si quis tamen desideraverit: a
19 quo peteret, ostendi. Omnia autem credibilia, in quibus
pars maxima consistit argumentationis, ex huiusmodi fonti-
bus fluunt: *An credibile sit, a filio patrem occisum, ince-
stum cum filia commissum?* et contra *veneficium in noverca,
adulterium in luxurioso;* illa quoque, *An scelus palam fa-
ctum? An falsum propter exiguam summam?* quia suos
quidque horum velut mores habet; plerumque tamen, non
semper, alioqui indubitata essent, non argumenta.

20 Excutiamus nunc argumentorum locos; quanquam qui-
busdam hi quoque, de quibus supra dixi, videntur. Locos
appello non, ut vulgo nunc intelliguntur, in luxuriam et ad-
ulterium et similia; sed sedes argumentorum, in qui-
21 bus latent, ex quibus sunt petenda. Nam, ut in terra non
omni generantur omnia, nec avem aut feram reperias, ubi
quaeque nasci aut morari soleat ignarus, et piscium quoque
genera alia planis gaudent alia saxosis, regionibus etiam li-
toribusque discreta sunt, nec helopem nostro mari aut sca-
rum ducas: ita non omne argumentum undique venit ideo-
22 que non passim quaerendum est. Multus alioqui error est;
exhausto labore, quod non ratione scrutabimur, non poteri-
mus invenire nisi casu. At si scierimus, ubi quodque nasca-
tur: cum ad locum ventum erit, facile, quod in eo est, per-
videbimus.

23 In primis igitur argumenta a persona ducenda sunt;
cum, ut dixi, sit divisio, ut omnia in haec duo partiamur,
res atque personas, ut causa, tempus, locus, occasio, in-

strumentum, modus et cetera, rerum sint accidentia. Personis autem non quidquid accidit exequendum mihi est, ut plerique fecerunt, sed unde argumenta sumi possunt. Ea 24
porro sunt, genus: nam similes parentibus ac maioribus suis plerumque creduntur, et nonnunquam ad honeste turpiterque vivendum inde causae fluunt; natio: nam et gentibus proprii mores sunt, nec idem in Barbaro, Romano, Graeco probabile est; patria, quia similiter etiam civitatum leges, insti- 25
tuta, opiniones habent differentiam; sexus, ut latrocinium facilius in viro, veneficium in femina credas; aetas, quia aliud aliis annis magis convenit; educatio et disciplina, quoniam refert, a quibus et quo quisque modo sit institutus; habitus corporis: ducitur enim frequenter in argumentum 26
species libidinis, robur petulantiae, his contraria in diversum; fortuna: neque enim idem credibile est in divite ac paupere, propinquis, amicis, clientibus abundante et his omnibus destituto; condicionis etiam distantia: nam clarus an obscurus, magistratus an privatus, pater an filius, civis an peregrinus, liber an servus, maritus an coelebs, parens liberorum an orbus sit, plurimum distat; animi natura: etenim 27
avaritia, iracundia, misericordia, crudelitas, severitas aliaque his similia afferunt frequenter fidem aut detrahunt; sicut victus: luxuriosus an frugi an sordidus, quaeritur; studia quoque: nam rusticus, forensis, negotiator, miles, navigator, medicus aliud atque aliud efficiunt. Intuendum etiam, quid 28
affectet quisque, locuples videri an disertus, iustus an potens. Spectantur ante acta dictaque. Ex praeteritis enim aestimari solent praesentia. His adiiciunt quidam commotionem; hanc accipi volunt temporarium animi motum, sicut iram, pavorem; consilia autem et praesentis et praeteriti et 29
futuri temporis; quae mihi, etiamsi personis accidunt, per se referenda tamen ad illam partem argumentorum videntur, quam ex causis ducimus; sicut habitus quidam animi, quo tractatur, amicus an inimicus. Ponunt in persona et nomen; 30
quod quidem ei accidere necesse est, sed in argumentum raro cadit, nisi cum aut ex causa datum est, ut *Sapiens*, *Magnus*, *Pius;* aut et ipsum alicuius cogitationis attulit causam, ut Lentulo coniurationis, quod libris Sibyllinis aruspi-

cumque responsis dominatio dari tribus Corneliis dicebatur, seque eum tertium esse credebat post Sullam Cinnamque,
31 quia et ipse Cornelius erat. Nam et illud apud Euripidem frigidum sane, quod nomen Polynicis, ut argumentum morum, frater incessit. Iocorum tamen ex eo frequens materia, qua Cicero in Verrem non semel usus est. Haec fere circa personas sunt aut his similia. Neque enim complecti omnia vel hac in parte vel in ceteris possumus, contenti rationem quaesituris ostendere.

32 Nunc ad res transeo, in quibus maxime sunt personis iuncta, quae agimus, ideoque prima tractanda. In omnibus porro, quae fiunt, quaeritur aut Quare? aut Ubi? aut
33 Quando? aut Quomodo? aut Per quae facta sunt? Ducuntur igitur argumenta ex causis factorum vel futurorum; quarum materiam, quam ὕλην alii, εὐδύναμιν alii nominaverunt, in duo genera sed quaternas utriusque dividunt species. Nam fere versatur ratio faciendi circa bonorum adeptionem, incrementum, conservationem, usum; aut malorum evitationem, liberationem, imminutionem, tolerantiam; quae et in deliberando
34 plurimum valent. Sed has causas habent recta, prava contra ex falsis opinionibus veniunt. Nam est his initium ex iis, quae credunt bona aut mala, inde errores existunt et pessimi affectus, in quibus sunt ira, odium, invidia, cupiditas, spes, ambitus, audacia, metus, cetera generis eiusdem. Accedunt aliquando fortuita, ebrietas, ignorantia, quae interim ad veniam valent, interim ad probationem criminis, ut si quis, dum
35 alii insidiatur, alium dicitur interemisse. Causae porro non ad convincendum modo, quod obiicitur, sed ad defendendum quoque excuti solent, cum quis se recte fecisse id est honesta causa, contendit; qua de re latius in tertio libro di-
36 ctum est. Finitionis quoque quaestiones ex causis interim pendent, *An tyrannicida, qui tyrannum, a quo deprehensus in adulterio fuerat, occidit? An sacrilegus, qui, ut hostes urbe expelleret, arma templo affixa detraxit?* Du-
37 cuntur argumenta et ex loco. Spectatur enim ad fidem probationis, montanus an planus, maritimus an mediterraneus, consitus an incultus, frequens an desertus, propinquus an remotus, opportunus consiliis an adversus; quam partem vi-

demus vehementissime pro Milone tractasse Ciceronem. Et 38
haec quidem ac similia ad coniecturam frequentius pertinent
sed interim ad ius quoque: privatus an publicus, sacer an
profanus, noster an alienus; ut in persona, magistratus, pater, peregrinus. Hinc enim quaestiones oriuntur: *Privatam* 39
pecuniam sustulisti; verum quia de templo, non furtum sed sacrilegium est. Occidisti adulterum, quod lex permittit; sed quia in lupanari, caedes est. Iniuriam fecisti; sed quia magistratui, maiestatis actio est. Vel contra: *Li-* 40
cuit, quia pater eram, quia magistratus. Sed circa facti controversiam argumenta praestant, circa iuris lites materiam quaestionum. Ad qualitatem quoque frequenter pertinet locus, neque enim idem ubique aut licet aut decorum est; quin etiam, in qua quidque civitate quaeratur, interest, moribus
enim et legibus distant. Ad commendationem quoque et in- 41
vidiam valet. Nam et Aiax apud Ovidium: *Agimus, inquit, ante rates causam, et mecum confertur Ulixes?* Et Miloni inter cetera obiectum est, quod Clodius in monumentis ab
eo maiorum suorum esset occisus. Ad suadendi momenta 42
idem valet, sicut t e m p u s, cuius tractatum subiungam. Eius autem, ut alio loco iam dixi, duplex significatio est. Generaliter enim et specialiter accipitur. Prius illud est: nunc, olim, sub Alexandro, cum apud Ilium pugnatum est; denique praeteritum, instans, futurum. Hoc sequens habet et constituta discrimina: aestate, hieme, noctu, interdiu; et fortuita:
in pestilentia, in bello, in convivio. Latinorum quidam satis 43
significari putaverunt, si illud generale *tempus*, hoc speciale *tempora* vocarent. Quorum utrorumque ratio et in consiliis quidem et in illo demonstrativo genere versatur sed in iu-
diciis frequentissima est. Nam et iuris quaestiones facit et 44
qualitatem distinguit et ad coniecturam plurimum confert: ut cum interim probationes inexpugnabiles afferat, quales sunt, si dicatur (ut supra posui) signator, qui ante diem tabularum decessit; aut commisisse aliquid, vel cum infans
esset vel cum omnino natus non esset; praeter id, quod 45
omnia facile argumenta aut ex iis, quae ante rem facta sunt, aut ex coniunctis rei aut insequentibus ducuntur. Ex antecedentibus: *Mortem minatus es, noctu existi, proficiscen-*

tem antecessisti; causae quoque factorum praeteriti sunt
46 temporis. Secundum tempus subtilius quidam, quam necesse erat, diviserunt, ut esset iuncti *Sonus auditus est;* adhaerentis *Clamor sublatus est.* Insequentis sunt illa *Latuisti, profugisti; Livores et tumores apparuerunt.* Iisdem temporum gradibus defensor utetur ad detrahendam ei, quod obiicitur,
47 fidem. In his omnis factorum dictorumque ratio versatur, sed dupliciter. Nam fiunt quaedam, quia aliud postea futurum est; quaedam, quia aliud ante factum est: ut, cum obiicitur reo lenocinii, quod speciosam adulterii damnatam quandam emerit; aut parricidii reo luxurioso, quod dixerit patri, *Non amplius me obiurgabis.* Nam et ille, non quia emit, leno est, sed, quia leno erat, emit; nec hic, quia sic erat locutus, occidit, sed, quia erat occisurus, sic locutus est.
48 Casus autem, qui et ipse praestat argumentis locum, sine dubio est ex insequentibus, sed quadam proprietate distinguitur, ut si dicam: *Melior dux Scipio quam Hannibal; vicit Hannibalem. Bonus gubernator; nunquam fecit naufragium. Bonus agricola; magnos sustulit fructus.* Et contra: *Sumptuosus fuit; patrimonium exhausit. Turpiter vixit; omni-*
49 *bus invisus est.* Intuendae sunt praecipueque in coniecturis et facultates; credibilius est enim occisos a pluribus pauciores, a firmioribus imbecilliores, a vigilantibus dormientes, a praeparatis inopinantes. Quorum contraria in diversum
50 valent. Haec et in deliberando intuemur, et in iudiciis ad duas res solemus referre, *an voluerit quis, an potuerit;* nam et voluntatem spes facit. Hinc illa apud Ciceronem coniectura, *Insidiatus est Clodius Miloni, non Milo Clodio; ille cum servis robustis hic cum mulierum comitatu, ille in equo hic in rheda, ille expeditus hic penula irretitus.*
51 Facultati autem licet instrumentum coniungere; sunt enim in parte facultatis et copiae. Sed ex instrumento aliquando etiam signa nascuntur, ut spiculum in corpore inven-
52 tum. His adiicitur modus, quem τρόπον dicunt, quo quaeritur, quemadmodum quid sit factum. Idque tum ad qualitatem scriptumque pertinet, ut si negemus, *adulterum veneno licuisse occidere sed ferro oportuisse;* tum ad coniecturas

quoque, ut si dicam, *bona mente factum, ideo palam; mala, ideo ex insidiis, nocte, in solitudine.*

In rebus autem omnibus, de quarum vi ac natura quae- 53
ritur, quasque etiam citra complexum personarum ceterorumque, ex quibus fit causa, per se intueri possumus, tria sine dubio rursus spectanda sunt, *An sit, Quid sit, Quale sit.* Sed, quia sunt quidam loci argumentorum his omnibus communes, dividi haec tria genera non possunt, ideoque locis potius, ut in quosque incurrent, subiicienda sunt. Ducuntur 54
ergo argumenta ex finitione seu fine; nam utroque modo traditur. Eius duplex ratio est; aut enim simpliciter quaeritur, sitne hoc virtus; aut praecedente finitione, quid sit virtus. Ita aut universam vim verbi complectamur, ut *Rhetorice est bene dicendi scientia;* aut per partes, ut *Rhetorice est recte inveniendi et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia.* Praeterea 55
finimus aut vi, sicut superiora, aut ἐτυμολογίᾳ, ut si *assiduum* ab aere dando, et *locupletem* a locorum, *pecuniosum* a pecorum copia. Finitioni subiecta maxime videntur genus, species, differens, proprium. Ex his omnibus 56
argumenta ducuntur. Genus ad probandam speciem minimum valet, plurimum ad refellendam. Itaque non, quia est arbor, platanus est, at quod non est arbor, utique platanus non est; vel quod non est virtus, utique non potest esse iustitia. Itaque a genere perveniendum ad ultimam speciem: ut *Homo est animal*, non est satis, id enim genus est; *mortale*, etiamsi est species, cum aliis tamen communis finitio; *rationale*, nihil supererit ad demonstrandum id quod velis. Contra species firmam probationem habet generis, infirmam 57
refutationem. Nam, quod iustitia est, utique virtus est; quod non est iustitia, potest esse virtus, si est fortitudo, constantia, continentia. Nunquam itaque tolletur a specie genus, nisi ut omnes species, quae sunt generi subiectae, praemoveantur: hoc modo, *Quod neque mortale est neque immortale, animal non est.* His adiiciunt propria et differen- 58
tia. Propriis confirmatur finitio, differentibus solvitur. Proprium autem est aut quod soli accidit, ut homini sermo, risus; aut quidquid utique accidit sed non soli, ut igni calfacere.

Et sunt eiusdem rei plura propria, ut ipsius ignis lucere, ca-
lere. Itaque, quodcunque proprium deerit, solvit finitionem;
59 non utique, quodcunque erit, confirmat. Saepissime autem,
quid sit proprium cuiusque, quaeritur: ut, si per ἐτυμολογίαν
dicatur, *Tyrannicidae proprium est tyrannum occidere*,
negemus; non enim, si traditum sibi eum carnifex occiderit,
60 tyrannicida dicatur, nec si imprudens vel invitus. Quod au-
tem proprium non erit, differens erit, ut aliud est servum
esse aliud servire; qualis esse in addictis quaestio solet:
Qui servus est, si manumittatur, fit libertinus, non idem
61 *addictus;* et plura, de quibus alio loco. Illud quoque dif-
ferens vocant, cum, genere in species diducto, species ipsa
discernitur. *Animal* genus, *Mortale* species, *Terrenum* vel
Bipes differens; nondum enim proprium est sed iam differt
a marino vel quadripede; quod non tam ad argumentum
pertinet quam ad diligentem finitionis comprehensionem.
62 Cicero genus et speciem, quam eandem formam vocat, a
finitione deducit et iis, quae ad aliquid sunt, subiicit: ut, si
is, cui argentum omne legatum est, petat signatum quoque,
utatur genere; at si quis, cum legatum sit ei, quae viro
materfamilias esset, neget deberi ei, quae in manum non
convenerit, specie; quoniam duae formae sint matrimonio-
63 rum. Divisione autem adiuvari finitionem docet, eamque
differre a partitione, quod haec sit totius in partes, illa ge-
neris in formas. Partes incertas esse, ut *Quibus constet*
respublica; formas certas, ut *Quot sint species rerum-*
publicarum, quas tris accepimus, quae populi, quae pauco-
64 rum, quae unius potestate regerentur. Et ille quidem non
his exemplis utitur, quia scribens ad Trebatium ex iure du-
cere ea maluit; ego apertiora posui. Propria vero ad con-
iecturae quoque pertinent partem: ut, quia proprium est
boni recte facere, iracundi verbis [excandescere], esse cre-
dantur aut contra. Nam ut quaedam in quibusdam utique non
sunt: et ratio, quamvis ita ex diverso, eadem est.

65 Divisio et ad probandum simili via valet et ad refel-
lendum. Probationi interim satis est unum habere, hoc
modo, *Ut sit civis, aut natus sit oportet aut factus;* utrum-
tollendum est, *Nec natus nec factus est*. Fit hoc et

multiplex, idque est argumentorum genus ex remotione,
quo modo efficitur totum falsum, modo id, quod relinquitur,
verum. Totum falsum est hoc modo, *Pecuniam credidisse
te dicis; aut habuisti ipse aut ab aliquo accepisti aut in-
venisti aut surripuisti. Si neque domi habuisti neque ab
aliquo accepisti nec cetera: non credidisti.* Reliquum fit ve-
rum sic, *Hic servus, quem tibi vindicas, aut verna tuus est* 67
*aut emptus aut donatus aut testamento relictus aut ex
hoste captus aut alienus;* deinde remotis prioribus supererit
alienus. Periculosum et cum cura intuendum genus, quia, si
in proponendo unum quodlibet omiserimus, cum risu quoque
tota res solvitur. Tutius, quod Cicero pro Caecina facit, 68
cum interrogat, *Si haec actio non sit, quae sit?* simul enim
removentur omnia. Vel cum duo ponentur inter se con-
traria, quorum tenuisse utrumlibet sufficiat, quale Ciceronis
est, *Unum quidem certe, nemo erit tam inimicus Cluentio,
qui mihi non concedat; si constet corruptum illud esse iu-
dicium, aut ab Habito aut ab Oppianico esse corruptum;
si doceo non ab Habito, vinco ab Oppianico; si ostendo
ab Oppianico, purgo Habitum.* Fit etiam ex duobus, quo- 69
rum necesse est alterum verum, eligendi adversario pote-
stas, efficiturque, ut, utrum elegerit, noceat. Facit hoc Ci-
cero pro Oppio: *Utrum, cum Cottam appetisset, an cum
ipse sese conaretur occidere, telum e manibus ereptum
est?* et pro Vareno: *Optio vobis datur, utrum velitis casu
illo itinere Varenum usum esse an huius persuasu et in-
ductu.* Deinde utraque facit accusatori contraria. Interim 70
duo ita proponuntur, ut utrumlibet electum idem efficiat,
quale est, *Philosophandum est, etiamsi non est philosophan-
dum.* Et illud vulgatum, *Quo schema, si intelligitur? quo,
si non intelligitur?* Et, *Mentietur in tormentis, qui dolo-
rem pati potest; mentietur, qui non potest.*

Ut sunt autem tria tempora: ita ordo rerum tribus mo- 71
mentis consertus est; habent enim omnia initium, incre-
mentum, summam, ut iurgium deinde caedes et strages.
Est ergo hic quoque argumentorum locus invicem proban-
tium. Nam et ex initiis summa colligitur, quale est, *Non
possum togam praetextam sperare, cum exordium pullum*

videam; et contra, non dominationis causa Sullam arma
72 sumpsisse, argumentum est dictatura deposita. Similiter ex
incremento in utramque partem ducitur rei ratio cum in con-
iectura tum etiam in tractatu aequitatis, An ad initium summa
referenda sit? id est, An ei caedes imputanda sit, a quo iur-
gium coepit?
73 Est argumentorum locus ex similibus: *Si continen-
tia virtus, utique et abstinentia; Si fidem debet tutor, et
procurator.* Hoc est ex eo genere, quod ἐπαγωγὴν Graeci
vocant, Cicero inductionem. Ex dissimilibus: *Non, si
laetitia bonum, et voluptas; Non, quod mulieri, idem pu-
pillo.* Ex contrariis: *Frugalitas bonum, luxuria enim
malum; Si malorum causa bellum est, erit emendatio pax;
Si veniam meretur, qui imprudens nocuit: non meretur
74 praemium, qui imprudens profuit.* Ex pugnantibus: *Qui
est sapiens, stultus non est.* Ex consequentibus sive
adiunctis: *Si bonum iustitia est, recte iudicandum; Si
malum perfidia, non est fallendum.* Idem retro. Nec sunt
his dissimilia ideoque huic loco subiicienda, cum et ipsa
naturaliter congruant: *Quod quis non habuit, non perdidit;
Quem quis amat, sciens non laedit; Quem quis heredem
suum esse voluit, carum habuit, habet, habebit.* Sed cum
75 sint indubitata, vim habent paene signorum insolubilium. Sed
haec consequentia dico, ἀκόλουθα; est enim consequens
sapientiae bonitas; illa sequentia, παρεπόμενα, quae po-
stea facta sunt aut futura. Nec sum de nominibus anxius;
vocet enim, ut voluerit quisque, dum vis rerum ipsa mani
76 festa sit, appareatque hoc temporis, illud esse naturae. Ita-
que non dubito haec quoque consequentia, quamvis ex prio-
ribus dent argumentum ad ea quae sequuntur, quorum duas
quidam species esse voluerunt: Actionis, ut pro Oppio, *Quos
educere invitos in provinciam non potuit, eos invitos re-
tinere qui potuit?* Temporis, in Verrem, *Si finem Praetoris
edicto afferunt Kalendae Ian., cur non initium quoque
77 edicti nascatur a Kalendis Ian.?* Quod utrumque exem-
plum tale est, ut idem in diversum, si retro agas, valeat.
Consequens enim est, eos, qui inviti duci non potuerint, in-
78 vitos non potuisse retineri. Illa quoque, quae ex rebus mu-

tuam confirmationem praestantibus ducuntur (quae proprii
generis videri quidam volunt et vocant ἐκ τῶν πρὸς ἄλληλα,
Cicero ex rebus sub eandem rationem venientibus) fortiter
consequentibus iunxerim: *Si portorium Rhodiis locare ho-
nestum est, et Hermocreonti conducere*, et *Quod discere
honestum, et docere*. Unde illa non hac ratione dicta sed 79
efficiens idem Domitii Afri sententia est pulchra: *Ego ac-
cusavi, vos damnastis*. Est invicem consequens et quod
ex diversis idem ostendit; ut, qui mundum nasci dicit, per hoc
ipsum et deficere significet, quia deficit omne quod nascitur.

Simillima est his argumentatio, qua colligi solent ex 80
his, quae faciunt, ea, quae efficiuntur, aut contra, quod ge-
nus a c a u s i s vocant. Haec interim necessario fiunt, in-
terim plerumque sed non necessario. Nam corpus in lumine
utique umbram facit, et umbra, ubicunque est, ibi esse cor-
pus ostendit. Alia sunt, ut dixi, non necessaria, vel utrin- 81
que vel ex altera parte: *Sol colorat; non utique, qui est
coloratus, a sole est. Iter pulverulentum facit; sed neque
omne iter pulverem movet, nec, quisquis est pulverulentus,
ex itinere est.* Quae utique fiunt, et talia sunt: *Si sapien-* 82
tia bonum virum facit, bonus vir est utique sapiens; ideo-
que *Boni est honeste facere, mali turpiter;* et *Qui honeste
faciunt, boni, qui turpiter, mali iudicantur;* recte. At,
*Exercitatio plerumque robustum corpus facit; sed non,
quisquis est robustus, exercitatus, nec, quisquis exerci-
tatus, robustus; nec, quia Fortitudo praestat, ne mortem
timeamus, quisquis mortem non timuerit, vir fortis erit
existimandus; nec, si capitis dolorem facit, inutilis ho-
minibus sol est.* Haec ad hortativum maxime genus pertinent: 83
*Virtus facit laudem, sequenda igitur; at voluptas infa-
miam, fugienda igitur.* Recte autem monemur, causas non
utique ab ultimo esse repetendas, ut Medea, *Utinam ne in* 84
nemore Pelio; quasi vero id eam fecerit miseram aut nocen-
tem, quod illic ceciderit *abiegna ad terram trabes;* et
Philocteta Paridi, *Si impar esses tibi, ego nunc non essem
miser;* quo modo pervenire quolibet retro causas legentibus
licet. Illud his adiicere ridiculum putarem, nisi eo Cicero 85
uteretur, quod c o n i u g a t u m vocant, ut *Eos, qui rem iu-*

stam faciunt, *iuste facere;* quod certe non eget probatione;
86 *Quod compascuum est*, *compascere licere.* Quidam haec, quae vel ex causis vel ex efficientibus diximus, alieno nomine vocant ἐκβάσεις id est exitus. Nam nec hic aliud tractatur, quam quid ex quoque eveniat.

Apposita vel comparativa dicuntur, quae minora ex maioribus, maiora ex minoribus, paria ex paribus pro-
87 bant. Confirmatur coniectura ex maiore, *Si quis sacrilegium facit*, *faciet et furtum;* ex minore, *Qui facile ac palam mentitur*, *peierabit;* ex pari, *Qui ob rem iudicandam pecuniam accepit*, *et ob dicendum falsum testimonium ac-*
88 *cipiet.* Iuris confirmatio huiusmodi est: ex maiore, *Si adulterum occidere licet*, *et loris caedere;* ex minore, *Si furem nocturnum occidere licet*, *quid latronem?* ex pari, *Quae poena adversus interfectorem patris iusta est*, *eadem adversus matris;* quorum omnium tractatus versatur in syllogismis.
89 Illa magis finitionibus aut qualitatibus prosunt, *Si robur corporibus bonum est*, *non minus sanitas; Si furtum scelus*, *magis sacrilegium; Si abstinentia virtus*, *et continentia; Si mundus providentia regitur*, *administranda respublica; Si domus aedificari sine ratione non potest*, *quid agenda*
90 *si navalium cura et armorum?* Ac mihi quidem sufficeret hoc genus, sed in species secatur. Nam ex pluribus ad unum et ex uno ad plura, (unde est *Quod semel*, *et saepius*) et ex parte ad totum et ex genere ad speciem, et ex eo quod continet ad id quod continetur, aut ex difficilioribus ad faciliora et ex longe positis ad propiora et ad omnia, quae
91 contra haec sunt, eadem ratione argumenta ducuntur. Sunt enim et haec maiora et minora aut certe vim similem obtinent, quae si persequamur, nullus erit ea concidendi modus. Infinita est enim rerum comparatio, iucundiora, graviora, magis necessaria, honestiora, utiliora. Sed mittamus plura,
92 ne in eam ipsam, quam vito, loquacitatem incidam. Exemplorum quoque ad haec infinitus est numerus, sed paucissima attingam. Ex maiore pro Caecina, *Quod exercitus armatos movet*, *id advocationem non videbitur movisse?* Ex faciliore in Clodium et Curionem, *Ac vide*, *an facile fieri*
93 *tu potueris*, *cum is factus non sit*, *cui tu concessisti.* Ex

difficiliore, *Vide quaeso, Tubero, ut, qui de meo facto
non dubitem, de Ligarii audeam dicere.* Et ibi, *An spe-
randi Ligario causa non sit, cum mihi apud te locus sit
etiam pro altero deprecandi?* Ex minore pro Caecina,
*Itane scire esse armatos sat est, ut vim factam probes; in
manus eorum incidere non est satis?* Ergo, ut breviter 94
contraham summam, ducuntur argumenta a personis, causis,
locis, tempore, (cuius tres partes diximus, praecedens,
coniunctum, insequens,) facultatibus, (quibus instrumentum
subiecimus) modo, (id est, ut quidque sit factum) finitione,
genere, specie, differentibus, propriis, remotione, divi-
sione, initio, incrementis, summa, similibus, dissimilibus,
pugnantibus, consequentibus, efficientibus, effectis, even-
tis, iugatis, comparatione, quae in plures diducitur species.

Illud adiiciendum videtur, duci argumenta non a con- 95
fessis tantum sed etiam a fictione, quod Graeci καθ' ὑπό-
θεσιν vocant; et quidem ex omnibus iisdem locis, quibus
superiora, quia totidem species esse possunt fictae quot
verae. Nam fingere hoc loco est proponere aliquid, quod, 96
si verum sit, aut solvat quaestionem aut adiuvet; deinde id,
de quo quaeritur, facere illi simile. Id quo facilius acci-
piant iuvenes nondum scholam egressi, primo familiaribus
magis ei aetati exemplis ostendam. Lex: *Qui parentes non* 97
aluerit, vinciatur. Non alit aliquis, et vincula nihilominus
recusat. Utitur fictione, si miles, si infans sit, si reipu-
blicae causa absit. Et illa contra optionem fortium, si ty-
rannidem petas, si templorum eversionem. Plurimum ea res 98
virium habet contra scriptum. Utitur his Cicero pro Cae-
cina, UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS.
*Si me villicus tuus solus deiecisset. Si vero ne habeas
quidem servum praeter eum, qui me deiecerit,* et alia in
eodem libro plurima. Verum eadem fictio valet et ad qua- 99
litates: *Si Catilina cum suo consilio nefariorum hominum,
quos secum eduxit, hac de re posset iudicare, condemna-
ret L. Murenam;* et ad amplificationem: *Si hoc tibi inter
coenam in illis immanibus poculis tuis accidisset.* Sic et,
Si respublica vocem haberet.

Has fere sedes accepimus probationum in universum, 100

quas neque generatim tradere sat est, cum ex qualibet earum
innumerabilis argumentorum copia oriatur; neque per sin-
gulas species exequi patiatur natura rerum, quod qui sunt
facere conati, duo pariter subierunt incommoda, ut et ni-
101 mium dicerent nec tamen totum. Inde plurimi, cum in hos
inexplicabiles laqueos inciderunt, omnem, etiam quem ex
ingenio suo poterant habere, conatum velut astricti certis
legum vinculis perdiderunt, et magistrum respicientes natu-
102 ram ducem sequi desierunt. Nam ut per se non sufficit
scire, omnes probationes aut a personis aut a rebus peti,
quia utrumque in plura dividitur: ita ex antecedentibus et
iunctis et sequentibus trahenda esse argumenta qui acceperit,
num protinus in hoc sit instructus, ut, quid in quaque causa
103 ducendum sit ex his, sciat? praesertim, cum plurimae pro-
bationes in ipso causarum complexu reperiantur, ita ut sint
cum alia lite nulla communes, eaeque sint et potentissimae
et minime obviae, quia communia ex praeceptis accepimus,
104 propria invenienda sunt. Hoc genus argumentorum sane
dicamus ex circumstantia, quia περίστασιν dicere aliter
non possumus, vel ex iis, quae cuiusque causae propria
sunt: ut in illo adultero sacerdote, qui lege, qua unius ser-
vandi potestatem habebat, se ipse servare voluit, proprium
controversiae est dicere, *Non unum nocentem servabas,
quia te dimisso adulteram occidere non licebat.* Hoc
enim argumentum lex facit, quae prohibet adulteram sine
105 adultero occidere. Et illa, in qua lata lex est, ut argen-
tarii dimidium ex eo, quod debebant, solverent; creditum
suum totum exigerent. Argentarius ab argentario solidum
petit. Proprium ex materia est argumentum creditoris, id-
circo adiectum esse in lege, ut argentarius totum exigeret;
adversus alios enim non opus fuisse lege, cum omnes prae-
106 terquam ab argentariis totum exigendi ius haberent. Cum
multa autem novantur in omni genere materiae tum praecipue
in iis quaestionibus, quae scripto constant, quia vocum et
in singulis ambiguitas frequens et adhuc in coniunctis magis.
107 Et haec ipsa plurium legum aliorumve scriptorum vel con-
gruentium vel repugnantium complexu varientur necesse est,
cum res rei aut ius iuris quasi signum est. *Non debui tibi*

pecuniam; nunquam me appellasti, usuram non accepisti, ultro a me mutuatus es. Lex est, *Qui patri proditionis reo non affuerit, exheres sit.* Negat filius, *nisi si pater absolutus sit.* Quid signi? Lex altera, *Proditionis damnatus cum advocato exulet.* Cicero pro Cluentio Publium 108
Popilium et Tiberium Guttam dicit non iudicii corrupti sed ambitus esse damnatos. Quid signi? quod accusatores eorum, qui erant ipsi ambitus damnati, e lege sint post hanc victoriam restituti. Nec minus in hoc curae debet adhiberi, 109
quid proponendum quam, quomodo sit quod proposuerimus probandum. Hic omnino vis inventionis, si non maior, certe prior. Nam ut tela supervacua sunt nescienti, quid petat: sic argumenta, nisi provideris, cui rei adhibenda sint. Hoc est, quod comprehendi arte non possit. Ideoque, cum plu- 110
res eadem didicerint, generibus argumentorum similibus utentur; alius alio plura, quibus utatur, inveniet. Sit exempli gratia proposita controversia, quae communes minime cum aliis quaestiones habet: *Cum Thebas evertisset Alexander,* 111
invenit tabulas, quibus, centum talenta mutua Thessalis dedisse Thebanos, continebatur. Has, quia erat usus commilitio Thessalorum, donavit his ultro; postea restituti a Cassandro Thebani reposcunt Thessalos. Apud Amphictionas agitur. Centum talenta et credidisse eos constat et non recepisse. Lis omnis ex eo, quod Alexander ea Thes- 112
salis donasse dicitur, pendet. Constat illud quoque, non esse his ab Alexandro pecuniam datam; quaeritur ergo, an proinde sit, quod datum est, ac si pecuniam dederit? Quid 113
proderunt argumentorum loci, nisi haec prius videro, nihil eum egisse donando, non potuisse donare, non donasse? Et prima quidem actio facilis ac favorabilis repetentium iure, quod vi sit ablatum; sed hinc vehemens quaestio et aspera exoritur de iure belli, dicentibus Thessalis, hoc regna, populos, fines gentium atque urbium contineri. Inveniendum 114
contra est, quo distet haec causa a ceteris, quae in potestatem victoris venirent; nec circa probationem res haeret, sed circa propositionem. Dicamus inprimis: In eo, quod in iudicium deduci potest, nihil valere ius belli; nec armis erepta nisi armis posse retineri. Itaque, ubi illa valeant,

115 non esse iudicem; ubi iudex sit, illa nihil valere. Hoc inveniendum est, ut adhiberi possit argumentum: Ideo captivos, si in patriam suam redierint, liberos esse, quia bello parta nonnisi eadem vi possideantur. Proprium est et illud causae, quod Amphictiones iudicant (ut alia apud centumviros alia apud privatum iudicem in iisdem quaestionibus ra-
116 tio); tum secundo gradu, non potuisse donari a victore ius, quia id demum sit eius, quod teneat; ius, quod sit incorporale, apprehendi manu non posse. Hoc reperire est difficilius quam, cum inveneris, argumentis adiuvare, ut alia sit condicio heredis alia victoris, quia ad illum ius ad
117 hunc res transeat. Proprium deinde materiae, ius publici crediti transire ad victorem non potuisse, quia, quod populus crediderit, omnibus debeatur, et, quamdiu quilibet unus superfuerit, esse eum totius summae creditorem, Thebanos
118 autem non omnes in Alexandri manu fuisse. Hoc non extrinsecus probatur, quae vis est argumenti, sed ipsum per se valet. Tertii loci pars prior magis vulgaris, non in tabulis esse ius; itaque multis argumentis defendi potest. Mens quoque Alexandri duci debet in dubium, honorarit eos an deceperit. Illud iam rursus proprium materiae et velut novae controversiae, quia restitutione recepisse ius, etiamsi quod amiserint, Thebani videntur. Hic et, quid Cassander velit, quaeritur; sed vel potentissima apud Amphictionas aequi tractatio est.

119 Haec non idcirco dico, quod inutilem horum locorum, ex quibus argumenta ducuntur, cognitionem putem, alioqui nec tradidissem; sed ne se, qui cognoverint ista, si cetera negligant, perfectos protinus atque consummatos putent, et, nisi in ceteris, quae mox praecipienda sunt, elaboraverint,
120 mutam quandam scientiam consecutos intelligant. Neque enim Artibus editis factum est, ut argumenta inveniremus, sed dicta sunt omnia, antequam praeciperentur, mox ea scriptores observata et collecta ediderunt. Cuius rei probatio est, quod exemplis eorum veteribus utuntur et ab oratoribus illa repetunt, ipsi nullum novum et, quod non sit
121 dictum, inveniunt. Artifices ergo illi, qui dixerunt; sed habenda his quoque gratia est, per quos labor nobis est de-

tractus. Nam, quae priores beneficio ingenii singula invenerunt, nobis et non sunt requirenda et nota sunt omnia. Sed non magis hoc sat est, quam palaestram didicisse, nisi corpus exercitatione, continentia, cibis, ante omnia natura iuvatur, sicut contra ne illa quidem satis sine arte profuerint.
Illud quoque studiosi eloquentiae cogitent, neque omnibus 122
in causis, quae demonstravimus, cuncta posse reperiri; neque, cum proposita fuerit materia dicendi, scrutanda singula et velut ostiatim pulsanda, ut sciant, an ad probandum id, quod intendimus, forte respondeant, nisi cum discunt et
adhuc usu carent. Infinitam enim faciat ipsa res dicendi tar- 123
ditatem, si semper necesse sit, ut temptantes unumquodque eorum, quod sit aptum atque conveniens experiendo noscamus; nescio, an etiam impedimento futura sint, nisi et animi quaedam ingenita natura et studio exercitata velocitas recta
nos ad ea, quae conveniunt causae, ferant. Nam, ut can- 124
tus vocis plurimum iuvat sociata nervorum concordia; si tamen tardior manus, nisi inspectis demensisque singulis, quibus quaeque vox fidibus iungenda sit, dubitet, potius fuerit esse contentum eo, quod simplex canendi natura tulerit: ita huiusmodi praeceptis debet quidem aptata esse et citharae
modo intenta ratio doctrinae; sed hoc exercitatione multa 125
consequendum, ut, quemadmodum illorum artificum, etiamsi alio spectant, manus tamen ipsa consuetudine ad graves, acutos, medios horum sonos fertur: sic oratoris cognitionem nihil moretur haec varietas argumentorum et copia sed quasi offerat se et occurrat, et, ut litterae syllabaeque scribentium cogitationem non exigunt, sic rationem sponte quadam sequantur.

DE EXEMPLIS.

XI. Tertium genus ex iis, quae extrinsecus adducuntur in causam; Graeci vocant παράδειγμα, quo nomine et generaliter usi sunt in omni similium appositione et specialiter in iis, quae rerum gestarum auctoritate nituntur. Nostri fere similitudinem vocari maluerunt, quod ab illis παραβολὴ dicitur, alterum exemplum, quanquam et hoc simile est;
illud exemplum. Nos, quo facilius propositum explicemus, 2

utrumque παράδειγμα esse credamus, et ipsi appellemus exemplum. Nec vereor, ne videar repugnare Ciceroni, quanquam collationem separet ab exemplo. Nam idem omnem argumentationem dividit in duas partes, inductionem et ratiocinationem, ut plerique Graecorum in παραδείγματα et ἐπιχειρήματα, dixeruntque παράδειγμα ῥητορικὴν ἐπαγω-
3 γήν. Nam illa, qua plurimum est Socrates usus, hanc habuit viam: cum plura interrogasset, quae fateri adversario necesse esset, novissime id, de quo quaerebatur, inferebat, cui simile concessisset. Id est inductio. Hoc in oratione fieri non potest; sed, quod illic interrogatur, hic
4 fere sumitur. Illa interrogatio talis: *Quod est pomum generosissimum? nonne, quod optimum?* concedetur. *Quid equus? qui generosissimus? Nonne, qui optimus?* et plura in eundem modum. Deinde, cuius rei gratia rogatum est, *Quid homo? Nonne is generosissimus, qui optimus?* faten-
5 dum erit. Hoc in testium interrogatione valet plurimum, in oratione perpetua dissimile est; etenim sibi ipse respondet orator. *Quod pomum generosissimum? puto, quod optimum; et equus? qui velocissimus: ita hominum, non qui claritate nascendi sed qui virtute maxime excellet.*

Omnia igitur ex hoc genere sumpta necesse est aut similia esse aut dissimilia aut contraria. Similitudo assumitur interim et ad orationis ornatum; sed illa, cum res exiget; nunc ea, quae ad probationem pertinent, exequar.
6 Potentissimum autem est inter ea, quae sunt huius generis, quod proprie vocamus Exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id, quod intenderis, commemoratio. Intuendum igitur est, totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex eo sumamus aut quae utilia sunt. Si-
7 mile est, *Iure occisus est Saturninus sicut Gracchi.* Dissimile, *Brutus occidit liberos proditionem molientes; Manlius virtutem filii morte multavit.* Contrarium, *Marcellus ornamenta Syracusanis hostibus restituit; Verres iisdem sociis abstulit.* Et probandorum et culpandorum ex his con-
8 firmatio eosdem gradus habet. Etiam in iis, quae futura dicemus, utilis similium admonitio est, ut si quis dicens, Dionysium idcirco petere custodes salutis suae, ut, eorum

adiutus armis tyrannidem occupet, hoc referat exemplum,
eadem ratione Pisistratum ad dominationem pervenisse.

Sed ut sunt exempla interim tota similia ut hoc proxi- 9
mum: sic interim ex maioribus ad minora, ex minoribus ad
maiora ducuntur. *Urbes violata propter matrimonia ever-
sae sunt; quid fieri adultero par est? Tibicines, cum ab
urbe discessissent, publice revocati sunt; quanto magis
principes civitatis viri et bene de republica meriti, cum
invidiae cesserint, ab exilio reducendi?* Ad exhortationem 10
vero praecipue valent imparia. Laudabilior in femina quam
in viro virtus. Quare, si ad fortiter faciendum accendatur
aliquis, non tantum afferent momenti Horatius et Torquatus
quantum illa mulier, cuius manu Pyrrhus est interfectus; et
ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia; quod
ipsum est ex maioribus ad minora. Singula igitur horum 11
generum ex Cicerone (nam unde potius?) exempla ponamus.
Simile est hoc pro Murena, *Etenim mihi ipsi accidit, ut
cum duobus patriciis, altero improbissimo altero modestis-
simo atque optimo viro, peterem; superavi tamen digni-
tate Catilinam, gratia Galbam.* Maius minoris, pro Milone, 12
*Negant, intueri lucem esse fas ei, qui a se hominem oc-
cisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines
stultissimi disputant? nempe in ea, quae primum iudicium
de capite vidit M. Horatii, fortissimi viri, qui nondum
libera civitate tamen populi Romani comitiis liberatus est,
cum sua manu sororem esse interfectam fateretur.* Minus
maioris: *Occidi, non Spurium Maelium, qui annona le-
vanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti ple-
bem videbatur, in suspicionem incidit regni affectandi*, etc.
deinde, *Sed eum (auderet enim dicere, cum patriam peri-
culo liberasset) cuius nefandum adulterium in pulvina-
ribus*, et totus in Clodium locus. D i s s i m i l e plures causas 13
habet, fit enim genere, modo, tempore, loco ceterisque, per
quae fere omnia Cicero praeiudicia, quae de Cluentio vide-
bantur facta, subvertit; c o n t r a r i o vero exemplo censoriam
notam laudando censorem Africanum, qui eum, quem peie-
rasse conceptis verbis palam dixisset, testimonium etiam pol-
licitus, si quis contra diceret, nullo accusante, traducere

equum passus esset; quae, quia erant longiora, non suis
14 verbis exposui. Breve autem apud Vergilium contrarii ex
emplum est:

At non ille, satum quo te mentiris, Achilles
Talis in hoste fuit Priamo.

15 Quaedam autem ex iis, quae gesta sunt, tota narrabimus,
ut Cicero pro Milone: *Pudicitiam cum eriperet militi tri-*
bunus militaris in exercitu C. Marii, propinquus eius im-
peratoris, interfectus ab eo est, cui vim afferebat. Facere
enim probus adolescens periculose, quam perpeti turpiter
maluit; atque hunc ille summus vir scelere solutum peri-
16 *culo liberavit.* Quaedam significare satis erit, ut idem ac
pro eodem: *Neque enim posset Ahala ille Servilius aut*
P. Nasica aut L. Opimius aut me consule senatus non ne-
farius haberi, si sceleratos interfici nefas esset. Haec ita
dicentur, prout nota erunt, vel utilitas causae aut decor po-
stulabit.

17 Eadem ratio est eorum, quae ex poeticis fabulis
ducuntur, nisi quod iis minus affirmationis adhibetur; cuius
usus qualis esse deberet, idem optimus auctor ac magister
18 eloquentiae ostendit. Nam huius quoque generis in eadem
oratione reperietur exemplum: *Itaque hoc, iudices, non*
sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae
prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi causa matrem
necavisset, variatis hominum sententiis, non solum divina
19 *sed sapientissimae deae sententia liberatum.* Illae quoque
fabellae, quae, etiamsi originem non ab Aesopo acceperunt,
(nam videtur earum primus auctor Hesiodus) nomine tamen
Aesopi maxime celebrantur, ducere animos solent praecipue
rusticorum et imperitorum, qui et simplicius, quae ficta sunt,
audiunt, et capti voluptate facile iis, quibus delectantur
consentiunt. Siquidem et Menenius Agrippa plebem cum pa-
tribus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris hu-
20 manis adversus ventrem discordantibus fabula. Et Horatius
ne in poemate quidem humilem generis huius usum putavit
in illis versibus, *Quod dixit vulpes aegroto cauta leoni.*
Αἶνον Graeci vocant et αἰσωπείους, ut dixi, λόγους et λιβυ-
κούς; nostrorum quidam, non sane recepto in usum nomine,

apologationem. Cui confine est παροιμίας genus illud, 21
quod est velut fabella brevior et per allegorian accipitur:
Non nostrum, inquit, onus; bos clitellas.

Proximas exempli vires habet similitudo, praecipue 22
illa, quae ducitur citra ullam translationum mixturam ex
rebus paene paribus: *Ut, qui accipere in Campo consue-
runt, iis candidatis, quorum nummos suppressos esse
putant, inimicissimi solent esse: sic eiusmodi iudices in-
festi tum reo venerunt.* Nam παραβολή, quam Cicero col- 23
lationem vocat, longius res quae comparentur repetere so-
let. Neque hominum modo inter se opera similia spectantur,
ut Cicero pro Murena facit: *Quodsi e portu solventibus,
qui iam in portum ex alto invehuntur, praedicere summo
studio solent et tempestatum rationem et praedonum et lo-
corum; quod natura affert, ut iis faveamus, qui eadem
pericula, quibus nos perfuncti sumus, ingrediantur: quo
me tandem animo esse oportet, prope iam ex magna ia-
ctatione terram videntem, in hunc, cui video maximas
tempestates esse subeundas?* sed et a mutis atque etiam
inanimis interim huiusmodi ducitur. Et quoniam similium 24
alia facies in alia ratione: admonendum est, rarius esse
in oratione illud genus, quod εἰκόνα Graeci vocant, (quo
exprimitur rerum aut personarum imago, ut Cassius: *Quis
istam faciem lanipedis senis torquens?*) quam id, quo pro-
babilius fit, quod intendimus: ut, si animum dicas excolen-
dum, similitudine utaris terrae, quae neglecta spinas ac du-
mos, culta fructus creat; aut si ad curam rei publicae hor-
teris, ostendas, apes etiam formicasque, non modo muta
sed etiam parva animalia, in commune tamen laborare. Ex 25
hoc genere dictum illud est Ciceronis: *Ut corpora nostra
sine mente ita civitas sine lege suis partibus, ut nervis ac
sanguine et membris, uti non potest.* Sed ut hac corporis
humani pro Cluentio ita pro Cornelio equorum, pro Archia
saxorum quoque usus est similitudine. Illa (ut dixi) pro- 26
piora: *ut remiges sine gubernatore sic milites sine impera-
tore nihil valere.* Solent tamen fallere similitudinum species,
ideoque adhibendum est his iudicium. Neque enim ut navis
utilior nova quam vetus sic amicitia; vel, ut laudanda, quae

pecuniam suam pluribus largitur, ita, quae formam. Verba sunt in his similia *vetustatis* et *largitionis*, vis quidem longe
27 diversa [*pecuniae* et *amicitiae*]. Itaque in hoc genere maxime quaeritur, an simile sit, quod infertur. Etiam in illis interrogationibus Socratis, quarum paulo ante feci mentionem, cavendum, ne incaute respondeas; ut apud Aeschinen Socraticum male respondit Aspasiae Xenophontis uxor, quod
28 Cicero his verbis transfert: *Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes: utrumne illius an tuum malis? Illius, inquit. Quid si vestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat, quam tu habes: tuumne an illius malis? Illius vero, respondit. At cedo, inquit, si virum illa meliorem habeat,*
29 *quam tu habes: utrumne tuum virum malis an illius?* Hic mulier erubuit, merito; male enim responderat, *se malle alienum aurum quam suum;* nam est id improbum. At, si respondisset, *malle se aurum suum tale esse, quale illud esset*, potuisset pudice respondere, *malle se virum suum talem esse, qualis melior esset.*

30 Scio quosdam inani diligentia per minutissimas ista partes secuisse, et esse aliquid minus simile, ut simia homini et marmora deformata prima manu, aliquid plus, ut illud, *Non ovum tam simile ovo;* et dissimilibus inesse simile, ut formicae et elephanto genus, quia sunt animalia; et similibus dissimile, ut — *Canibus catulos et matribus hoedos*, diffe-
31 runt enim aetate; contrariorum quoque aliter accipi opposita, ut noctem luci, aliter noxia, ut aquam frigidam febri, aliter repugnantia, ut verum falso, aliter disparata, ut dura non duris; sed, quid haec ad praesens propositum magnopere pertineant, non reperio.

32 Illud est annotandum magis, argumenta duci ex iure simili: ut Cicero in Topicis, *Ei, cui domus usus fructus relictus sit, non restituturum heredem, si corruerit, quia non restituat servum, si is decesserit;* ex contrario: *Nihil obstat, quo minus iustum matrimonium sit mente coeuntium, etiamsi tabulae signatae non fuerint. Nihil enim proderit signasse tabulas, si mentem matrimonii non fuisse con-*
33 *stabit*; ex dissimili, quale est Ciceronis pro Caecina: *Ut, si*

qui me exire domo coegisset armis, haberem actionem; si
qui introire prohibuisset, non haberem? Dissimilia sic de-
prehenduntur, *Non, si, qui argentum omne legavit, videri*
potest signatam quoque pecuniam reliquisse: ideo etiam,
quod est in nominibus, dari voluisse creditur.

Ἀναλογίαν quidam a simili separaverunt, nos eam 34
subiectam huic generi putamus. Nam, ut unum ad decem
ita decem ad centum, simile certe est; et, ut hostis sic ma-
lus civis. Quanquam haec ulterius quoque procedere solent:
si turpis dominae consuetudo cum servo, turpis domino
cum ancilla; si mutis animalibus finis voluptas, idem ho-
mini. Cui rei facillime occurrit ex dissimilibus argumenta- 35
tio: *Non idem est dominum cum ancilla coisse, quod do-*
minam cum servo; nec, si mutis finis voluptas, rationa-
libus quoque; quin immo ex contrario: *Quia mutis ideo*
non rationalibus.

Adhibebitur extrinsecus in causam et a u c t o r i t a s. 36
Haec secuti Graecos, a quibus κρίσεις dicuntur, *iudicia* aut
iudicationes vocant, non de quibus ex causa dicta sententia
est, (nam ea quidem in exemplorum locum cedunt) sed si
quid ita visum gentibus, populis, sapientibus viris, claris
civibus, illustribus poetis referri potest. Ne haec quidem 37
vulgo dicta et recepta persuasione populari sine usu fuerint.
Testimonia sunt enim quodammodo vel potentiora etiam, quod
non causis accommodata sed liberis odio et gratia mentibus
ideo tantum dicta factaque, quia aut honestissima aut veris-
sima videbantur. An vero me de incommodis vitae disseren- 38
tem non adiuvabit earum persuasio nationum, quae fletibus
natos laetitia defunctos prosequuntur? Aut si misericor-
diam commendabo iudici, nihil proderit, quod prudentissima
civitas Atheniensium non eam pro affectu sed pro numine ac-
cepit? Iam illa septem praecepta sapientium nonne quasdam 39
vitae leges existimamus? Si causam veneficii dicat adultera:
non M. Catonis iudicio damnata videatur, qui nullam adul-
teram non eandem esse veneficam dixit? Iam sententiis qui-
dem poetarum non orationes modo sunt refertae sed libri
etiam philosophorum, qui quanquam inferiora omnia prae-
ceptis suis ac litteris credunt, repetere tamen auctoritatem a

40 plurimis versibus non fastidierunt. Neque est ignobile ex-
emplum, Megarios ab Atheniensibus, cum de Salamine con-
tenderent, victos Homeri versu, qui tamen ipse non in omni
editione reperitur, significans, Aiacem naves suas Athenien-
41 sibus iunxisse. Ea quoque, quae vulgo recepta sunt, hoc
ipso, quod incertum auctorem habent, velut omnium fiunt:
quale est, *Ubi amici, ibi opes;* et, *Conscientia mille te-
stes;* et apud Ciceronem, *Pares autem* (*ut est in vetere
proverbio*) *cum paribus maxime congregantur;* neque
enim durassent haec in aeternum, nisi vera omnibus vide-
42 rentur. Ponitur a quibusdam et quidem in parte prima deo
rum auctoritas, quae est ex responsis, ut, *Socraten esse
sapientissimum.* Id rarum est non sine usu tamen. Utitur
eo Cicero in libro de aruspicum responsis et in contione con-
tra Catilinam, cum signum Iovis columnae impositum populo
ostendit; et pro Ligario, cum causam C. Caesaris meliorem,
quia hoc dii iudicaverint, confitetur. Quae cum propria cau-
sae sunt, divina testimonia vocantur; cum aliunde arcessun-
43 tur, argumenta. Nonnunquam contingit iudicis quoque aut
adversarii aut eius, qui ex diverso agit, dictum aliquid aut
factum assumere ad eorum, quae intendimus, fidem.

Propter quod fuerunt, qui exempla et has auctoritates
inartificialium probationum esse arbitrarentur, quod ea non
44 inveniret orator sed acciperet. Plurimum autem refert. Nam
testis et quaestio et his similia de ipsa re, quae in iudicio est,
pronuntiant; extra petita, nisi ad aliquam praesentis discepta-
tionis utilitatem ingenio applicantur, nihil per se valent.

DE USU ARGUMENTORUM.

XII. Haec fere de probatione vel ab aliis tradita vel
usu percepta in hoc tempus sciebam. Neque mihi fiducia
est, ut ea sola esse contendam, quin immo hortor ad quae-
rendum et inveniri posse fateor; quae tamen adiecta fuerint,
non multum ab his abhorrebunt. Nunc breviter, quem-
2 admodum sit utendum eis, subiungam. Traditum fere
est, argumentum oportere esse confessum; dubiis enim pro-
bari dubia qui possunt? Quaedam tamen, quae in alterius rei
probationem ducimus, ipsa probanda sunt. *Occidisti virum,*

eras enim adultera. Prius de adulterio convincendum est, ut, cum id coeperit esse pro certo, fiat incerti argumentum. *Spiculum tuum in corpore occisi inventum est;* negat suum; ut probationi prosit, probandum est. Illud hoc loco monere 3 inter necessaria est, nulla esse firmiora, quam quae ex dubiis facta sunt certa. *Caedes a te commissa est*, *cruentam enim vestem habuisti;* non est tam grave argumentum, si fatetur quam si convincitur. Nam si fatetur, multis ex causis potuit cruenta esse vestis; si negat, hic causae cardinem ponit, in quo si victus fuerit, etiam in sequentibus ruit. Non enim videtur in negando mentiturus fuisse, nisi desperasset, id posse defendi, si confiteretur.

Firmissimis argumentorum singulis instandum, infirmiora 4 congreganda sunt; quia illa per se fortia non oportet circumstantibus obscurare, ut, qualia sunt, appareant, haec imbecilla natura mutuo auxilio sustinentur. Itaque si non pos- 5 sunt valere, quia magna sint, valebunt, quia multa sunt; utique vero ad eiusdem rei probationem omnia spectant. Ut, si quis hereditatis gratia hominem occidisse dicatur: *Hereditatem sperabas et magnam hereditatem*, *et pauper eras et tum maxime a creditoribus appellabaris; et offenderas eum*, *cuius eras heres*, *et mutaturum tabulas sciebas.* Singula levia sunt et communia, universa vero valent etiamsi non ut fulmine tamen ut grandine.

Quaedam argumenta ponere satis non est, adiuvanda 6 sunt: *cupiditas causa sceleris fuit*, quae sit vis eius; *ira*, quantum efficiat in animis hominum talis affectio; ita et firmiora erunt ipsa et plus habebunt decoris, si non nudos et velut carne spoliatos artus ostenderint. Multum etiam refert, 7 si argumento nitemur odii, utrum hoc ex invidia sit an ex iniuria an ex ambitu, vetus an novum, adversus inferiorem, parem, superiorem, alienum, propinquum. Suos habent omnia ista tractatus et ad utilitatem partis eius, quam tuemur, referenda sunt. Nec tamen omnibus semper, quae in- 8 venerimus, argumentis onerandus est iudex, quia et taedium afferunt et fidem detrahunt. Neque enim potest iudex credere satis esse ea potentia, quae non putamus ipsi sufficere qui diximus. In rebus vero apertis argumentari

tam sit stultum quam in clarissimum solem mortale lumen inferre.

9 His quidam probationes adiiciunt, quas παθητικὰς vocant, ductas ex affectibus. Atque Aristoteles quidem potentissimum putat ex eo, qui dicit, si sit vir bonus; quod ut optimum est: ita longe quidem sed sequitur tamen,
10 videri. Inde enim illa nobilis Scauri defensio: *Q. Varius Sucronensis ait Aemilium Scaurum rem publicam populi Romani prodidisse; Aemilius Scaurus negat.* Cui simile quiddam fecisse Iphicrates dicitur, qui cum Aristophontem, quo accusante similis criminis reus erat, interrogasset, an is accepta pecunia rem publicam proditurus esset; isque id
11 negasset: *Quod dicis*, inquit, *te non fecisse, ego feci?* Intuendum autem et, qui sit, apud quem dicimus, et id, quod illi maxime probabile videatur, requirendum; qua de re lo-
12 cuti sumus et prooemii et suasoriae praeceptis. Altera ex affirmatione probatio est: *Ego hoc feci; Tu mihi hoc dixisti;* et *O facinus indignum!* et similia; quae non debent quidem deesse orationi et, si desunt, multum nocent; non tamen habenda sunt inter magna praesidia, cum hoc in
13 eadem causa fieri ex utraque parte similiter possit. Illae firmiores ex sua cuique persona probationes, quae credibilem rationem subiectam habeant: ut vulneratus aut filio orbatus non fuerit alium accusaturus quam nocentem, quando, si negotium innocenti facit, liberet eum noxa, qui admiserit. Hinc et patres adversus liberos et adversus suos quisque necessarios auctoritatem petunt.

14 Quaesitum etiam, potentissima argumenta primone ponenda sint loco, ut occupent animos, an summo, ut inde dimittant, an partita primo summoque, quod Homerica dispositione in medio sint infirma, ut animis crescant? Quae, prout ratio causae cuiusque postulabit, ordinabuntur, uno, ut ego censeo, excepto, ne a potentissimis ad levissima decrescat oratio.

15 Ego haec breviter demonstrasse contentus ita posui, ut locos ipsos et genera quam possem apertissime ostenderem. Quidam executi sunt verbosius, quibus placuit, pro-
locorum communium materia, quo quaeque res modo

dici posset, ostendere; sed mihi supervacuum videbatur. Nam et fere apparet, quid in iniuriam, quid in avaritiam, 16
quid in testem inimicum, quid pro teste amico dicendum sit; et de omnibus his omnia dicere infinitum est, tam hercule quam si controversiarum, quae sint quaeque futurae sint, quaestiones, argumenta, sententias tradere velim. Ipsas 17
autem argumentorum velut sedes non me quidem omnes ostendisse confido, plurimas tamen.

Quod eo diligentius faciendum fuit, quia declamationes, quibus ad pugnam forensem velut praepilatis exerceri solebamus, olim iam ab illa vera imagine orandi recesserunt atque ad solam compositae voluptatem nervis carent, non alio medius fidius vitio dicentium, quam quo mancipiorum negotiatores formae puerorum virilitate excisa lenocinantur. Nam 18
ut illi robur ac lacertos barbamque ante omnia et alia, quae natura proprie maribus dedit, parum existimant decora, quaeque fortia, si liceret, forent ut dura molliunt: ita nos habitum ipsum orationis virilem et illam vim stricte robusteque dicendi tenera quadam elocutionis cute operimus, et, dum levia sint ac nitida, quantum valeant, nihil interesse arbitramur. Sed mihi naturam intuenti nemo non vir spa- 19
done formosior erit, nec tam aversa unquam videbitur ab opere suo providentia, ut debilitas inter optima inventa sit, nec id ferro speciosum fieri putabo, quod, si nasceretur, monstrum erat. Libidinem iuvet ipsum effeminati sexus mendacium, nunquam tamen hoc continget malis moribus regnum, ut, si qua pretiosa fecit, fecerit et bona. Quapropter 20
eloquentiam, licet hanc (ut sentio enim, dicam) libidinosam resupina voluptate auditoria probent, nullam esse existimabo, quae ne minimum quidem in se indicium masculi et incorrupti, ne dicam gravis et sancti viri, ostentet. An vero statuarum 21
artifices pictoresque clarissimi, cum corpora quam speciosissima fingendo pingendove efficere cuperent, nunquam in hunc inciderunt errorem, ut Bagoam aut Megabyzum aliquem in exemplum operis sumerent sibi sed Doryphoron illum aptum vel militiae vel palaestrae, aliorum quoque iuvenum bellicosorum et athletarum corpora decora vere existimaverunt: nos, qui oratorem studemus effingere, non arma sed

22 tympana eloquentiae demus? Igitur et ille, quem instituimus, adolescens, quam maxime potest, componat se ad imitationem veritatis, initurusque frequenter forensium certaminum pugnam iam in schola victoriam spectet et ferire vitalia ac tueri sciat; et praeceptor id maxime exigat, inventum praecipue probet. Nam, ut ad peiora iuvenes laude ducun-
23 tur, ita laudari in bonis gaudent. Nunc illud male est, quod necessaria plerumque silentio transeunt, nec in dicendo videtur inter bona utilitas. Sed haec et in alio nobis tractata sunt opere et in hoc saepe repetenda. Nunc ad ordinem inceptum.

DE REFUTATIONE.

XIII. Refutatio dupliciter accipi potest. Nam et pars defensoris tota est posita in refutatione, et, quae dicta sunt ex diverso, debent utrinque dissolvi. Et hoc est proprie, cui in causis quartus assignatur locus. Sed utriusque similis condicio est. Neque vero ex aliis locis ratio argumentorum in hac parte peti potest quam in confirmatione, nec locorum aut sententiarum aut verborum et figurarum alia
2 condicio est. Affectus plerumque haec pars mitiores habet.

Non sine causa tamen difficilius semper est creditum, quod Cicero saepe testatur, defendere quam accusare. Primum, quod est res illa simplicior, proponitur enim uno modo, dissolvitur varie; cum accusatori satis sit plerumque, verum esse id, quod obiecerit: patronus neget, defendat, transferat, excuset, deprecetur, molliat, minuat, avertat, despiciat, derideat. Quare inde recta fere atque, ut sic dixerim, clamosa est actio; hinc mille flexus et artes deside-
3 rantur. Tum accusator praemeditata pleraque domo affert, patronus etiam inopinatis frequenter occurrit. Accusator dat testem, patronus ex re ipsa refellit. Accusator criminum invidia, vel si falsa sint, materiam dicendi trahit, de parricidio, sacrilegio, maiestate; quae patrono tantum neganda sunt. Ideoque accusationibus etiam mediocres in dicendo suffecerunt; bonus defensor nemo nisi qui eloquentissimus fuit. Quanquam ut, quod sentio, semel finiam, tanto est accusare quam defendere, quanto facere quam sanare vulnera, facilius.

Plurimum autem refert, et quid protulerit adversarius 4
et quomodo. Primum igitur intuendum est, id, cui respon-
suri sumus, proprium sit eius iudicii an ad causam extra ar-
cessitum. Nam si est proprium: aut negandum aut defen-
dendum aut transferendum; extra haec in iudiciis fere nihil
est. Deprecatio quidem, quae est sine ulla specie defensio- 5
nis, rara admodum et apud eos solos iudices, qui nulla certa
pronuntiandi forma tenentur. Quanquam illae quoque apud
C. Caesarem et Triumviros pro diversarum partium homini-
bus actiones, etiamsi precibus utuntur, adhibent tamen patro-
cinia; nisi hoc non fortissime defendentis est, dicere, *Quid
aliud egimus, Tubero, nisi ut, quod hic potest, nos posse-
mus?* Quodsi quando apud Principem aliumve, cui, utrum 6
velit, liceat, dicendum erit, *dignum quidem morte eum, pro
quo loquemur, clementi tamen servandum esse vel talem:*
primum omnium non erit res nobis cum adversario sed cum
iudice, deinde forma deliberativae magis materiae quam iu-
dicialis utemur. Suadebimus enim, ut laudem humanitatis
potius quam voluptatem ultionis concupiscat. Apud iudices 7
quidem secundum legem dicturos sententiam de confessis
praecipere ridiculum est. Ergo, quae neque negari neque
transferri possunt, utique defendenda sunt, qualiacunque
sunt, aut causa cedendum. Negandi duplicem ostendimus
formam, aut non esse factum aut non hoc esse, quod factum
sit. Quae neque defendi neque transferri possunt, utique
neganda, nec solum si finitio potest esse pro nobis, sed
etiam si nuda infitiatio superest. Testes erunt: multa in eos 8
dicere licet; chirographum: de similitudine litterarum dis-
seremus. Utique nihil erit peius quam confessio. Ultima
est actionis controversia, cum defendendi negandive non est
locus, id est translatio. Atqui quaedam sunt, quae neque 9
negari neque defendi neque transferri possunt. *Adulterii
rea est, quae, cum anno vidua fuisset, enixa est;* lis non
erit. Quare illud stultissime praecipitur, quod defendi non
possit, silentio dissimulandum; siquidem est id, de quo iudex
pronuntiaturus est. At si extra causam sit adductum et 10
tantum coniunctum: malim quidem dicere, nihil id ad quae-
stionem nec esse in his morandum et minus esse, quam ad-

versarius dicat; tamen velut huic simulationi oblivionis ignoscam. Debet enim bonus advocatus pro rei salute brevem negligentiae reprehensionem non pertimescere.

11 Videndum etiam, simul nobis plura aggredienda sint
an amolienda singula. Plura simul invadimus, si aut tam
infirma sunt, ut pariter impelli possint, aut tam molesta, ut
pedem conferre cum singulis non expediat; tum enim toto
corpore obnitendum et, ut sic dixerim, directa fronte pu-
12 gnandum est. Interim, si resolvere ex parte diversa dicta
difficilius erit, nostra argumenta cum adversariorum argu-
mentis conferemus, si modo haec ut valentiora videantur
effici poterit. Quae vero turba valebunt, diducenda erunt,
ut, quod paulo ante dixi: *Heres eras et pauper et magna*
pecunia appellabaris a creditoribus et offenderas et muta-
13 *turum tabulas testamenti sciebas.* Urent universa. At si
singula quaeque dissolveris, iam illa flamma, quae magna
congerie convaluerat, diductis quibus alebatur, concidet, ut,
si vel maxima flumina in rivos diducantur, qualibet transitum
praebent. Itaque propositio quoque secundum hanc utilita-
tem accommodabitur, ut nunc singula ostendamus nunc com-
14 plectamur universa. Nam interim quod pluribus collegit ad-
versarius, sat est semel proponere; ut, si multas causas
faciendi, quibus arguit reum, dicet accusator fuisse: nos,
non enumeratis singulis, semel hoc intuendum negemus, quia
non, quisquis causam faciendi sceleris habuit, et fecerit.
15 Saepius tamen accusatori congerere argumenta, reo dissol-
vere expediet.

Id autem, quod erit ab adversario dictum, quomodo
refutari debeat, intuendum est. Nam si erit palam falsum,
negare satis est, ut pro Cluentio Cicero eum, quem dixerat
accusator epoto poculo concidisse, negat eodem die mortuum.
16 Palam etiam contraria et supervacua et stulta reprehendere
nullius est artis, ideoque nec rationes eorum nec exempla
tradere necesse est. Id quoque, (quod *obscurum* vocant)
quod secreto et sine teste aut argumento dicitur factum, sa-
tis natura sua infirmum est; sufficit enim, quod adversarius
17 non probat; item si ad causam non pertinet. Est tamen ora-
toris interim efficere, ut quid aut contrarium esse aut a

causa diversum aut incredibile aut supervacuum aut nostrae potius causae videatur esse coniunctum. Obiicitur Oppio, quod de militum cibariis detraxerit; asperum crimen; sed id contrarium ostendit Cicero, quia iidem accusatores obiecerint Oppio, quod is voluerit exercitum largiendo corrumpere.
Testes in Cornelium accusator lecti a tribuno codicis polli- 18
cetur; facit hoc Cicero supervacuum, quia ipse fateatur. Petit accusationem in Verrem Q. Caecilius, quod fuerat quaestor eius; ipsum Cicero ut pro se videretur, effecit.
Cetera, quae proponuntur, communes locos habent. Aut 19
enim coniectura excutiuntur, an vera sint; aut finitione, an propria; aut qualitate, an inhonesta, iniqua, improba, inhu-
mana, crudelia et cetera, quae ei generi accidunt. Eaque 20
non modo in propositionibus sed in toto genere actionis intuenda: An sit crudelis, ut Labieni in Rabirium lege perduellionis; inhumana, ut Tuberonis Ligarium exulem accusantis atque id agentis, ne ei Caesar ignoscat; superba, ut
in Oppium ex epistola Cottae reum factum. Proinde prae- 21
cipites, insidiosae, impotentes deprehenduntur. Ex quibus tamen fortissime invaseris, quod est aut omnibus periculosum, ut dicit Cicero pro Tullio: *Quis hoc statuit unquam, aut cui concedi sine summo omnium periculo potest, ut eum iure potuerit occidere, a quo metuisse se dicat, ne ipse posterius occideretur?* aut ipsis iudicibus, ut pro Oppio monet pluribus, ne illud actionis genus in equestrem ordi-
nem admittant. Nonnunquam tamen quaedam bene et con- 22
temnuntur vel tanquam levia vel tanquam nihil ad causam pertinentia. Multis hoc locis fecit Cicero; et haec simulatio interim hucusque procedit, ut, quae dicendo refutare non possumus, quasi fastidiendo calcemus.

Quoniam vero maxima pars eorum similibus constat: ri- 23
mandum erit diligentissime, quid sit in quoque, quod assumitur, dissimile. In iure facile deprehenditur. Est enim scriptum de rebus utique diversis, tantoque magis ipsarum rerum differentia potest esse manifesta. Illas vero similitudines, quae ducuntur ex mutis animalibus aut inanimis, fa-
cile est eludere. Exempla rerum varie tractanda sunt, si 24
nocebunt; quae si vetera erunt, fabulosa dicere licebit; si

indubia, maxime quidem dissimilia. Neque enim fieri potest, ut paria sint omnia, ut si Nasica post occisum Gracchum defendatur exemplo Ahalae, a quo Maelius est interfectus, *Maelium regni affectatorem fuisse, a Graccho leges modo latas esse populares; Ahalam magistrum equitum fuisse, Nasicam privatum esse*, dicatur. Si defecerint omnia: videndum erit, an obtineri possit, ne illud quidem recte factum. Quod de exemplis idem etiam de iudicatis observandum.

25 Quod autem posui, referre, quo quidque accusator modo dixerit, huc pertinet, ut, si est minus efficaciter elocutus, ipsa eius verba ponantur; si acri et vehementi fuerit usus oratione, eandem rem nostris verbis mitioribus proferamus,
26 ut Cicero de Cornelio, *Codicem attigit;* et protinus cum quadam defensione, ut, si pro luxurioso dicendum sit, *Obiecta est paulo liberalior vita.* Sic et pro sordido parcum,
27 pro maledico liberum dicere licebit. Utique committendum nunquam est, ut adversariorum dicta cum sua confirmatione referamus, aut etiam loci alicuius executione adiuvemus, nisi cum eludenda erunt: *Apud exercitum mihi fueris, inquit; tot annis forum non attigeris; abfueris tamdiu; et, cum tam longo intervallo veneris, cum his, qui in foro habita-*
28 *runt, de dignitate contendas?* Praeterea in contradictione interim totum crimen exponitur, ut Cicero pro Scauro circa Bostarem facit veluti orationem diversae partis imitatus, aut pluribus propositionibus iunctis, ut pro Vareno, *cum iter per agros et loca sola faceret cum Pompuleno, in familiam Ancharianam incidisse dixerunt, deinde Pompulenum occisum esse, illico Varenum vinctum asservatum, dum hic ostenderet, quid de eo fieri vellet.* Quod est utique faciendum, si erit incredibilis rei ordo et ipsa expositione fidem perditurus. Interim per partes dissolvitur, quod contextu nocet; et plerumque id est tutius. Quaedam contradictiones natura sunt singulae; id exemplis non eget.

29 Communia bene apprehenduntur non tantum, quia utriusque sunt partis, sed quia plus prosunt respondenti. Neque enim pigebit, quod saepe monui, referre; commune
30 qui prior dicit, contrarium facit. Est enim contrarium, quo

adversarius bene uti potest: *At enim non verisimile est, tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc verisimile est, tantum scelus Oppium esse conatum?* Artificis autem est, invenire in actione adversarii, quae contra semetipsa pugnent aut pugnare videantur, quae aliquando ex rebus ipsis manifesta sunt, ut in causa Caeliana Clodia aurum se Caelio commodasse dicit, quod signum magnae familiaritatis est; venenum sibi paratum, quod summi
odii argumentum est. Tubero Ligarium accusat, quod is in 31
Africa fuerit, et quaeritur, quod ab eo ipse in Africam non sit admissus. Aliquando vero praebet eius rei occasionem minus considerata ex adverso dicentis oratio; quod accidit praecipue cupidis sententiarum, ut ducti occasione dicendi non respiciant, quid dixerint, dum locum praesentem non
totam causam intuentur. Quid tam videri potest contra 32
Cluentium quam censoria nota? Quid tam contra eundem, quam filium ab Egnatio corrupti iudicii, quo Cluentius Op-
pianicum circumvenisset, crimine exheredatum? At haec 33
Cicero pugnare invicem ostendit: *Sed tu, Atti, consideres, censeo, diligenter, utrum censorium iudicium grave velis esse an Egnatii. Si Egnatii: leve est, quod censores de ceteris subscripserunt. Ipsum enim Egnatium, quem tu gravem esse vis, ex senatu eiecerunt. Sin autem censorium: hunc Egnatium, quem pater censoria subscriptione exheredavit, censores in senatu, cum patrem eiecissent,
retinuerunt.* Illa magis vitiose dicuntur quam acute repre- 34
henduntur, argumentum dubium pro necessario, controversum pro confesso, commune pluribus pro proprio, vulgare, supervacuum, serius constitutum, contra fidem. Nam et illa accidunt parum cautis, ut crimen augeant, quod probandum est; de facto disputent, cum de auctore quaeratur; impossibilia aggrediantur, pro effectis relinquant vixdum inchoata,
de homine dicere quam de causa malint; hominum vitia re- 35
bus assignent, ut, si quis decemviratum accuset non Appium; manifestis repugnent; dicant, quod aliter accipi possit; summam quaestionis non intueantur, non ad proposita respondeant; quod unum aliquando recipi potest, cum mala causa adhibitis extrinsecus remediis tuenda est, ut cum pe-

culatus reus Verres fortiter et industrie tuitus contra piratas Siciliam dicitur.

36 Eadem adversus contradictiones nobis oppositas praecepta sunt, hoc tamen amplius, quod circa eas multi duobus vitiis diversis laborant. Nam quidam etiam in foro tanquam rem molestam et odiosam praetereunt, et iis plerumque, quae composita domo attulerunt, contenti sine adversario dicunt; et scilicet multo magis in scholis, in quibus non solum contradictiones omittuntur, verum etiam materiae ipsae sic plerumque finguntur, ut nihil diei pro parte altera
37 possit. Alii diligentia lapsi verbis etiam vel sententiolis omnibus respondendum putant, quod est et infinitum et supervacuum; non enim causa reprehenditur sed actor, quem ego semper videri malim disertum, ut, si dixerit quod rei prosit, ingenii credatur laus esse non causae; si forte quod
38 laedat, causae non ingenii culpa. Itaque illae reprehensiones aut obscuritatis, qualis in Rullum est, aut infantiae in dicendo, qualis in Pisonem, aut inscitiae rerum verborumque et insulsitatis etiam, qualis in Antonium est, animo dantur aut iustis odiis, suntque utiles ad conciliandum iis, quos in-
39 visos facere volueris, odium. Alia respondendi patronis ratio; et aliquando tamen eorum non oratio modo sed vita etiam, vultus denique, incessus, habitus recte incusari solet; ut adversus Quintium Cicero non haec solum sed ipsam etiam praetextam demissam ad talos insectatus est. Pres-
40 serat enim turbulentis contionibus Cluentium Quintius. Nonnunquam elevandae invidiae gratia, quae asperius dicta sunt, eluduntur, ut a Cicerone Triarius. Nam cum Scauri columnas per urbem plaustris vectas esse dixit, *Ego porro*, inquit, *qui Albanas habeo columnas*, *clitellis eas apportavi*. Et magis hoc in accusatores concessum est, quibus convi-
41 ciari aliquando patrocinii fides cogit. Illa vero adversus omnes et recepta et non inhumana conquestio, si callide
42 quid acuisse, breviasse, obscurasse distulisse dicuntur. Defensionis quoque permutatio reprehenditur saepe, ut Attius adversus Cluentium, Aeschines adversus Ctesiphontem facit, cum ille Ciceronem lege usurum modo, hic minime de lege dicturum Demosthenen queritur.

Declamatores vero inprimis sunt admonendi, ne contradictiones eas ponant, quibus facillime responderi possit, neu sibi stultum adversarium fingant. Facimus autem, quod maxime uberes loci popularesque sententiae nascuntur, materiam dicendi nobis, quod volumus, ducentibus, ut non sit ille inutilis versus:

Non male respondit, male enim prior ille rogarat.

Fallet haec nos in foro consuetudo, ubi adversario, non ipsi 43
nobis respondebimus. Aiunt Attium interrogatum, cur causas non ageret, cum apud eum in tragoediis tanta vis esset optime respondendi, hanc reddidisse rationem, quod illic ea dicerentur, quae ipse vellet, in foro dicturi adversarii essent, quae minime vellet. Ridiculum est ergo in exercitationibus, 44
quae foro praeparantur, prius cogitare, quid responderi quam quid ex diverso dici possit. Et bonus praeceptor non minus laudare discipulum debet, si quid pro diversa quam si quid pro sua parte acriter excogitavit. Rursus aliud in scho- 45
lis permittendum semper, in foro rarum. Nam l o c o a petitore p r i m o contradictione uti qui possumus, ubi vera res agitur, cum adversarius adhuc nihil dixerit? Incidunt tamen 46
plerique in hoc vitium vel consuetudine declamatoria vel etiam cupiditate dicendi, dantque de se respondentibus venustissimos lusus, cum modo, *se vero nihil dixisse, neque tam stulte dicturos;* modo, *bene admonitos ab adversario et agere gratias, quod adiuti sint*, iocantur; frequentissime vero, id quod firmissimum est, *nunquam iis responsurum adversarium fuisse, quae proposita non essent, nisi illa sciret vera esse et ad fatendum conscientia esset impulsus;*
ut pro Cluentio Cicero: *Nam hoc persaepe dixisti, tibi sic* 47
renuntiari, me habere in animo causam hanc praesidio legis defendere. Itane est? ab amicis imprudentes videlicet prodimur? et est nescio quis de iis, quos amicos nobis arbitramur, qui nostra consilia ad adversarium deferat? Quisnam hoc tibi renuntiavit? quis tam improbus fuit; cui ego autem narravi? Nemo, ut opinor, in culpa est; nimirum tibi istud lex ipsa renuntiavit. At quidam 48
contradictione non contenti totos etiam locos explicant: *scire se hoc dicturos adversarios et ita persecuturos.* Quod

factum venuste nostris temporibus elusit Vibius Crispus, vir
ingenii iucundi et elegantis: *Ego vero*, inquit, *ista non dico;*
49 *quid enim attinet illa bis dici?* Nonnunquam tamen aliquid
simile contradictioni poni potest, si quid ab adversario testa-
tionibus comprehensum in advocationibus iactatum sit; re-
spondebimus enim rei ab illis dictae, non a nobis excogita
tae; aut, si id genus erit causae, ut proponere possimus
certa, extra quae dici nihil possit: ut, cum res furtiva in
domo deprehensa sit, dicat necesse est reus, aut se ignorante
illatam aut depositam apud se aut donatam sibi; quibus omni-
50 bus, etiamsi proposita non sunt, responderi potest. At in
scholis recte plenioribus et contradictionibus occurremus, ut
in utrumque locum, id est primum et secundum, simul pluri-
mum exerceamur. Quod nisi fecerimus, nunquam utemur
contradictione; non enim erit, cui respondeamus.

51 Est et illud vitium magnum sollicite et circa omnia mo-
menta luctantis; suspectam enim facit iudici causam, et fre-
quenter, quae statim dicta omnem dubitationem sustulissent,
dilata ipsis praeparationibus fidem perdunt, quia patronus et
aliis crediderit opus fuisse. Fiduciam igitur orator prae se
ferat semperque ita dicat, tanquam de causa optime sentiat;
52 quod sicut omnia in Cicerone praecipuum est. Nam illa
summa cura securitatis est similis, tantaque in oratione au-
ctoritas, ut probationis locum obtineat dubitare nobis non
audentibus. Porro, qui scierit, quid pars adversa, quid no-
stra habeat valentissimum, facile iudicabit, quibus maxime
rebus vel occurrendum sit vel instandum.

53 Ordo quidem in parte nulla minus affert laboris. Nam
si agimus, nostra confirmanda sunt primum, tum, quae no-
stris opponuntur refutanda; si respondemus, prius incipien-
54 dum est a refutatione. Nascuntur autem ex his, quae con-
tradictioni opposuimus, aliae contradictiones, euntque interim
longius; ut gladiatorum manus, quae secundae vocantur,
fiunt et tertiae, si ista prima ad vocandum adversarii ictum
prolata erat, et quartae, si geminata captatio est, ut bis ca-
55 vere, bis repetere oportuerit. Quae ratio et ultra ducit. Sed
illam etiam, quam supra ostendi, simplicem ex affectibus at-
que ex affirmatione sola probationem recipit refutatio, qualis

est illa Scauri, de qua supra dixi; quin nescio an etiam frequentior, ubi quid negatur. Videndum praecipue utrique parti, ubi sit rei summa. Nam fere accidit, ut in causis multa dicantur, de paucis iudicetur.

In his probandi refutandique ratio est, sed adiuvanda 56
viribus dicentis et ornanda. Quamlibet enim sint ad dicendum, quod volumus, accommodata: ieiuna tamen erunt et infirma, nisi maiore quodam oratoris spiritu implentur. Quare 57
et illi communes loci de testibus, de tabulis, de argumentis aliisque similibus magnam vim animis iudicum afferunt; et hi proprii, quibus factum quodque laudamus, aut contra iustum vel iniustum docemus, maius aut minus, asperius aut mitius. Ex his autem alii ad comparationem singulorum argumentorum faciunt, alii ad plurium, alii ad totius causae inclinationem. Ex quibus sunt qui praeparent ani- 58
mum iudicis, sunt qui confirment. Sed praeparatio quoque aut confirmatio aliquando totius causae est aliquando partium, et proinde, ut cuique conveniunt, subiicienda. Ideoque mi- 59
ror, inter duos diversarum sectarum velut duces non mediocri contentione quaesitum, singulisne quaestionibus subiiciendi essent loci, ut Theodoro placet, an prius docendus iudex quam movendus, ut praecipit Apollodorus; tanquam perierit haec ratio media, et nihil cum ipsius causae utilitate sit deliberandum. Haec accidunt his, qui praecipiunt, qui ipsi non dicunt in foro, ut artes, a securis otiosisque compositae, ipsa pugnae necessitate turbentur. Namque omnes 60
fere, qui legem dicendi quasi quaedam mysteria tradiderunt, certis non inveniendorum modo argumentorum locis sed concludendorum quoque nos praeceptis illigaverunt; de quibus brevissime praelocutus, quid ipse sentiam, id est quid clarissimos oratores fecisse videam, non tacebo.

QUID ENTHYMEMA ET QUOTUPLEX; QUIBUS CONSTET EPICHIREMA, ET QUOMODO REFELLATUR.

XIV. Igitur enthymema et argumentum ipsum, id est rem, quae probationi alterius adhibetur, appellant et argumenti elocutionem; eam vero, ut dixi, duplicem: ex consequentibus, quod habet propositionem coniunctam-

que ei protinus probationem, quale pro Ligario, *Causa tum*
dubia, quod erat aliquid in utraque parte, quod probari
posset; nunc melior ea iudicanda est, quam etiam dii adiu-
verunt; habet enim rationem et propositionem, non habet
2 conclusionem. Ita est ille imperfectus syllogismus. Ex
pugnantibus vero, quod etiam solum enthymema quidam
vocant, fortior multo probatio est. Tale est Ciceronis pro
Milone: *Eius igitur mortis sedetis ultores, cuius vitam si*
3 *putetis per vos restitui posse, nolitis.* Quod quidem etiam
aliquando multiplicari solet, ut est ab eodem et pro eodem
reo factum: *Quem igitur cum omnium gratia noluit, hunc*
voluit cum aliquorum querela? quem iure, quem loco,
quem tempore, quem impune non est ausus, hunc iniuria,
iniquo loco, alieno tempore, cum periculo capitis non du-
4 *bitavit occidere?* Optimum autem videtur enthymematis ge-
nus, cum in propositione dissimili vel contraria ratio subiun-
gitur, quale est Demosthenis: *Non enim, si quid unquam*
contra leges actum est, idque tu es imitatus, idcirco te
convenit poena liberari; quin e contrario damnari multo
magis. Nam ut, si quis eorum damnatus esset, tu haec
non scripsisses: ita, damnatus tu si fueris, non scribet alius.
5 Epichirematos et quattuor et quinque et sex etiam
factae sunt partes a quibusdam. Cicero maxime quinque de-
fendit, ut sit propositio deinde ratio eius tum assumptio et
eius probatio, quinta complexio; quia vero interim et propo-
sitio non egeat rationis et assumptio probationis, nonnunquam
etiam complexione opus non sit: et quadripertitam et triper-
6 titam et bipertitam quoque fieri posse ratiocinationem. Mihi
et pluribus nihilominus auctoribus tres summum videntur.
Nam ita se habet ista natura, ut sit, de quo quaeratur et
per quod probetur; tertium adiici potest velut ex consensu
duorum antecedentium. Ita erit prima intentio, secunda
assumptio, tertia connexio. Nam confirmatio primae
ac secundae partis exornatio et eisdem cedere possunt, qui-
7 bus subiiciuntur. Sumamus enim ex Cicerone quinque par-
tium exemplum: *Melius gubernantur ea, quae consilio re-*
guntur quam quae sine consilio administrantur. Hanc
primam partem numerant; eam deinceps rationibus variis et

quam copiosissimis verbis approbari putant oportere. Hoc ego totum cum sua ratione unum puto; alioqui si ratio pars est, est autem varia ratio: plures partes esse dicantur. As- 8
sumptionem deinde ponit: *Nihil autem omnium rerum melius quam omnis mundus administratur.* Huius assumptionis quarto in loco iam porro inducunt approbationem; de quo idem quod supra dico. Quinto inducunt loco complexio- 9
nem, quae aut id infert solum, quod ex omnibus partibus cogitur, hoc modo, *Consilio igitur mundus administratur;* aut, unum in locum cum conduxit breviter propositionem et assumptionem, adiungit, quid ex his conficiatur, ad hunc modum: *Quodsi melius geruntur, quae consilio quam quae sine consilio administrantur, nihil autem omnium rerum melius quam omnis mundus administratur: consilio igitur mundus administratur.* Cui parti consentio.

In tribus autem, quas fecimus, partibus non est forma 10
semper eadem sed una, in qua idem concluditur, quod intenditur: *Anima immortalis est. Nam quidquid ex se ipso movetur, immortale est; anima autem ex se ipsa movetur, immortalis igitur est anima.* Hoc fit non solum in singulis argumentis sed in totis causis, quae sunt simplices, et in quaestionibus. Nam et hae primam habent propositionem: 11
Sacrilegium commisisti; Non, quisquis hominem occidit, caedis tenetur, deinde rationem; (sed haec est in causis et quaestione longior quam in singulis argumentis) et plerumque summa complexione, vel per enumerationem vel per brevem conclusionem, testantur, quid effecerint. In hoc genere propositio dubia est, de hac enim quaeritur. Altera 12
est complexio non par intentioni sed vim habens parem: *Mors nihil ad nos, nam quod est dissolutum, sensu caret; quod autem sensu caret, nihil ad nos.* In alio genere non eadem propositio est quae connexio: *Omnia animalia meliora sunt quam inanima, nihil autem melius est mundo, mundus igitur animal.* Hic potest videri de re contentio. Potuit enim sic constitui ratiocinatio: *Animal est mundus, omnia enim animalia meliora sunt quam inanima* et cetera. Haec propositio aut confessa est ut proxima, aut pro- 13
banda ut, *Qui beatam vitam vivere volet, philosophetur*

oportet, non enim conceditur; cetera sequi nisi confirmata prima parte non possunt; ut et assumptio interim confessa est ut, *Omnes autem volunt beatam vitam vivere;* interim probanda ut illa, *Quod est dissolutum, sensu caret;* cum, soluta corpore anima an sit immortalis vel ad tempus certe maneat, sit in dubio. Quam assumptionem alii rationem alii vocant.

14 Epichirema autem nullo differt a syllogismis, nisi quod illi et plures habent species et vera colligunt veris, epichirematis frequentior circa credibilia est usus. Nam si contingeret semper controversa confessis probare: vix esset in hoc
15 genere usus oratoris. Nam quid ingenio est opus, ut dicas: *Bona ad me pertinent, solus enim sum filius defuncti*, vel *solus heres, cum iure bonorum possessio testati secundum*
16 *tabulas testamenti detur, ad me igitur pertinet.* Sed cum ipsa ratio in quaestionem venit: efficiendum est certum id, quo probaturi sumus, quod incertum est: ut si ipsa forte intentione dicatur, *Aut filius non es aut non es legitimus aut non es solus;* itemque *Aut non es heres, aut non iustum testamentum est, aut capere non potes, aut habes coheredes;* efficiendum est iustum, propter quod nobis bona adiu-
17 dicari debeant. Sed tum est necessaria illa summa connexio, cum intervenit ratio longior. Aliquando sufficiunt intentio ac ratio: *Silent enim leges inter arma nec se expectari iubent, cum ei, qui expectare velit, ante iniusta poena luenda sit quam iusta repetenda.* Ideoque id enthymema, quod est ex consequentibus, rationi simile dixerunt. Sed et singula, interimque recte, ponuntur, ut ipsum illud *Silent leges*
18 *inter arma;* et a ratione incipere fas est, deinde concludere, ut ibidem: *Quodsi duodecim tabulae nocturnum furem quoquo modo, diurnum autem, si se telo defenderet, interfici impune voluerunt: quis est, qui, quoquo modo quis interfectus sit, puniendum putet?* Variavit hic adhuc et rursus rationem tertio loco posuit, *cum videat, aliquando*
19 *gladium nobis ab ipsis porrigi legibus.* Prioris autem partis duxit ordinem: *Insidiatori vero et latroni quae potest inferri iniusta nex?* hoc intentio; *Quid comitatus nostri, gladii volunt?* hoc ratio; *Quos habere certe non li*

ceret, si uti illis nullo pacto liceret, hoc ex ratione et intentione connexio.

Huic generi probationis tribus occurritur modis, id 20
est per omnes partes. Aut enim expugnantur intentio aut assumptio aut conclusio nonnunquam omnia, sed omnia haec tria sunt. Intentio expugnatur: *Iure occidi eum, qui insidiatus sit.* Nam prima statim quaestio pro Milone est, *an ei fas sit lucem intueri, qui a se hominem necatum esse fateatur.* Expugnatur assumptio omnibus iis, quae de refu- 21
tatione diximus. Et ratio quidem nonnunquam est vera, cum eius propositio vera non sit; interim verae propositionis falsa ratio est. *Virtus bonum est*, verum est; si quis rationem subiiciat, *quod ea locupletes faciat:* verae intentionis falsa sit ratio. Conclusio autem aut vera negatur, cum aliud 22
colligit quam id, quod ex prioribus efficitur; aut nihil ad quaestionem dicitur pertinere. Non est vera sic: *Insidiator iure occiditur; nam qui curavit, ut vim afferret ut hostis, debet etiam repelli ut hostis; recte igitur Clodius ut hostis occisus est;* non utique, nondum enim Clodium insidiatorem ostendimus. Sed fit vera connexio: *Recte igitur insidiator ut hostis occiditur;* nihil ad nos, nondum enim Clodius insidiator apparet. Sed ut potest vera esse intentio et ratio et 23
tamen falsa connexio: ita, si illa falsa sunt, nunquam est vera connexio.

Enthymema ab aliis oratorius syllogismus ab aliis 24
pars dicitur syllogismi, propterea quod syllogismus utique conclusionem et propositionem habet et per omnes partes efficit, quod proposuit, enthymema tantum intenta intelligi contentum sit. Syllogismus talis: *Solum bonum virtus, nam* 25
id demum bonum est, quo nemo male uti potest; virtute nemo male uti potest, bonum est ergo virtus. Enthymema ex consequentibus: *Bonum est virtus, qua nemo male uti potest;* et contra, *Non est bonum pecunia; non enim bonum, quo quisque male uti potest; pecunia potest quis male uti, non igitur bonum est pecunia.* Enthymema ex pugnantibus: *An bonum est pecunia, qua quisque male uti potest? Si pecunia, quae est in argento signato, ar-* 26
gentum est: qui argentum omne legavit, et pecuniam, quae

est in argento signato, legavit; argentum autem omne legavit, igitur et pecuniam, quae est in argento, legavit, habebit formam syllogismi. Oratori satis est dicere, *Cum argentum legaverit omne: pecuniam quoque legavit, quae est in argento.*

27 Peregisse mihi videor sacra tradentium artes, sed consilio locus superest. Namque ego, ut in oratione syllogismo quidem aliquando uti nefas non duco, ita constare totam aut certe confertam esse aggressionum et enthymematum stipatione minime velim. Dialogis enim et dialecticis disputationibus erit similior quam nostri operis actionibus, quae qui-
28 dem inter se plurimum differunt. Namque illis homines docti et inter doctos verum quaerentes minutius et scrupulosius scrutantur omnia, et ad liquidum confessumque perducunt, ut qui sibi et inveniendi et iudicandi vindicent partes,
29 quarum alteram *τοπικὴν* alteram *κριτικὴν* vocant. Nobis ad aliorum iudicia componenda est oratio, et saepius apud omnino imperitos atque illarum certe ignaros litterarum loquendum est, quos nisi et delectatione allicimus et viribus trahimus et nonnunquam turbamus affectibus: ipsa, quae iu-
30 sta ac vera sunt, tenere non possumus. Locuples et speciosa vult esse eloquentia; quorum nihil consequetur, si conclusionibus certis et crebris et in unam prope formam cadentibus concisa et contemptum ex humilitate et odium ex quadam servitute et ex copia satietatem et ex similitudine fastidium
31 tulerit. Feratur ergo non semitis sed campis, non uti fontes angustis fistulis colliguntur sed ut beatissimi amnes totis vallibus fluunt ac sibi viam, si quando non acceperit, faciat. Nam quid illa miserius lege velut praeformatas infantibus litteras persequentium et, ut Graeci dicere solent, quem mater amictum dedit, sollicite custodientium: propositio ac
32 conclusio ex consequentibus et repugnantibus? Non inspiret? non augeat? non mille figuris variet ac verset? ut ea nasci et ipsa provenire natura, non manu facta et arte suspecta magistrum fateri ubique videantur? Quis unquam sic dixit orator? Nonne apud ipsum Demosthenen paucissima huius veneris vel artis reperiuntur? Quae apprehensa Graeci ma- ...on hoc solum peius faciunt) in catenas ligant et inex-

plicabili serie connectunt, et indubitata colligunt et probant confessa et se antiquis per hoc similes vocant, deinde interrogati nunquam respondebunt, quem imitentur. Sed de figuris alio loco.

Nunc illud adiiciendum, ne iis quidem consentire me, 33
qui semper argumenta sermone puro et dilucido et distincto ceterum minime lato ornatoque putant esse dicenda. Namque ea distincta quidem ac perspicua debere esse confiteor, in rebus vero minoribus etiam sermone ac verbis quam maxime propriis et ex usu; at si maior erit materia, nullum his orna- 34
tum, qui modo non obscuret, subtrahendum puto. Nam et saepe plurimum lucis affert ipsa translatio, cum etiam iurisconsulti, quorum summus circa verborum proprietatem labor est, *litus* esse audeant dicere, qua fluctus *eludit.* Quoque 35
quid est natura magis asperum, hoc pluribus condiendum est voluptatibus; et minus suspecta argumentatio dissimulatione, et multum ad fidem adiuvat audientis voluptas. Nisi forte existimamus Ciceronem haec ipsa mala argumentatione dixisse, *silere leges inter arma*, et *gladium nobis interim ab ipsis porrigi legibus.* Hic tamen habendus istis modus, ut sint ornamento non impedimento.

LIBER VI.

Libro sexto haec continentur: Prooemium, in quo conquestio de fortuna sua. De peroratione. De affectibus. De risu: De altercatione. De iudicio et consilio.

PROOEMIUM.

Haec, Marcelle Victori, ex tua voluntate maxime ingressus, tum si qua ex nobis ad iuvenes bonos pervenire posset utilitas, novissime paene etiam necessitate quadam officii delegati mihi sedulo laborabam; respiciens tamen illam curam meae voluptatis, quod filio, cuius eminens ingenium sollicitam quoque parentis diligentiam merebatur, hanc optimam partem relicturus hereditatis videbar, ut, si me, quod aequum et optabile fuit, fata intercepissent, praeceptore ta-

2 men patre uteretur. At me fortuna id agentem diebus ac
noctibus festinantemque metu meae mortalitatis ita subito
prostravit, ut laboris mei fructus ad neminem minus quam
ad me pertineret. Illum enim, de quo summa conceperam
et in quo spem unicam senectutis reponebam, repetito vul-
3 nere orbitatis amisi. Quid nunc agam? aut quem ultra
esse usum mei, diis repugnantibus, credam? Nam ita forte
accidit, ut eum quoque librum, quem de causis corruptae
eloquentiae emisi, iam scribere aggressus ictu simili ferirer.
Nunc igitur optimum fuit, infaustum opus, et quidquid hoc
est in me infelicium litterarum, super immaturum funus con-
sumpturis viscera mea flammis iniicere neque hanc impiam
4 vivacitatem novis insuper curis fatigare. Quis enim mihi
bonus parens ignoscat, si studere amplius possum; ac non
oderit hanc animi mei firmitatem, si quis in me alius usus
vocis, quam ut incusem deos superstes omnium meorum?
Nullam in terras despicere providentiam tester; si non meo
casu, cui tamen nihil obiici, nisi quod vivam, potest, at
illorum certe, quos utique immeritos mors acerba damnavit,
erepta prius mihi matre eorundem, quae nondum expleto
aetatis undevicesimo anno duos enixa filios, quamvis acer-
5 bissimis rapta fatis, felix decessit? Ego vel hoc uno malo
sic eram afflictus, ut me iam nulla fortuna posset efficere
felicem. Nam cum omni virtute, quae in feminas cadit,
functa insanabilem attulit marito dolorem; tum aetate tam
puellari, praesertim meae comparata, potest et ipsa nume-
6 rari inter vulnera orbitatis. Liberis tamen superstitibus, et,
quod nefas erat, sed optabat ipsa, me salvo maximos cru-
ciatus praecipiti via effugit. Mihi filius minor quintum egres-
7 sus annum prior alterum ex duobus eruit lumen. Non sum
ambitiosus in malis nec augere lacrimarum causas volo, uti-
namque esset ratio minuendi. Sed dissimulare qui possum,
quid ille gratiae in vultu, quid iucunditatis in sermone, quos
ingenii igniculos, quam substantiam placidae et (quam scio
vix posse credi tantam) altae mentis ostenderit; qualis amo-
8 rem quicunque alienus infans mereretur. Illud vero insi-
diantis, quo me validius cruciaret, fortunae fuit, ut ille mihi
blandissimus me suis nutricibus, me aviae educanti, me

omnibus, qui sollicitare illas aetates solent, anteferret. Quapropter illi dolori, quem ex matre optima atque omnem laudem supergressa paucos ante menses ceperam, gratulor. Minus enim est, quod flendum meo nomine quam quod
illius gaudendum est. Una post haec Quintiliani mei spe 9
ac voluptate nitebar, et poterat sufficere solatio. Non enim flosculos, sicut prior, sed iam decimum aetatis ingressus
annum, certos ac deformatos fructus ostenderat. Iuro per 10
mala mea, per infelicem conscientiam, per illos manes, numina mei doloris, has me in illo vidisse virtutes ingenii, non modo ad percipiendas disciplinas, quo nihil praestantius cognovi plurima expertus, studiique iam tum non coacti (sciunt praeceptores) sed probitatis, pietatis, humanitatis, liberalitatis, ut prorsus posset hinc esse tanti fulminis metus, quod observatum fere est, celerius occidere festinatam maturitatem, et esse nescio quam, quae spes tantas decerpat, invidiam, ne videlicet ultra, quam homini datum est,
nostra provehantur. Etiam illa fortuita aderant omnia, vocis 11
iucunditas claritasque, oris suavitas et in utracunque lingua, tanquam ad eam demum natus esset, expressa proprietas omnium litterarum. Sed haec spes adhuc; illa maiora, constantia, gravitas, contra dolores etiam ac metus robur. Nam quo ille animo, qua medicorum admiratione mensium octo valetudinem tulit? ut me in supremis consolatus est? quam etiam deficiens iamque non noster ipsum illum alienatae
mentis errorem circa solas litteras habuit? Tuosne ego, o 12
meae spes inanes, labentes oculos, tuum fugientem spiritum vidi? Tuum corpus frigidum exangue complexus animam recipere auramque communem haurire amplius potui? Dignus his cruciatibus, quos fero, dignus his cogitationibus.
Tene consulari nuper adoptione ad omnium spes honorum 13
prius admotum, te avunculo praetori generum destinatum, te, omnium spes, acutissimae eloquentiae candidatum? Superstes parens tantum poenas—! Et si non cupido lucis certe patientia vindicet te reliqua mea aetate. Nam frustra mala omnia ad crimen fortunae relegamus. Nemo nisi sua
culpa diu dolet. Sed vivimus, et aliqua vivendi ratio quae- 14
renda est, credendumque doctissimis hominibus, qui unicum

adversorum solatium litteras putaverunt. Si quando tamen ita resederit praesens impetus, ut aliqua tot luctibus alia cogitatio inseri possit, non iniuste petierim morae veniam. Quis enim dilata studia miretur, quae potius non abrupta
15 esse mirandum est? Tum, si qua fuerint minus effecta iis, quae levius adhuc afflicti coeperamus: imperitanti fortunae remittantur, quae, si quid mediocrium alioqui in nostro ingenio virium fuit, ut non extinxerit, debilitavit tamen. Sed vel propter hoc nos contumacius erigamus, quod illam ut perferre nobis difficile est, ita facile contemnere. Nihil enim sibi adversus me reliquit, et infelicem quidem sed cer-
16 tissimam tamen attulit mihi ex his malis securitatem. Boni autem consulere nostrum laborem vel propter hoc aequum est, quod in nullum iam proprium usum perseveramus, sed omnis haec cura alienas utilitates (si modo quid utile scribimus) spectat. Nos miseri sicut facultates patrimonii nostri ita hoc opus aliis praeparabamus aliis relinquemus.

DE PERORATIONE.

I. Peroratio sequebatur, quam *cumulum* quidam *conclusionem* alii vocant. Eius duplex ratio est posita aut in rebus aut in affectibus. Rerum repetitio et congregatio, quae Graece dicitur ἀνακεφαλαίωσις, a quibusdam Latinorum *enumeratio*, et memoriam iudicis reficit et totam simul causam ponit ante oculos et, etiamsi per singula mi-
2 nus moverat, turba valet. In hac, quae repetemus, quam brevissime dicenda sunt, et, quod Graeco verbo patet, decurrendum per capita. Nam, si morabimur, non iam enumeratio sed quasi altera fiet oratio. Quae autem enumeranda videntur, cum pondere aliquo dicenda sunt et aptis excitanda sententiis et figuris utique varianda; alioqui nihil est odiosius recta illa repetitione velut memoriae iudicum diffidentis.
3 Sunt autem innumerabiles, optimeque in Verrem Cicero: *Si pater ipse iudicaret, quid diceret, cum haec probarentur?* et deinde subiecit enumerationem; aut cum idem in eundem per invocationem deorum spoliata a praetore templa dinumerat. Licet et dubitare, num quid nos fugerit, et quid responsurus sit adversarius his et his, aut quam spem accu-

sator habeat omnibus ita defensis. Illa vero iucundissima, 4
si contingat aliquod ex adversario ducere argumentum, ut si
dicas: *Reliquit hanc partem causae*, aut *invidia premere
maluit*, aut *ad preces confugit merito*, *cum sciret haec
et haec*. Sed non sunt singulae species persequendae, ne 5
sola videantur, quae forte nunc dixero, cum occasiones et
ex causis et ex dictis adversariorum et ex quibusdam fortuitis quoque oriantur. Nec referenda modo nostra sed
postulandum etiam ab adversariis, ut ad quaedam respondeant.
Id autem, si et actionis supererit locus et ea proposuerimus, 6
quae refelli non possint. Nam provocare, quae inde sint
fortia, non arguentis est sed monentis. Id unum epilogi 7
genus visum est plerisque Atticorum et philosophis fere
omnibus, qui de arte oratoria scriptum aliquid reliquerunt. Id
sensisse Atticos credo, quia Athenis affectus movere etiam
per praeconem prohibebatur orator. Philosophos minus
miror, apud quos vitii loco est affici; nec boni mores videntur, sic a vero iudicem averti, nec convenire bono viro
vitiis uti. Necessarios tamen affectus fatebuntur, si aliter
obtineri vera et iusta et in commune profutura non possint.
Ceterum illud constitit inter omnes, etiam in aliis partibus 8
actionis, si multiplex causa sit et pluribus argumentis defensa, utiliter ἀνακεφαλαίωσιν fieri solere; sicut nemo dubitaverit multas esse causas, in quibus nullo loco sit necessaria, si breves et simplices fuerint. Haec pars perorationis
accusatori patronoque ex aequo communis est.

Affectibus quoque iisdem fere utuntur, sed aliis 9
hic atque ille saepius ac magis, nam huic concitare iudices,
illi flectere convenit. Verum et accusator habet interim
lacrimas ex miseratione eius rei, quam ulciscitur; et reus
de indignitate calumniae conspirationis vehementius interim
queritur. Dividere igitur haec officia commodissimum, quae
plerumque sunt, ut dixi, prooemio similia sed liberiora plenioraque. Inclinatio enim iudicum ad nos petitur initio par- 10
cius, cum admitti satis est et oratio tota superest; in epilogo
vero est, qualem animum iudex in consilium ferat, et iam
nihil amplius dicturi sumus, nec restat, quo reservemus.
Est igitur utrisque commune, conciliare sibi, avertere ab 11

adversario iudicem, concitare affectus et componere. Et brevissimum quidem hoc praeceptum dari utrique parti potest, ut totas causae vires orator ponat ante oculos; et cum viderit, quid invidiosum, favorabile, invisum, miserabile aut sit in rebus aut videri possit: ea dicat, quibus, si iudex
12 esset, ipse maxime moveretur. Sed certius est ire per singula.

Et quae concilient quidem accusatorem, in praeceptis exordii iam diximus. Quaedam tamen, quae illic ostendere sat est, in peroratione implenda sunt magis, si contra impotentem, invisum, perniciosum suscepta causa est; si iudicibus ipsis aut gloriae damnatio rei aut defor-
13 mitati futura absolutio. Nam egregie in Vatinium Calvus, *Factum*, inquit, *ambitum scitis omnes, et hoc vos scire omnes sciunt.* Cicero quidem in Verrem etiam emendari posse infamiam iudiciorum damnato reo dicit; quod est unum ex supra dictis. Metus etiam, si est adhibendus, ut faciat idem, hunc habet locum fortiorem quam in prooemio. Qua
14 de re quid sentirem, alio iam libro exposui. Concitare quoque invidiam, odium, iram, liberius in peroratione contingit; quorum invidiam gratia, odium turpitudo, iram offensio iudici facit, si contumax, arrogans, securus sit, quae non ex facto modo dictove aliquo sed vultu, habitu, aspectu moveri solet. Egregieque nobis adolescentibus dixisse accusator Cossutiani Capitonis videbatur, Graece quidem sed
15 in hunc sensum, *Erubescis Caesarem timere.* Summa tamen concitandi affectus accusatori in hoc est, ut id, quod obiecit, aut quam atrocissimum aut etiam, si fieri potest, quam maxime miserabile esse videatur. Atrocitas crescit ex his, quid factum sit, a quo, in quem, quo animo, quo tempore, quo loco, quo modo; quae omnia infinitos tracta-
16 tus habent. Pulsatum querimur: de re primum ipsa dicendum; tum si senex, si puer, si magistratus, si probus, si bene de re publica meritus; etiam si percussus sit a vili aliquo contemptoque vel ex contrario a potente nimium vel ab eo, quo minime oportuit, et si die forte sollemni aut iis temporibus, cum iudicia eius rei maxime exercerentur, aut in sollicito civitatis statu, item in theatro, in templo, in

contione: crescit invidia; et si non errore nec ira vel etiam, 17
si forte ira sed iniqua, quod patri affuisset, quod respondisset, quod honores contra peteret, et si plus etiam videri potest voluisse quam fecit. Plurimum tamen affert atrocitatis modus, si graviter, si contumeliose: ut Demosthenes ex parte percussi corporis, ex vultu ferientis, ex habitu invidiam Midiae quaerit. Occisus utrum ferro an igne an veneno, 18
uno vulnere an pluribus, subito an expectatione tortus, ad hanc partem maxime pertinet. Utitur frequenter accusator et miseratione, cum aut eius casum, quem ulciscitur, aut liberorum ac parentium solicitudinem conqueritur. Etiam 19
futuri temporis imagine iudices movet, quae maneant eos, qui de vi et iniuria questi sunt, nisi vindicentur; fugiendum de civitate, cedendum bonis aut omnia, quaecunque inimicus fecerit, perferenda. Sed saepius id est accusatoris, aver- 20
tere iudicem a miseratione, qua reus sit usurus, atque ad fortiter iudicandum concitare. Cuius loci est etiam occupare, quae dicturum facturumve adversarium putes. Nam et cautiores ad custodiam suae religionis iudices facit et gratiam responsuris aufert, cum ea praedicta sunt ab accusatore; iam, si pro reo petentur, non sint nova: ut Servius Sulpicius contra Aufidiam, ne signatorum, ne ipsius discrimen obiiciatur sibi, praemonet. Nec non ab Aeschine, quali sit usurus Demosthenes actione, praedictum est. Docendi quoque interim iudices, quid rogantibus respondere debeant; quod est unum repetitionis genus.

Periclitantem vero commendat dignitas et studia 21
fortia et susceptae bello cicatrices et nobilitas et merita maiorum. Hoc, quod proxime dixi, Cicero atque Asinius certatim sunt usi, pro Scauro patre hic ille pro filio. Com- 22
mendat et causa periculi, si suscepisse inimicitias ob aliquod factum honestum videtur; praecipue bonitas, humanitas, misericordia. Iustius enim tunc petere ea quisque videtur a iudice, quae aliis ipse praestiterit. Referenda pars haec quoque ad utilitatem rei publicae, ad iudicum gloriam, ad exemplum, ad memoriam posteritatis. Plurimum tamen va- 23
let miseratio, quae iudicem non flecti tantum cogit sed motum quoque animi sui lacrimis confiteri. Haec petentur aut ex

iis, quae passus est reus, aut iis, quae cummaxime patitur, aut iis, quae damnatum manent; quae et ipsa duplicantur, cum dicimus, ex qua illi fortuna et in quam recidendum sit.
24 Affert in his momentum et aetas et sexus et pignora; liberi, dico, et parentes et propinqui. Quae omnia tractari varie solent. Nonnunquam etiam ipse patronus has partes subit: ut Cicero pro Milone, *O me miserum! o te infelicem! Revocare me tu in patriam, Milo, potuisti per hos, ego te in patria per eosdem retinere non potero?* Maximeque, si, ut tunc
25 accidit, non conveniunt ei qui accusatur preces. Nam quis ferret Milonem pro capite suo supplicantem, qui a se virum nobilem interfectum, quia id fieri oportuisset, fateretur? Ergo et illi captavit ex ipsa praestantia animi favorem et in locum lacrimarum eius ipse successit.

His praecipue locis utiles sunt prosopopoeiae, id est fictae alienarum personarum orationes, quales litigatorem decent. Patronum nudae tantum res movent. At cum ipsos
26 loqui fingimus, ex personis quoque trahitur affectus. Non enim audire iudex videtur aliena mala deflentis sed sensum ac vocem auribus accipere miserorum, quorum etiam mutus aspectus lacrimas movet; quantoque essent miserabiliora, si ea dicerent ipsi, tanto sunt quadam portione ad afficiendum potentiora, cum velut ipsorum ore dicuntur, ut scenicis actoribus eadem vox eademque pronuntiatio plus ad movendos
27 affectus sub persona valet. Itaque idem Cicero, quanquam preces non dat Miloni, eumque potius animi praestantia commendat, accommodavit tamen ei verba, convenientes etiam forti viro conquestiones: *Frustra, inquit, mei suscepti labores. O spes fallaces! O cogitationes inanes meas!*

Nunquam tamen debet esse longa miseratio, nec sine causa dictum est, *nihil facilius quam lacrimas inarescere.*
28 Nam cum etiam veros dolores mitiget tempus: citius evanescat necesse est illa, quam dicendo effinximus, imago; in qua si moramur: lacrimis fatigatur auditor et requiescit et
29 ab illo, quem ceperat, impetu ad rationem redit. Non patiamur igitur frigescere hoc opus, et affectum, cum ad summum perduxerimus, relinquamus, nec speremus fore, ut aliena quisquam diu ploret. Ideoque cum in aliis tum ma-

xime in hac parte debet crescere oratio; quia, quidquid non adiicit prioribus, etiam detrahere videtur, et facile deficit affectus, qui descendit.

Non solum autem dicendo sed etiam faciendo quae- 30
dam lacrimas movemus, unde et producere ipsos, qui periclitentur, squalidos atque deformes et liberos eorum ac parentes institutum, et ab accusatoribus cruentum gladium ostendi et lecta e vulneribus ossa et vestes sanguine perfusas videmus, et vulnera resolvi, verberata corpora nudari. Quarum rerum ingens plerumque vis est velut in rem prae- 31
sentem animos hominum ducentium, ut populum Romanum egit in furorem praetexta C. Caesaris praelata in funere cruenta. Sciebatur interfectum eum, corpus denique ipsum impositum lecto erat, at vestis tamen illa sanguine madens ita repraesentavit imaginem sceleris, ut non occisus esse Caesar sed tum maxime occidi videretur. Sed non ideo pro- 32
baverim, quod factum et lego et ipse aliquando vidi, depictam tabula supra Jovem imaginem rei, cuius atrocitate iudex erat commovendus. Quae enim est actoris infantia, qui mutam illam effigiem magis quam orationem pro se putet locuturam? At sordes et squalorem et propinquorum 33
quoque similem habitum scio profuisse, et magnum ad salutem momentum preces attulisse. Quare et obsecratio illa iudicum per carissima pignora, utique si et reo sunt liberi, coniux, parentes, utilis erit; et deorum etiam invocatio velut ex bona conscientia profecta videri solet; stratum deni- 34
que iacere et genua complecti, nisi si tamen persona nos et anteacta vita et rei condicio prohibebit. Quaedam enim tam fortiter tuenda quam facta sunt. Verum sic habenda est auctoritatis ratio, ne sit invisa securitas. Fuit quondam inter 35
haec omnia potentissimum, quo L. Murenam Cicero accusantibus clarissimis viris eripuisse praecipue videtur, persuasitque, nihil esse ad praesentem rerum statum utilius quam pridie Calendas Ianuarias ingredi consulatum. Quod genus nostris temporibus totum paene sublatum est, cum omnia curae tutelaeque unius innixa periclitari nullo iudicii exitu possint.

De accusatoribus et reis sum locutus, quia in periculis 36

maxime versatur affectus. Sed privatae quoque causae
utrumque habent perorationis genus, et illud, quod est ex
enumeratione probationum, et hoc, quod ex lacrimis, si aut
statu periclitari aut opinione litigator videtur. Nam in par-
vis quidem litibus has tragoedias movere tale est, quasi si
personam Herculis et cothurnos aptare infantibus velis.
37 Ne illud quidem indignum est admonitione, ingens in
epilogis meo iudicio verti discrimen, quomodo se dicenti,
qui excitatur, accommodet. Nam et imperitia et
rusticitas et rigor et deformitas afferunt interim frigus, dili-
38 genterque sunt haec actori providenda. Et quidem repu-
gnantes eos patrono et nihil vultu commotos et intempestive
residentes et facto aliquo vel ipso vultu risum moventes
saepe vidi, praecipue vero cum aliqua velut scenice fiunt.
39 Transtulit aliquando patronus puellam, quae soror esse ad-
versarii dicebatur, (nam de hoc lis erat) in adversa subsel-
lia, tanquam in gremio fratris relicturus, at is a nobis prae-
monitus discesserat. Tum ille, alioqui vir facundus, inopi-
natae rei casu obmutuit et infantem suam frigidissime repor-
40 tavit. Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putavit,
at ea saepius risum fecit. Nam et ii, quorum officii erat,
ut traderent eam, ignari, qui esset epilogus, quotiens respe-
xisset patronus, offerebant palam, et prolata novissime de-
formitate ipsa (nam senis cadaveri erat infusa) praeteritam
41 quoque orationis gratiam perdidit. Nec ignotum, quid Gly-
coni, cui Spiridion fuit cognomen, acciderit. Huic puer,
quem is productum quid fleret interrogabat, *a paedagogo
se vellicari* respondit. Sed nihil illa circa Cepasios Cice-
42 ronis fabula efficacius ad pericula epilogorum. Omnia ta-
men haec tolerabilia iis, quibus actionem mutare facile est;
at, qui a stilo non recedunt, aut conticescunt ad hos casus
aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim, *Tendit ad
genua vestra supplices manus*, et *Haeret in complexu
liberorum miser*, et *Revocat ecce me;* etiamsi nihil horum
43 is, de quo dicitur, faciat. Ex scholis haec vitia, in quibus
omnia libere fingimus et impune, quia pro facto est, quidquid
voluimus; non admittit hoc idem veritas, egregieque Cassius
dicenti adolescentulo: *Quid me torvo vultu intueris, Severe?*

Non mehercule quidem faciebam, sed sic scripsisti. Ecce!
et quam potuit truculentissime eum aspexit. Illud praecipue 44
monendum, ne quis nisi summis ingenii viribus ad movendas
lacrimas aggredi audeat; nam ut est longe vehementissimus
hic, cum invaluit, affectus: ita, si nihil efficit, tepet; quem
melius infirmus actor tacitis iudicum cogitationibus reliquisset.
Nam et vultus et vox et ipsa illa excitati rei facies ludibrio 45
etiam plerumque sunt hominibus, quos non permoverunt.
Quare metiatur ac diligenter aestimet vires suas actor et,
quantum onus subiturus sit, intelligat; nihil habet ista res
medium sed aut lacrimas meretur aut risum.

Non autem commovere tantum miserationem sed 46
etiam discutere epilogi est proprium cum oratione continua,
quae motos lacrimis iudices ad iustitiam reducat tum etiam
quibusdam urbane dictis, quale est *Date puero panem, ne
ploret;* et corpulento litigatori, cuius adversarius, item puer, 47
circa iudices erat ab advocato latus: *Quid faciam? ego te
baiulare non possum.* Sed haec tamen non debent esse mimica.
Itaque nec illum probaverim, quanquam inter clarissimos
sui temporis oratores fuit, qui, pueris in epilogum
productis, talos iecit in medium, quos illi diripere coeperunt;
namque haec ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse
miserabilis; neque illum, qui, cum esset cruentus gladius 48
ab accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum,
subito ex subselliis ut territus fugit, et, capite ex parte
velato, cum ad agendum ex turba prospexisset, interrogavit,
an iam ille cum gladio recessisset? Fecit enim risum sed
ridiculus fuit. Discutiendae tamen oratione eiusmodi sce- 49
nae, egregieque Cicero, qui contra imaginem Saturnini
pro Rabirio graviter et contra iuvenem, cuius subinde
vulnus in iudicio resolvebatur, pro Vareno multa dixit urbane.

Sunt et illi leniores epilogi, quibus adversario satis- 50
facimus, si forte sit eius persona talis, ut illi debeatur reverentia,
aut cum amice aliquid commonemus et ad concordiam
hortamur. Quod est genus egregie tractatum a Passieno,
cum Domitiae uxoris suae pecuniaria lite adversus fratrem
eius Aenobarbum ageret; nam, cum de necessitudine multa

dixisset, de fortuna quoque, qua uterque abundabat, adiecit: *Nihil vobis minus deest, quam de quo contenditis.*

51 Omnes autem hos affectus, etiamsi quibusdam videntur in prooemio atque in epilogo sedem habere, in quibus sane sint frequentissimi, tamen aliae quoque partes recipiunt sed breviores, ut cum ex iis plurima sit res eruenda. At hic,
52 si usquam, totos eloquentiae aperire fontes licet. Nam et, si bene diximus reliqua, possidebimus iam iudicum animos, et e confragosis atque asperis evecti tota pandere possumus vela, et, cum sit maxima pars epilogi amplificatio, verbis atque sententiis uti licet magnificis et ornatis. Tunc est commovendum theatrum, cum ventum est ad ipsum illud, quo veteres tragoediae comoediaeque cluduntur, *Plodite.*

53 In aliis autem partibus tractandus erit affectus, ut quisque nascetur, nam neque exponi sine hoc res atroces et miserabiles debent; cum de qualitate alicuius rei quaestio
54 est, probationibus uniuscuiusque rei recte subiungitur. Ubi vero coniunctam ex pluribus causam agimus: etiam necesse erit uti pluribus quasi epilogis, ut in Verrem Cicero fecit. Nam et Philodamo et nauarchis et cruci civis Romani et
55 aliis plurimis suas lacrimas dedit. Sunt, qui hos *μερικοὺς ἐπιλόγους* vocent, quo partitam perorationem significant. Mihi non tam partes eius quam species videntur. Siquidem et epilogi et perorationis nomina ipsa aperte satis ostendunt, hanc esse consummationem orationis.

DE AFFECTIBUS.

II. Quamvis autem pars haec iudicialium causarum summa praecipue constet affectibus, et aliqua de his necessario dixerim: non tamen potui ac ne debui quidem istum locum in unam speciem concludere. Quare adhuc opus superest, cum ad obtinenda, quae volumus, potentissimum, tum supradictis multo difficilius, movendi iudicum animos atque in eum, quem volumus, habitum formandi
2 et velut transfigurandi. Qua de re pauca, quae postulabat materia, sic attigi, ut magis, quid oporteret fieri, quam quo id modo consequi possemus, ostenderem. Nunc altius omnis rei repetenda ratio est.

Nam et per totam, ut diximus, causam locus est af-
fectibus, et eorum non simplex natura nec in transitu tra-
ctanda, quo nihil afferre maius vis orandi potest. Nam cetera 3
forsitan tenuis quoque et angusta ingenii vena, si modo vel
doctrina vel usu sit adiuta, generare atque ad frugem ali-
quam perducere queat; certe sunt semperque fuerunt non
parum multi, qui satis perite, quae essent probationibus
utilia, reperirent. Quos equidem non contemno, sed hacte-
nus utiles credo, ne quid per eos iudici sit ignotum, atque
(ut dicam, quod sentio) dignos, a quibus causam diserti do-
cerentur; qui vero iudicem rapere et, in quem vellet habi-
tum animi, posset perducere, quo dicto flendum, irascendum
esset, rarus fuit. Atqui hoc est, quod dominetur in iudiciis, 4
haec eloquentiam regunt. Namque argumenta plerumque
nascuntur ex causa, et pro meliore parte plura sunt semper,
ut, qui per haec vicit, tantum non defuisse sibi advocatum
sciat. Ubi vero animis iudicum vis afferenda est, et ab ipsa 5
veri contemplatione abducenda mens: ibi proprium oratoris
opus est. Hoc non docet litigator, hoc libellis non contine-
tur. Probationes enim efficiant sane, ut causam nostram me-
liorem esse iudices putent, affectus praestant, ut etiam ve-
lint; sed id, quod volunt, credunt quoque. Nam cum irasci, 6
favere, odisse, misereri coeperunt: agi iam rem suam existi-
mant; et, sicut amantes de forma iudicare non possunt, quia
sensum oculorum praecipit animus: ita omnem veritatis inqui-
rendae rationem iudex omittit occupatus affectibus; aestu
fertur et velut rapido flumini obsequitur. Ita argumenta ac 7
testes quid egerint, pronuntiatio ostendit; commotus autem
ab oratore iudex, quid sentiat, sedens adhuc atque audiens
confitetur. An, cum ille, qui plerisque perorationibus peti-
tur, fletus erumpit, non palam dicta sententia est? Huc igi-
tur incumbat orator, hoc opus eius, hic labor est, sine quo
cetera nuda, ieiuna, infirma, ingrata sint; adeo velut spiritus
operis huius atque animus est in affectibus.

Horum autem, sicut antiquitus traditum accepimus, duae 8
sunt species: alteram Graeci πάθος vocant, quod nos ver-
tentes recte ac proprie *affectum* dicimus, alteram ἦθος, cu-
ius nomine, ut ego quidem sentio, caret sermo Romanus;

mores appellantur, atque inde pars quoque illa philosophiae
9 ἠθικὴ moralis est dicta. Sed ipsam rei naturam spectanti mihi non tam mores significari videntur quam *morum quaedam proprietas;* nam ipsis quidem omnis habitus mentis continetur. Cautiores voluntatem complecti quam nomina interpretari maluerunt. Affectus igitur hos *concitatos*, illos *mites* atque *compositos* esse dixerunt; in altero vehementer commotos, in altero lenes; denique hos imperare, illos persuadere; hos ad perlationem, illos ad benivolentiam praeva
10 lere. Adiiciunt quidam peritorum, πάθος temporale esse. Quod ut accidere frequentius fateor: ita nonnullas credo esse materias, quae continuum desiderent affectum. Nec tamen minus artis aut usus hi leniores habent; virium atque impetus non tantundem exigunt. In causis vero etiam pluribus versantur, immo secundum quendam intellectum in omni
11 bus. Nam cum ex illo et hoc loco nihil non ab oratore tractetur: quidquid de honestis et utilibus denique faciendis et non faciendis dicitur, ἦθος vocari potest. Quidam commendationem atque excusationem propria huius officii putaverunt, nec abnuo esse ista in hac parte; sed non concedo, ut sola
12 sint. Quin illud adhuc adiicio, πάθος atque ἦθος esse interim ex eadem natura, ita ut illud maius sit hoc minus, ut amor πάθος, caritas ἦθος; interdum diversa inter se, sicut in epilogis, nam quae πάθος concitavit, ἦθος solet mitigare. Proprie tamen mihi huius nominis exprimenda natura est, quatenus appellatione ipsa non satis significari videtur.
13 Ἦθος, quod intelligimus quodque a dicentibus desideramus, id erit, quod ante omnia bonitate commendabitur, non solum mite ac placidum sed plerumque blandum et humanum et audientibus amabile atque iucundum, in quo exprimendo summa virtus ea est, ut fluere omnia ex natura rerum hominumque videantur, quo mores dicentis ex oratione perluceant
14 et quodammodo agnoscantur. Quod est sine dubio inter coniunctas maxime personas, quotiens ferimus, ignoscimus, satisfacimus, monemus, procul ab ira, procul ab odio. Sed tamen alia patris adversus filium, tutoris adversus pupillum, mariti adversus uxorem moderatio est; hi enim praeferunt ipsorum, a quibus laeduntur, caritatem, neque ali

modo invisos eos faciunt, quam quod amare ipsi videntur;
alia, cum senex adolescentis convicium, honestus inferioris
fert; hic enim tantum concitari illic etiam affici debet. Sunt 15
et illa ex eadem natura sed motus adhuc minoris, veniam
petere, adolescentium defendere amores. Nonnunquam etiam
lenis caloris alieni derisus ex hac forma venit sed his non
ex locis tantum. Verum aliquanto magis propria fuit virtus
simulationis, satisfaciendi rogandi εἰρωνεία, quae diversum
ei, quod dicit, intellectum petit. Hinc etiam ille maior ad 16
conciliandum odium nasci affectus solet, cum hoc ipso, quod
nos adversariis summittimus, intelligitur tacita impotentiae
exprobratio. Namque eos graves et intolerabiles id ipsum
demonstrat, quod cedimus, et ignorant cupidi maledicendi
aut affectatores libertatis, plus invidiam quam convicium pos-
se; nam invidia adversarios, convicium nos invisos facit.
Ille iam paene medius affectus est ex amoribus et ex desi- 17
deriis amicorum et necessariorum, nam et hoc maior est et
illo minor. Non parum significanter etiam illa in scholis
ἤθη dixerimus, quibus plerumque rusticos, superstitiosos,
avaros, timidos secundum condicionem propositorum effingi-
mus. Nam si ἤθη *mores* sunt: cum hos imitamur, ex his
ducimus orationem.

Denique hoc omne bonum et comem virum poscit. 18
Quas virtutes cum etiam in litigatore debeat orator, si fieri
potest, approbare: utique ipse aut habeat aut habere creda-
tur. Sic proderit plurimum causis, quibus ex sua bonitate
faciet fidem. Nam qui, dum dicit, malus videtur, utique male
dicit; non enim videtur iusta dicere, alioqui ἦθος videretur.
Quare ipsum etiam dicendi genus in hoc placidum debet esse 19
ac mite; nihil superbum, nihil elatum saltem ac sublime de-
sideret; proprie, iucunde, credibiliter dicere sat est, ideo-
que et medius ille orationis modus maxime convenit.

Diversum est huic, quod πάθος dicitur, quodque nos 20
affectum proprie vocamus; et, ut proxime utriusque diffe-
rentiam signem, illud comoediae hoc tragoediae simile.
Haec pars circa iram, odium, metum, invidiam, miserationem
fere tota versatur. Quae quibus ex locis ducenda sint, et
manifestum omnibus et a nobis in ratione prooemii atque

21 epilogi dictum est. Et metum tamen duplicem intelligi volo, quem patimur et quem facimus, et invidiam; namque altera invidum altera invidiosum facit. Hoc autem hominis, illud rei est; in quo et plus habet operis oratio. Nam quaedam videntur gravia per se, parricidium, caedes, veneficium;
22 quaedam efficienda sunt. Id autem contingit, cum magnis alioqui malis gravius esse id, quod passi sumus, ostenditur; quale est apud Virgilium:

O felix una ante alias Priameïa virgo,
Hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
Iussa mori —

(quam miser enim casus Andromachae, si comparata ei felix
23 Polyxena); aut cum ita exaggeramus iniuriam nostram, ut etiam, quae multo minora sunt, intoleranda dicamus: *Si pulsasses, defendi non poteras; vulnerasti.* Sed haec diligentius, cum ad eam amplificationem venerimus, dicemus. Interim notasse contentus sum, non id solum agere affectus, ut, quae sunt, ostendantur acerba ac luctuosa, sed etiam ut, quae toleranda haberi solent, gravia videantur: ut cum in maledicto plus iniuriae quam in manu, in infamia plus poe-
24 nae dicimus quam in morte. Namque in hoc eloquentiae vis est, ut iudicem non in id tantum compellat, in quod ipsa rei natura ducetur; sed aut, qui non est, aut maiorem quam est, faciat affectum. Haec est illa, quae δείνωσις vocatur, rebus indignis, asperis, invidiosis addens vim oratio; qua virtute praeter alias plurimum Demosthenes valuit.

25 Quodsi tradita mihi sequi praecepta sufficeret: satisfeceram huic parti, nihil eorum, quae legi vel didici, quod modo probabile fuit, omittendo; sed eruere in animo est, quae latent, et penitus ipsa huius loci aperire penetralia, quae quidem non aliquo tradente sed experimento meo ac
26 natura ipsa duce accepi. Summa enim, quantum ego quidem sentio, circa movendos affectus in hoc posita est, ut moveamur ipsi. Nam et luctus et irae et indignationis aliquando etiam ridicula fuerit imitatio, si verba vultumque tantum non etiam animum accommodarimus. Quid enim aliud est causae, ut lugentes utique in recenti dolore disertissime quaedam exclamare videantur, et ira nonnunquam indoctis

quoque eloquentiam faciat, quam quod illis inest vis mentis
et veritas ipsa morum? Quare in iis, quae verisimilia esse 27
volemus, simus ipsi similes eorum, qui vere patiuntur, affe-
ctibus, et a tali animo proficiscatur oratio, qualem facere
iudicem volet. An ille dolebit, qui audiet me, qui in hoc
dicam, non dolentem? irascetur, si nihil ipse, qui in iram
concitat se idque exigit, similia patietur? siccis agentis ocu-
lis lacrimas dabit? Fieri non potest. Nec incendit nisi 28
ignis, nec madescimus nisi humore, nec res ulla dat alteri
colorem, quem non ipsa habet. Primum est igitur, ut apud
nos valeant ea, quae valere apud iudicem volumus, afficia-
murque antequam afficere conemur. At quomodo fiet, ut 29
afficiamur? neque enim sunt motus in nostram potestatem.
Temptabo etiam de hoc dicere. Quas φαντασίας Graeci vo-
cant, nos sane *visiones* appellemus, per quas imagines rerum
absentium ita repraesentantur animo, ut eas cernere oculis
ac praesentes habere videamur. Has quisquis bene conce- 30
perit, is erit in affectibus potentissimus. Hunc quidam dicunt
εὐφαντασίωτον, qui sibi res, voces, actus secundum verum
optime finget; quod quidem nobis volentibus facile continget.
An vero inter otia animorum et spes inanes et velut somnia *
quaedam vigilantium ita nos hae, de quibus loquor, imagines
prosequuntur, ut peregrinari, navigare, proeliari, populos
alloqui, divitiarum, quas non habemus, usum videamur dispo-
nere, nec cogitare sed facere: hoc animi vitium ad utilitatem
non transferemus? At hominem occisum queror; non omnia, 31
quae in re praesenti accidisse credibile est, in oculis habebo?
non percussor ille subitus erumpet? non expavescet cir-
cumventus? exclamabit? vel rogabit vel fugiet? non ferien-
tem, non concidentem videbo? non animo sanguis et pallor
et gemitus extremus denique expirantis hiatus insidet?

Insequetur ἐνάργεια, quae a Cicerone *illustratio* et *evi-* 32
dentia nominatur, quae non tam dicere videtur quam osten-
dere; et affectus non aliter, quam si rebus ipsis intersimus,
sequentur. An non ex his visionibus illa sunt: *Excussi ma-
nibus radii, revolutaque pensa? — Levique patens in* 33
pectore vulnus? equus ille in funere Pallantis, — *positis
insignibus?* Quid? non idem poeta penitus ultimi fati con-

cepta: ita plane affirmo, praecipue positum esse in natura
12 et in occasione. Porro natura non tantum in hoc valet, ut acutior quis atque habilior sit ad inveniendum; (nam id sane doctrina possit augeri) sed inest proprius quibusdam decor in habitu ac vultu, ut eadem illa minus alio dicente
13 urbana esse videantur. Occasioni vero et in rebus est tanta vis, ut saepe adiuti ea non indocti modo sed etiam rustici salse dicant, et in eo, cum quis aliquid dixerit prior. Sunt enim longe venustiora omnia in respondendo quam in provo-
14 cando. Accedit difficultati, quod eius rei nulla exercitatio est, nulli praeceptores. Itaque in conviviis et sermonibus multi dicaces, quia in hoc usu cotidiano proficimus. Oratoria urbanitas rara, nec ex parte propria sed ad hanc con-
15 suetudinem accommodata. Nihil autem vetabat et componi materias in hoc idoneas, ut controversiae permixtis salibus fingerentur, vel res proponi singulas ad iuvenum talem ex-
16 ercitationem. Quin illae ipsae, (*dicta* sunt ac vocantur) quas certis diebus festae licentiae dicere solebamus, si paulum adhibita ratione fingerentur, aut aliquid in his serium quoque esset admixtum, plurimum poterant utilitatis afferre; quae nunc iuvenum vel sibi ludentium exercitatio est.

17 Pluribus autem nominibus in eadem re vulgo utimur; quae tamen si diducas, suam quandam propriam vim ostendent. Nam et urbanitas dicitur, qua quidem significari video sermonem praeferentem in verbis et sono et usu proprium quendam gustum urbis et sumptam ex conversatione doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit ru-
18 sticitas. Venustum esse, quod cum gratia quadam et venere dicatur, apparet. Salsum in consuetudine pro ridiculo tantum accipimus; natura non utique hoc est, quanquam et ridicula oporteat esse salsa. Nam et Cicero omne, quod salsum sit, ait esse Atticorum, non quia sunt maxime ad risum compositi; et Catullus, cum dicit, *Nulla est in corpore mica salis*, non hoc dicit, nihil in corpore eius esse ridicu-
19 lum. Salsum igitur erit, quod non erit insulsum, velut quoddam simplex orationis condimentum, quod sentitur latente iudicio velut palato, excitatque et a taedio defendit orationem. Sane tamen, ut ille in cibis paulo liberalius aspersus,

si tamen non sit immodicus, affert aliquid propriae volupta-
tis: ita hi quoque in dicendo habent quiddam, quod nobis
faciat audiendi sitim. Facetum quoque non tantum circa
ridicula opinor consistere. Neque enim diceret Horatius, 20
facetum carminis genus natura concessum esse Vergilio.
Decoris hanc magis et excultae cuiusdam elegantiae appel-
lationem puto. Ideoque in epistolis Cicero haec Bruti refert
verba: *Nae illi sunt pedes faceti ac deliciis ingredienti
mollius*. Quod convenit cum illo Horatiano, *molle atque
facetum Vergilio*. Iocum vero accipimus, quod est contra- 21
rium serio; nam et fingere et terrere et promittere interim
iocus est. Dicacitas sine dubio a dicendo, quod est omni
generi commune, ducta est, proprie tamen significat sermo-
nem cum risu aliquos incessentem. Ideo Demosthenen urba-
num fuisse dicunt, dicacem negant.

Proprium autem materiae, de qua nunc loquimur, est 22
ridiculum, ideoque haec tota disputatio a Graecis *περὶ
γελοίου* inscribitur. Eius prima divisio traditur eadem, quae
est omnis orationis, ut sit positum in rebus aut in verbis.
Usus autem maxime triplex. Aut enim ex aliis risum peti- 23
mus aut ex nobis aut ex rebus mediis. Aliena aut re-
prehendimus aut refutamus aut elevamus aut repercutimus
aut eludimus. Nostra ridicule indicamus et, ut verbo Cicero-
nis utar, dicimus aliqua subabsurda. Namque eadem, quae,
si imprudentibus excidant, stulta sunt, si simulamus, venusta
creduntur. Tertium est genus, ut idem dicit, in decipiendis 24
expectationibus, dictis aliter accipiendis ceterisque, quae
neutram personam contingunt ideoque a me media dicuntur.
Item ridicula aut facimus aut dicimus. Facto risus 25
conciliatur interim admixta gravitate: ut M. Caelius praetor,
cum sellam eius curulem consul Isauricus fregisset, alteram
posuit loris intentam; dicebatur autem consul a patre flagris
aliquando caesus; interim sine respectu pudoris, ut in illa
pyxide Caeliana, quod neque oratori neque ulli viro gravi
conveniat. Idem autem de vultu gestuque ridiculo dictum 26
sit; in quibus est quidem summa gratia, sed maior, cum ca-
ptare risum non videntur; nihil enim est his, quae sicut salsa
dicuntur, insulsius. Quanquam autem gratiae plurimum di-

centis severitas affert, fitque ridiculum id ipsum, quod qui
dicit illa, non ridet: est tamen interim et aspectus et habitus
27 oris et gestus non inurbanus, cum iis modus contingit. Id
porro, quod dicitur, aut est lascivum et hilare, qualia A.
Galbae pleraque; aut contumeliosum, qualia nuper Iunii Bassi;
aut asperum, qualia Cassii Severi; aut lene, qualia Domitii
Afri. Refert, his ubi quis utatur. Nam in convictibus et coti-
28 diano sermone lasciva humilibus, hilaria omnibus convenient.
Laedere nunquam velimus, longeque absit propositum illud:
Potius amicum quam dictum perdidi. In hac quidem pugna
forensi malim mihi lenibus uti licere; nonnunquam et contu-
meliose et aspere dicere in adversarios permissum est, cum
accusare etiam palam et caput alterius iuste petere conces-
sum sit. Sed hic quoque tamen inhumana videri solet for-
tunae insectatio, vel quod culpa caret vel quod recidere
etiam in ipsos, qui obiecerunt, potest. Primum itaque con-
siderandum est, et quis et in qua causa et apud quem et in
29 quem et quid dicat. Oratori minime convenit distortus vul-
tus gestusque, quae in mimis rideri solent. Dicacitas etiam
scurrilis et scenica huic personae alienissima est. Obsceni-
tas vero non a verbis tantum abesse debet sed etiam a si-
gnificatione. Nam si quando obiici potest, non in ioco ex-
30 probranda est. Oratorem praeterea ut dicere urbane volo:
ita videri affectare id, plane nolo. Quapropter ne dicet qui-
dem salse, quotiens poterit, et dictum potius aliquando per-
31 det quam minuet auctoritatem. Nec accusatorem autem
atroci in causa, nec patronum in miserabili iocantem feret
quisquam. Sunt etiam iudices quidam tristiores quam ut ri-
32 sum libenter patiantur. Solet interim accidere, ut id, quod
in adversarium dicimus, aut in iudicem conveniat aut in no-
strum quoque litigatorem; quanquam aliqui reperiuntur, qui
ne id quidem, quod in ipsos recidere possit, evitent. Quod
fecit Longus Sulpicius, qui, cum ipse foedissimus esset, ait
eum, contra quem iudicio liberali aderat, ne faciem quidem
habere liberi hominis; cui respondens Domitius Afer, *Ex
tui*, inquit, *animi sententia*, *Longe*, *qui malam faciem ha-
33 bet*, *liber non est?* Vitandum etiam, ne petulans, ne super-
bum, ne loco, ne tempore alienum, ne praeparatum et domo

allatum videatur, quod dicimus. Nam adversus miseros,
sicut supra dixeram, inhumanus est iocus. Sed quidam ita
sunt receptae auctoritatis ac notae verecundiae, ut nocitura
sit in eos dicendi petulantia. Nam de amicis iam praeceptum
est. Illud non ad orandi fere consilium sed ad hominis per- 34
tinet: lacessat hoc modo, quem laedere sit periculosum, ne
aut inimicitiae graves insequantur aut turpis satisfactio. Male
etiam dicitur, quod in plures convenit, si aut nationes totae
incessantur aut ordines aut condicio aut studia multorum.
Ea, quae dicet vir bonus, omnia salva dignitate ac verecun- 35
dia dicet. Nimium enim risus pretium est, si probitatis im-
pendio constat.

Unde autem concilietur risus et quibus ex locis peti
soleat, difficillimum dicere. Nam si species omnes persequi
velimus: nec modum reperiemus et frustra laborabimus. Ne- 36
que enim minus numerosi sunt loci, ex quibus haec dicta,
quam illi, ex quibus eae, quas sententias vocamus, ducuntur,
neque alii. Nam hic quoque est inventio et elocutio, atque
ipsius elocutionis vis alia in verbis alia in figuris. Risus 37
igitur oriuntur aut ex corpore eius, in quem dicimus, aut ex
animo, qui factis ab eo dictisque colligitur, aut ex his, quae
sunt extra posita. Intra haec enim est omnis vituperatio;
quae si gravius posita sit, severa est; si levius, ridicula.
Haec aut ostenduntur aut narrantur aut dicto no-
tantur. Rarum est, ut oculis subiicere contingat, ut fecit 38
C. Iulius; qui, cum Helvio Manciae saepius obstrepenti sibi
diceret, *Etiam ostendam, qualis sis*, isque plane instaret
interrogatione, qualem se ostensurus esset: digito demon-
stravit imaginem Galli in scuto Cimbrico pictam, cui Mancia
tum simillimus est visus. Tabernae autem erant circa forum,
ac scutum illud signi gratia positum. Narrare, quae salsa 39
sint, inprimis est subtile et oratorium, ut Cicero pro Cluentio
narrat de Cepasio atque Fabricio aut M. Caelius de illa D.
Laelii collegaeque eius in provinciam festinantium conten-
tione. Sed in his omnibus cum elegans et venusta exigitur
tota expositio, tum id festivissimum est, quod adiicit orator.
Nam et a Cicerone sic est Fabricii fuga illa condita: *Itaque* 40
cum callidissime se putaret dicere, et cum illa verba gra-

vissima ex intimo artificio deprompsisset, *Respicite C. Fabricii senectutem; cum hoc*, *Respicite*, *ornandae orationis causa saepe dixisset: respexit ipse; at Fabricius a subselliis demisso capite discesserat*, et cetera, quae adiecit; nam est notus locus; cum in re hoc solum esset, Fabri-
41 cium a iudicio recessisse. Et Caelius cum omnia venustissime finxit tum illud ultimum, *Hic subsecutus quomodo transierit*, *utrum rate an piscatorio navigio*, *nemo sciebat. Siculi quidem*, *ut sunt lascivi et dicaces*, *aiebant in del-*
42 *phino sedisse et sic tanquam Ariona transvectum.* In narrando autem Cicero consistere facetias putat, dicacitatem in iaciendo. Mire fuit in hoc genere venustus Afer Domitius, cuius orationibus complures huiusmodi narrationes insertae reperiuntur; sed dictorum quoque ab eodem urbane sunt
43 editi libri. Illud quoque genus est positum non in hac veluti iaculatione dictorum et inclusa breviter urbanitate sed in quodam longiore actu, quod de L. Crasso contra Brutum Cicero in secundo de Oratore libro et aliis quibusdam locis
44 narrat. Nam, cum Brutus in accusatione Cn. Planci ex duobus lectoribus ostendisset, contraria L. Crassum patronum eius in oratione, quam de Colonia Narbonensi habuerat, suasisse iis, quae de lege Servilia dixerat: tris excitavit et ipse lectores, hisque patris eius dialogos dedit legendos; quorum cum in Privernati unus, alter in Albano, tertius in Tiburti sermonem habitum complecteretur: requirebat, ubi essent eae possessiones? Omnes autem illas Brutus vendiderat; et tum paterna emancupare praedia turpius habebatur. Similis in apologis quoque et quibusdam interim etiam historiis exponendi gratia consequi solet.

45 Sed acutior est illa atque velocior in urbanitate brevitas. Cuius quidem duplex forma est dicendi ac respon-
46 dendi, sed ratio communis in partem; nihil enim quod in lacessendo dici potest, non etiam in repercutiendo. At quaedam propria sunt respondentium; illa etiam ira concitati afferre solent, haec plerumque in altercatione aut in rogandis testibus requiruntur. Cum sint autem loci plures, ex quibus dicta ridicula ducantur: repetendum est mihi, non omnes eos s convenire; in primis autem ex amphibolia ne-

que illa obscura, quae Atellani e more captant, nec, qualia vulgo iactantur a vilissimo quoque, conversa in maledictum fere ambiguitate; ne illa quidem, quae Ciceroni aliquando sed non in agendo exciderunt, ut dixit, cum is candidatus, qui coci filius habebatur, coram eo suffragium ab alio peteret: *Ego quoque tibi favebo.* Non, quia excludenda sint 48
omnino verba duos sensus significantia, sed quia raro belle respondeant, nisi cum prorsus rebus ipsis adiuvantur. Quale non hoc modo paene et ipsum scurrile Ciceronis est in eundem, de quo supra dixi, Isauricum: *Miror, quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit.*
Sed illud ex eodem genere praeclarum, cum obiiceret Mi- 49
loni accusator in argumentum factarum Clodio insidiarum, quod Bovillas ante horam nonam devertisset, ut expectaret, dum Clodius a villa sua exiret, et identidem interrogaret, quo tempore Clodius occisus esset: respondit, *Sero;* quod vel solum sufficit, ut hoc genus non totum repudietur. Nec 50
plura modo significari solent, sed etiam diversa, ut Nero de servo pessimo dixit: *Nulli plus apud se fidei haberi, nihil ei neque occlusum neque signatum esse.* Pervenit res us- 51
que ad aenigma, quale est Ciceronis in Pletorium Fonteii accusatorem, *cuius matrem*, dixit, *dum vixisset, ludum, postquam mortua esset, magistros habuisse.* Dicebantur autem, dum vixit, infames feminae convenire ad eam solitae; post mortem bona eius venibant. Quanquam hic *ludus* per translationem dictus est, *magistri* per ambiguitatem. In me- 52
talepsin quoque cadit eadem ratio dictorum, ut Fabius Maximus, incusans Augusti congiariorum, quae amicis dabantur, exiguitatem, *heminaria* esse dixit; nam *congiarium* commune liberalitatis atque mensurae, ea mensura ducta in minutionem rerum. Haec tam frigida, quam est nominum 53
fictio adiectis, detractis, mutatis litteris: ut Acisculum, quia esset pactus, *Pacisculum;* et Placidum nomine, quod is acerbus natura esset, *Acidum;* et Tullium, cum fur esset, *Tollium* dictos invenio. Sed haec eadem genera commodius 54
in rebus quam in nominibus respondent. Afer enim venuste Mallium Suram, multum in agendo discursantem, salientem, manus iactantem, togam deiicientem et reponentem, *non*

agere, dixit, *sed satagere*. Est enim dictum per se urba-
num, *satagere*, etiamsi nulla subsit alterius verbi similitudo.
55 Fiunt et adiecta et detracta aspiratione et divisis coniunctis-
que verbis similiter saepius frigida, aliquando tamen reci-
pienda. Eademque condicio est in iis, quae a nominibus
trahuntur. Multa ex hoc Cicero in Verrem, sed ut ab aliis
dicta, modo *futurum*, *ut omnia verreret;* [cum diceretur ei
Verres] modo *Herculi*, quem expilaverat, *molestiorem apro
Erymanthio fuisse;* modo *malum Sacerdotem*, *qui tam ne-
quam verrem reliquisset;* quia Sacerdoti Verres successerat.
56 Praebet tamen aliquando occasionem quaedam felicitas hoc
quoque genere bene utendi: ut pro Caecina Cicero in testem
Sex. Clodium Phormionem, *Nec minus niger*, inquit, *nec mi-
nus confidens quam est ille Terentianus Phormio.*
57 Acriora igitur sunt et elegantiora, quae trahuntur ex
vi rerum. In his maxime valet similitudo, si tamen ad
aliquid inferius leviusque referatur; quae iam veteres illi io-
cabantur, qui Lentulum *Spintherem* et Scipionem *Serapio-
nem* esse dixerunt. Sed ea non ab hominibus modo petitur
verum etiam ab animalibus, ut nobis pueris Iunius Bassus,
58 homo inprimis dicax, *Asinus albus* vocabatur. Et Sarmentus
seu P. Blessus Iulium, hominem nigrum et macrum et pan-
dum, *fibulam ferream* dixit. Quod nunc risus petendi genus
59 frequentissimum est. Adhibetur autem similitudo interim
palam, interim inseri solet parabolae; cuius est generis id
Augusti, qui militi libellum timide porrigenti, *Noli*, inquit,
60 *timere*, *quasi assem elephanto des.* Sunt quaedam veri si-
milia; unde Vatinius dixit hoc dictum, cum reus, agente in
eum Calvo, frontem candido sudario tergeret, idque ipsum
accusator in invidiam vocaret, *Quamvis reus sum*, inquit, *et
61 panem candidum edo.* Adhuc est subtilior illa ex simili
translatio, cum, quod in alia re fieri solet, in aliam mutua-
mur. Ea dicatur sane fictio: ut Chrysippus, cum in trium-
pho Caesaris eborea oppida essent translata, et post dies
paucos Fabii Maximi lignea, *thecas esse oppidorum Cae-
saris* dixit. Et Pedo de mirmillone, qui retiarium conseque-
62 batur nec feriebat, *Vivum*, inquit, *capere vult.* Iungitur
'boliae similitudo, ut a L. Galba, qui pilam negligenter

petenti, *Sic*, inquit, *petis*, *tanquam Caesaris candidatus.*
Nam illud *petis* ambiguum est, securitas similis. Quod hacte- 63
nus ostendisse satis est. Ceterum frequentissima aliorum
generum cum aliis mixtura est, eaque optima, quae ex plu-
ribus constat. Eadem dissimilium ratio est. Hinc eques
Romanus, ad quem in spectaculis bibentem cum misisset Au-
gustus, qui ei diceret, *Ego si prandere volo, domum eo:*
Tu enim, inquit, *non times*, *ne locum perdas.* Ex con- 64
trario non una species. Neque enim eodem modo dixit
Augustus praefecto, quem cum ignominia mittebat, subinde
interponenti precibus, *Quid respondebo patri meo? Dic,*
me tibi displicuisse; quo Galba penulam roganti: *Non pos-*
sum commodare, *domi maneo;* cum coenaculum eius per-
plueret. Tertium adhuc illud: (siquidem, ut ne auctorem po-
nam, verecundia ipsius facit) *Libidinosior es quam ullus*
spado; quo sine dubio et opinio decipitur sed ex contrario.
Et hoc ex eodem loco est sed nulli priorum simile, quod
dixit M. Vestinus, cum ei nuntiatum esset, *Aliquando desi-* *
net putere. Onerabo librum exemplis similemque iis, qui 65
risus gratia componuntur, efficiam, si persequi voluero sin-
gula veterum.

Ex omnibus argumentorum locis eadem occasio est.
Nam et finitione usus est Augustus de pantomimis duobus,
qui alternis gestibus contendebant, cum eorum alterum *sal-*
torem dixit alterum *interpellatorem;* et partitione Galba, 66
cum penulam roganti respondit, *Non pluit*, *non opus est tibi;*
si pluit, *ipse utar*. Proinde genere, specie, propriis, diffe-
rentibus, iugatis, adiunctis, consequentibus, antecedentibus,
repugnantibus, causis, effectis, comparatione parium, maio-
rum, minorum similis materia praebetur. Sicut in tropos
quoque omnes cadit. An non plurima καθ' ὑπερβολὴν di- 67
cuntur? quale refert Cicero de homine praelongo, *caput*
eum ad fornicem Fabium offendisse; et quod P. Oppius
dixit de genere Lentulorum, cum assidue minores parentibus
liberi essent, *nascendo interiturum.* Quid ironia? nonne 68
etiam quae severissime fit, ioci prope genus est? Qua urbane
usus est Afer, cum Didio Gallo, qui provinciam ambitiosis-
sime petierat, deinde, impetrata ea, tanquam coactus quere-

batur, *Age*, inquit, *aliquid et rei publicae causa elabora;* quaque Cicero lusit, cum, Vatinii morte nuntiata, cuius parum
69 certus dicebatur auctor, *Interim*, inquit, *usura fruar*. Idem per allegorian M. Caelium, melius obiicientem crimina quam defendentem, *Bonam dextram*, *malam sinistram habere* dicebat. Emphasi A. Tullius dixit, *ferrum in Tuc-*
70 *cium incidisse*. Figuras quoque mentis, quae σχήματα διανοίας dicuntur, res eadem recipit omnes, in quas nonnulli diviserunt species dictorum. Nam et interrogamus et dubitamus et affirmamus et minamur et optamus, quaedam ut miserantes, quaedam ut irascentes dicimus. Ridiculum est au-
71 tem omne, quod aperte fingitur. Stulta reprehendere facillimum est, nam per se sunt ridicula; sed rem urbanam facit aliqua ex nobis adiectio. Stulte interrogaverat exeuntem de theatro Carpathium Titius Maximus, an spectasset? fecit Carpathius dubitationem eius stultiorem dicendo, *Non*, *sed in orchestra pila lusi.*

72 Refutatio cum sit in negando, redarguendo, defendendo, elevando: ridicule negavit Manius Curius; nam, cum eius accusator in sipario omnibus locis aut nudum eum in nervo aut ab amicis redemptum ex alea pinxisset: *Ergo*
73 *ego*, inquit, *nunquam vici?* Redarguimus interim aperte, ut Cicero Vibium Curium multum de annis aetatis suae mentientem, *Tum ergo*, *cum una declamadamus*, *non eras natus;* interim et simulata assensione, ut idem Fabia Dolabellae dicente, triginta se annos habere, *Verum est*, inquit; *nam*
74 *hoc illam viginti annis audio*. Belle interim subiicitur pro eo, quod neges, aliud mordacius: ut Iunius Bassus, querente Domitia Passieni, quod incusans eius sordes calceos eam veteres diceret vendere solere, *Non mehercules*, inquit, *hoc unquam dixi; sed dixi*, *emere te solere*. Defensionem imitatus est eques Romanus, qui obiicienti Augusto,
75 quod patrimonium comedisset, *Meum*, inquit, *putavi*. Elevandi ratio est duplex, ut aut verecundiam quis aut iactantiam minuat: quemadmodum C. Caesar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana, quod is se passum pro Caesare pugnantem gloriabatur, *Nunquam fugiens* , inquit; aut crimen obiectum, ut Cicero obiurgan-

tibus, quod sexagenarius Publiliam virginem duxisset, *Cras
mulier erit*, inquit. Hoc genus dicti consequens vocant 76
quidam, atque illi simile, quod Cicero Curionem semper ab
excusatione aetatis incipientem, *facilius cotidie prooemium
habere*, dixit; quia ista natura sequi et cohaerere videantur.
Sed elevandi genus est etiam causarum relatio, qua Ci- 77
cero est usus in Vatinium. Qui pedibus aeger, cum vellet
videri commodioris valetudinis factus et diceret, se iam bina
milia passuum ambulare, *Dies enim*, inquit, *longiores sunt.*
Et Augustus nuntiantibus Tarraconensibus, palmam in ara
eius enatam, *Apparet*, inquit, *quam saepe accendatis.*
Transtulit crimen Cassius Severus. Nam cum obiurgare- 78
tur a praetore, quod advocati eius L. Varo Epicureo, Cae-
saris amico, convicium fecissent, *Nescio*, inquit, *qui convi-
ciati sint, et puto Stoicos fuisse.*

Repercutiendi multa sunt genera, venustissimum,
quod etiam similitudine aliqua verbi adiuvatur: ut Trachalus
dicenti Suelio, *Si hoc ita est, is in exilium; si non est ita,
redis*, inquit. Elusit Cassius Severus obiiciente quodam, 79
quod ei domo sua Proculeius interdixisset, respondendo,
Numquid ergo illuc accedo? Sic eluditur et ridiculum ridi-
culo: ut divus Augustus, cum ei Galli torquem aureum cen-
tum pondo dedissent, et Dolabella per iocum temptans tamen
ioci sui eventum dixisset, *Imperator, torque me dona: Ma-
lo*, inquit, *ter civica donare;* mendacium quoque mendacio, 80
ut Galba, dicente quodam, victoriato se uno in Sicilia quin-
que pedes longam murenam emisse: *Nihil*, inquit, *mirum;
nam ibi tam longae nascuntur, ut iis piscatores pro resti-
bus* cingantur. Contraria est neganti confessionis 81
simulatio, sed ipsa quoque multum habet urbanitatis. Sic
Afer, cum ageret contra libertum Claudii Caesaris, et ex di-
verso quidam condicionis eiusdem, cuius erat litigator, ex-
clamasset, *Praeterea tu semper in libertos Caesaris dicis:
Nec mehercule*, inquit, *quicquam proficio.* Cui vicinum
est non negare, quod obiicitur, cum et id palam falsum est
et inde materia bene respondendi datur: ut Catulus dicenti
Philippo, *Quid latras? Furem video*, inquit. In se dicere 82
non fere est nisi scurrarum et in oratore utique minime pre-

babile; quod fieri totidem modis quot in alios potest. Ideo-
83 que hoc, quamvis frequens sit, transeo. Illud vero, etiamsi ridiculum est, indignum tamen homine tolerabili, quod aut turpiter aut potenter dicitur; quod fecisse quendam scio, qui humiliori libere adversus se loquenti, *Colaphum*, inquit, *tibi ducam et formulam scribam*, *quod caput durum habeas*. Hic enim dubium est, utrum ridere audientes an indignari debuerint.

84 Superest genus decipiendi opinionem aut dicta aliter intelligendi, quae sunt in omni hac materia vel venustissima. Inopinatum et a lacessente poni solet, quale est, quod refert Cicero, *Quid huic abest, nisi res et virtus?* aut illud Afri, *Homo in agendis causis optime vestitus;* et in occurrendo, ut Cicero, audita falsa Vatinii morte, cum obvium libertum eius interrogasset, *Rectene omnia?* dicenti,
85 *Recte; Mortuus est?* inquit. Plurimus autem circa simulationem et dissimulationem risus est, quae sunt vicina et prope eadem; sed simulatio est certam opinionem animi sui imitantis, dissimulatio aliena se parum intelligere fingentis. Simulavit Afer, cum in causa subinde dicentibus, Celsinam de re cognovisse, quae erat potens femina: *Quis*
86 *est*, inquit, *iste?* Celsinam enim videri sibi virum finxit. Dissimulavit Cicero, cum Sex. Annalis testis reum laesisset, et instaret identidem accusator ei, *Dic*, *M. Tulli*, *numquid potes de Sex. Annali?* versus enim dicere coepit de libro Ennii annali sexto:

Quis potis ingentis causas evolvere belli.

87 Cui sine dubio frequentissimam dat occasionem ambiguitas: ut Cascellio, qui consultatori dicenti, *Navem dividere volo;* *Perdes*, inquit. Sed averti intellectus et aliter solet, cum ab asperioribus ad leniora deflectitur: ut qui interrogatus, quid sentiret de eo, qui in adulterio deprehensus esset, *Tar-*
88 *dum fuisse* respondit. Ei confine est, quod dicitur per suspicionem: quale illud apud Ciceronem querenti, quod uxor sua ex fico sese suspendisset, *Rogo*, *des mihi surculum ex illa arbore*, *ut inseram*. Intelligitur enim, quod non dicitur.
89 Et hercule omnis salse dicendi ratio in eo est, ut aliter, quam est rectum verumque, dicatur; quod fit totum fingen-

dis aut nostris aut alienis persuasionibus aut dicendo, quod
fieri non potest. Aliena finxit Iuba, qui querenti, quod ab 90
equo suo esset aspersus, *Quid? Tu*, inquit, *me Hippocen-
taurum putas?* sua C. Cassius, qui militi sine gladio decur-
renti, *Heus, commilito, pugno bene uteris*, inquit. Et Galba
de piscibus, qui cum pridie ex parte adesi et versati postera
die appositi essent, *Festinemus, alii subcoenant*, inquit.
Tertium illud Cicero, ut dixi, adversus Curium; fieri enim
certe non poterat, ut, cum declamaret, natus non esset. Est 91
et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Caesar. Nam cum
testis diceret, a reo femina sua ferro petita, et esset facilis
reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare
voluisset: *Quid enim faceret*, inquit, *cum tu galeam et lo-
ricam haberes?* Vel optima est simulatio contra simulantem, 92
qualis illa Domitii Afri fuit: Vetus habebat testamentum, et
unus ex amicis recentioribus, sperans aliquid ex mutatione
tabularum, falsam fabulam intulerat, consulens eum, an pri-
mipilari seni iam testato rursus suaderet ordinare suprema
iudicia. *Noli*, inquit, *facere; offendis illum.*

Iucundissima sunt autem ex his omnibus lenia et, ut sic 93
dixerim, boni stomachi: ut Afer idem ingrato litigatori con-
spectum eius in foro vitanti per nomenclatorem missum ad
eum, *Amas me*, inquit, *quod te non vidi?* Et dispensatori,
qui, cum ad reliqua non responderet, dicebat subinde, *Non
comedi panem et aquam bibo: Passer redde, quod debes.*
Quae ὑπὸ τὸ ἦθος vocant. Est gratus iocus, qui minus ex- 94
probrat quam potest, ut idem dicenti candidato, *Semper do-
mum tuam colui;* cum posset palam negare, *Credo*, inquit,
et verum est. Interim de se dicere ridiculum et, quod in
alium si absentem diceretur, urbanum non erat, quoniam
ipsi palam exprobratur, movet risum: quale Augusti est, cum 95
ab eo miles nescio quid improbe peteret, et veniret contra
Marcianus, quem suspicabatur et ipsum aliquid iniuste roga-
turum: *Non magis*, inquit, *faciam, commilito, quae petis,
quam quod Marcianus a me petiturus est.*

Adiuvant urbanitatem et versus commode positi, seu 96
toti ut sunt, (quod adeo facile est, ut Ovidius ex tetrastichon
Macri carmine librum in malos poetas composuerit) quod fit

gratius, si qua etiam ambiguitate conditur: ut Cicero in Lar-
tium, hominem callidum et versutum, cum is in quadam causa
suspectus esset, *Nisi si qua Ulixes intervasit Lartius;* seu
97 verbis ex parte mutatis: ut in eum, qui, cum antea stultissi-
mus esset habitus, post acceptam hereditatem primus senten-
tiam rogabatur, *Cuius hereditas est*, *quam vocant sapien-
tiam*, pro illo, *facilitas est;* seu ficti notis versibus similes,
98 quae παρῳδία dicitur; et proverbia opportune aptata: ut
homini nequam lapso et, ut allevaretur, roganti, *Tollat te,
qui non novit.* Ex historia etiam ducere urbanitatem,
eruditum est: ut Cicero fecit, cum ei testem in iudicio Ver-
ris roganti dixisset Hortensius, *Non intelligo haec aenigmata.
Atqui debes*, inquit, *cum Sphingem domi habeas;* accepe-
rat autem ille a Verre Sphingem aeneam magnae pecuniae.
99 Subabsurda illa constant stultissimi imitatione, et
quae, nisi fingantur, stulta sunt: ut, qui mirantibus, quod hu-
mile candelabrum emisset, *Pransorium erit*, inquit. Sed
illa similia absurdis sunt acria, quae tanquam sine ratione
dicta feruntur: ut servus Dolabellae, cum interrogaretur, an
dominus eius auctionem proposuisset, *Domum*, inquit, *ven-
100 didit.* Deprehensi interim pudorem suum ridiculo aliquo
explicant: ut, qui testem dicentem se a reo vulneratum in-
terrogaverat, an cicatricem haberet, cum ille ingentem in
* femine ostendisset, *Latus*, inquit, *oportuit.* Contumeliis
quoque uti belle datur: ut Hispo obiicienti bis acerba cri-
* mina accusatori, *Mentiris*, inquit. Et Fulvius Propinquus le-
gato interroganti, an in tabulis, quas proferebat, chirogra-
phus esset, *Et verus*, inquit, *domine.*
101 Has aut accepi species aut inveni frequentissimas, ex
quibus ridicula ducerentur; sed repetam necesse est, infini-
tas esse tam salse dicendi quam severe, quas praestat per-
sona, locus, tempus, casus denique, qui est maxime varius.
102 Itaque haec, ne omisisse viderer, attigi; illa autem, quae de
* usu ipso et modo iocandi complexus sum, adeo infirmarem.
Plane necessaria his adiicit Domitius Marsus, qui de
urbanitate diligentissime scripsit, quaedam non ridicula sed
cuilibet severissimae orationi convenientia eleganter dicta et
proprio quodam lepore iucunda; quae sunt quidem urbana

sed risum tamen non habent. Neque enim ei de risu sed de 103
urbanitate est opus institutum, quam propriam esse nostrae civitatis et sero sic intelligi coeptam, postquam Urbis appellatione, etiamsi nomen proprium non adiiceretur, Romam tamen accipi sit receptum. Eamque sic finit: Urbanitas 104
est virtus quaedam in breve dictum coacta et apta ad delectandos movendosque homines in omnem affectum animi, maxime idonea ad resistendum vel lacessendum, prout quaeque res aut persona desiderat. Cui si brevitatis exceptionem detraxeris, omnes orationis virtutes complexa sit. Nam, si consistat rebus et personis: quod in utrisque oporteat dicere, perfectae eloquentiae est. Cur autem brevem esse eam voluerit, nescio quidem. At, quam in eodem libro dicat 105
fuisse et in multis, narrandi urbanitatem paulo post ita finit, Catonis (ut ait) opinionem secutus, Urbanus *homo erit, cuius multa bene dicta responsaque erunt, et qui in sermonibus, circulis, conviviis, item in contionibus, omni denique loco ridicule commodeque dicet. Risus erunt, quicunque haec faciet orator.* Quas si recipimus finitiones, 106
quidquid bene dicetur, et urbane dicti nomen accipiet. Ceterum illi, qui hoc proposuerat, consentanea fuit illa divisio, ut dictorum urbanorum alia seria alia iocosa alia media faceret. Nam est eadem omnium bene dictorum. Verum mihi etiam iocosa quaedam videntur posse non satis urbane referri. Nam meo quidem iudicio illa est urbanitas, in qua 107
nihil absonum, nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum neque sensu neque verbis neque ore gestuve possit deprehendi; ut non tam sit in singulis dictis quam in toto colore dicendi, qualis apud Graecos ἀττικισμὸς ille reddens Athenarum proprium saporem. Ne tamen iudicium Marsi, 108
hominis eruditissimi, subtraham: seria partitur in tria genera, honorificum, contumeliosum, medium. Et honorifici ponit exemplum Ciceronis pro Ligario apud Caesarem, *Qui nihil soles oblivisci nisi iniurias;* et contumeliosi, quod At- 109
tico scripsit de Pompeio et Caesare, *Habeo, quem fugiam; quem sequar, non habeo;* et medii, quod ἀποφθεγματικὸν vocat et est ita, cum dixerit, *Nec gravem mortem accidere viro forti posse nec immaturam consulari neque miseram*

sapienti. Quae omnia sunt optime dicta; sed cur proprie
110 nomen urbanitatis accipiant, non video. Quod si non totus, ut mihi videtur, orationis color meretur, sed etiam singulis dictis tribuendum est: illa potius urbana dixerim, quae sunt generis eiusdem, quo ridicula dicuntur et tamen ridicula non sunt, ut de Pollione Asinio seriis iocisque pariter accom
111 modato dictum est, *Esse eum omnium horarum;* et de actore facile dicente ex tempore, *Ingenium eum in numerato habere;* etiam Pompeii, quod refert Marsus, in Ciceronem diffidentem partibus, *Transi ad Caesarem, me timebis.* Erat enim, si de re minore aut alio animo aut denique non ab ipso dictum fuisset, quod posset inter ridicula numerari.
112 Etiam illud, quod Cicero Cerelliae scripsit reddens rationem, cur illa C. Caesaris tempora tam patienter toleraret, *Haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho;* stomachus enim ille habet aliquid ioco simile. Haec, quae movebant, dissimulanda mihi non fuerunt; in quibus ut erraverim, legentes tamen non decepi, indicata et diversa opinione, quam sequi magis probantibus liberum est.

DE ALTERCATIONE.

IV. Altercationis praecepta poterant videri tunc inchoanda, cum omnia, quae ad continuam orationem pertinent, peregissem, nam est usus eius ordine ultimus; sed, cum sit posita in sola inventione, neque habere dispositionem possit nec elocutionis ornamenta magnopere desideret aut circa memoriam et pronuntiationem laboret: prius quam secundam quinque partium, hanc, quae tota ex prima pendet, tractaturus non alieno loco videor; quam scriptores alii fortasse ideo reliquerunt, quia satis ceteris praeceptis in
2 hanc quoque videbatur esse prospectum. Constat enim ex intentione ac depulsione, de quibus satis traditum est; quia, quidquid in actione perpetua circa probationes utile est, idem in hac brevi atque concisa prosit necesse est. Neque alia dicuntur in altercatione sed aliter, aut interrogando aut respondendo. Cuius rei fere omnis observatio in illo testium
3 loco excussa nobis est. Tamen quia latius hoc opus aggressi sumus, neque perfectus orator sine hac virtute dici potest,

paululum impendamus huic quoque peculiaris operae, quae
quidem in quibusdam causis ad victoriam vel plurimum valet.
Nam ut in qualitate generali, in qua, rectene factum quid an 4
contra sit, quaeritur, perpetua dominatur oratio; et quaestio-
nem finitionis actiones plerumque satis explicant et omnia
paene, in quibus de facto constat aut coniectura artificiali
ratione colligitur: ita in iis causis, quae sunt frequentissimae,
quae vel solis extra artem probationibus vel mixtis conti-
nentur, asperrima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixe-
ris magis mucrone pugnari. Nam et firmissima quaeque me- 5
moriae iudicis inculcanda sunt, et praestandum, quidquid in
actione promisimus, et refellenda mendacia. Nusquam est
denique, qui cognoscit, intentior. Nec immerito quidam
quanquam in dicendo mediocres hac tamen altercandi prae-
stantia meruerunt nomen patronorum. At quidam litigatori- 6
bus suis illum modo ambitiosum declamandi sudorem prae-
stitisse contenti cum turba laudantium destituunt subsellia
pugnamque illam decretoriam imperitis ac saepe pullatae
turbae relinquunt. Itaque videas alios plerumque iudiciis 7
privatis ad actiones advocari alios ad probationem. Quae
si dividenda sunt officia: hoc certe magis necessarium est,
pudendumque dictu, si plus litigantibus prosunt minores. In
publicis certe iudiciis vox illa praeconis praeter patronos
ipsum, qui egerit, citat.

Opus est igitur inprimis ingenio veloci ac mobili, 8
animo praesenti et acri. Non enim cogitandum sed dicendum
statim est et prope sub conatu adversarii manus exigenda.
Quare cum in omni parte huiusce officii plurimum facit, to-
tas non diligenter modo sed etiam familiariter nosse causas:
tum in altercatione maxime necessarium est, omnium per-
sonarum, instrumentorum, temporum, locorum habere no-
titiam. Alioqui et tacendum erit saepe et, aliis subiicienti-
bus, plerumque studio loquendi fatue modo accedendum;
quo nonnunquam accidit, ut in nostra credulitate aliena stul-
titia erubescamus. Neque tantum hoc ipsis monitoribus cla- 9
rescit; quidam faciunt aperte, quae rixemur. Videas enim *
plerosque ira percitos exclamantes, ut iudex audiat, contra-
rium id esse, quod admoneantur, sciatque ille, qui pronuntia-

10 turus est in causa, malum, quod tacetur. Quare bonus alter-
cator vitio iracundiae careat; nullus enim rationi magis
obstat affectus et fert extra causam et plerumque deformia
convicia facere ac mereri cogit et in ipsos nonnunquam iu-
dices incitat. Melior moderatio ac nonnunquam etiam pa-
tientia. Neque enim refutanda tantum, quae ex contrario
dicuntur, sed contemnenda, elevanda, ridenda sunt; nec us-
quam plus loci recipit urbanitas. Hoc, dum ordo est et
pudor; contra turbantes audendum et impudentiae fortiter
11 resistendum. Sunt enim quidam praeduri in hoc oris, ut ob-
strepant ingenti clamore et medios sermones intercipiant et
omnia tumultu confundant, quos ut non imitari sic acriter
propulsare oportebit, et ipsorum improbitatem retundendo,
et iudices vel praesidentes magistratus appellando frequen-
tius, ut loquendi vices serventur. Non est res animi iacentis
et mollis supra modum frontis, fallitque plerumque, quod
12 probitas vocatur, quae est imbecillitas. Valet autem in al-
tercatione plurimum acumen, quod sine dubio ex arte non
13 venit; natura enim non docetur, arte tamen adiuvatur. In
qua praecipuum est, semper id in oculis habere, de quo
quaeritur et quod volumus efficere; quia propositum tenen-
tes in rixam non ibimus nec causae debita tempora convi-
ciando conteremus gaudebimusque, si hoc adversarius facit.

14 Omni tempore fere parata sunt meditatis diligenter,
quae aut ex adverso dici aut responderi a nobis possint.
Nonnunquam tamen solet hoc quoque esse artis genus, ut
quaedam in actione dissimulata subito in altercando profe-
rantur; est inopinatis eruptionibus aut incursion ex insidiis fa-
ctae simillimum. Id autem tum faciendum, cum est aliquid,
cui responderi non statim possit; potuerit autem, si tempus
ad disponendum fuisset. Nam, quod fideliter firmum est, a
primis statim actionibus arripere optimum est, quo saepius
15 diutiusque dicatur. Illud vix saltem praecipiendum videtur,
ne turbidus et clamosus tantum sit altercator, et quales fere
sunt, qui litteras nesciunt. Nam improbitas, licet adversario
molesta sit, iudici invisa est. Nocet etiam diu pugnare in iis,
16 quae obtinere non possis. Nam, ubi vinci necesse est, ex-
pedit cedere; quia, sive plura sunt, de quibus quaeritur, fa-

cilior erit in ceteris fides, sive unum, mitior solet poena irrogari verecundiae. Nam culpam praesertim deprehensam pertinaciter tueri, culpa altera est.

Dum stat acies: multi res consilii atque artis est, ut 17
errantem adversarium trahas et ire quam longissime cogas, ut vana interim spe exultet. Ideo quaedam bene dissimulantur instrumenta. Instant enim et saepe discrimen omne committunt, quod deesse nobis putant, et faciunt probationibus
nostris auctoritatem postulando. Expedit etiam dare aliquid 18
adversario, quod pro se putet, quod apprehendens maius aliquid cogatur dimittere; duas interim res proponere, quarum utramlibet male sit electurus; quod in altercatione fit potentius, quam in actione, quia in illa nobis ipsi respondemus, in hac adversarium quasi confessum tenemus. Est in- 19
primis acuti videre, quo iudex dicto moveatur, quid respuat; quod et vultu saepissime et aliquando etiam dicto aliquo factove eius deprehenditur. Et instare proficientibus et ab iis, quae non adiuvent, quam mollissime pedem oportet referre. Faciunt hoc medici quoque, ut remedia proinde perseverent adhibere vel desinant, ut illa recipi vel respui vident. Nonnunquam, si rem evolvere propositam facile non 20
sit, inferenda est alia quaestio, atque in eam iudex, si fieri potest, avocandus. Quid enim, cum respondere non possis, agendum est, nisi ut aliud invenias, cui adversarius respondere non possit? In plerisque idem est, ut dixi, qui circa 21
testes, locus et personis modo distat, quod hic patronorum inter se certamen illic pugna inter testem et patronum.

Exercitatio vero huius rei longe facilior. Nam est utilissimum, frequenter cum aliquo, qui sit studiorum eorundem, sumere materiam vel verae vel etiam fictae controversiae, et diversas partes altercationis modo tueri; quod idem etiam in simplici genere quaestionum fieri potest. Ne illud quidem 22
ignorare advocatum volo, quo quaeque ordine probatio sit apud iudicem proferenda; cuius rei eadem in argumentis ratio est, ut potentissima prima et summa ponantur. Illa enim ad credendum praeparant iudicem, haec ad pronuntiandum.

DE IUDICIO ET CONSILIO.

V. His pro nostra facultate tractatis non dubitassem transire protinus ad dispositionem, quae ordine ipso sequitur, nisi vererer, ne, quoniam fuerunt, qui iudicium inventioni subiungerent, praeterisse hunc locum quibusdam viderer, qui mea quidem opinione adeo partibus operis huius omnibus connexus ac mixtus est, ut ne a sententiis quidem aut verbis saltem singulis possit separari, nec magis arte
2 traditur quam gustus aut odor. Ideoque nos, quid in quaque re sequendum cavendumque sit, docemus ac deinceps docebimus, ut ad ea iudicium dirigatur. Praecipiam igitur, ne, quod effici non potest, aggrediamur, ut contraria vitemus et communia, ne quid in eloquendo corruptum, obscurum sit? Referatur oportet ad sensus, qui non docentur.

3 Nec multum a iudicio credo distare consilium, nisi quod illud ostendentibus se rebus adhibetur, hoc latentibus et aut omnino nondum repertis aut dubiis. Et iudicium frequentissime certum est, consilium vero est ratio quaedam alte petita et plerumque plura perpendens et comparans ha-
4 bensque in se et inventionem et iudicationem. Sed ne de hoc quidem praecepta in universum expectanda sunt. Nam ex re sumitur, cuius locus ante actionem est frequenter; nam Cicero summo consilio videtur in Verrem vel contrahere tempora dicendi maluisse quam in eum annum, quo erat
5 Q. Hortensius consul futurus, incidere. Et in ipsis actionibus primum ac potentissimum obtinet locum; nam, quid dicendum, quid tacendum, quid differendum sit, exigere consilii est; negare sit satis an defendere, ubi prooemio utendum et quali, narrandumne et quomodo, iure prius pugnandum an aequo, qui sit ordo utilissimus, tum omnes colores, aspere
6 an leniter an etiam summisse loqui expediat. Sed haec quoque, ut quisque passus est locus, monuimus, idemque in reliqua parte faciemus; pauca tamen exempli gratia ponam, quibus manifestius appareat, quid sit, quod demonstrari posse
7 praeceptis non arbitror. Laudatur consilium Demosthenis, quod, cum suaderet bellum Atheniensibus parum id prospere expertis, nihil adhuc factum esse ratione monstrat; poterat enim emendari negligentia; at, si nihil esset erratum, melio-

ris in posterum spei non erat ratio. Idem, cum offensam 8
vereretur, si obiurgaret populi segnitiam in asserenda liber-
tate rei publicae, maiorum laude uti maluit, qui rem publi-
cam fortissime administrassent. Nam et faciles habuit aures,
et natura sequebatur, ut meliora probantes peiorum poeni-
teret. Ciceronis quidem vel una pro Cluentio quamlibet 9
multis exemplis sufficiet oratio. Nam quod in eo consilium
maxime mirer? primamne expositionem, qua matri, cuius fi-
lium premebat auctoritas, abstulit fidem? an, quod iudicii
corrupti crimen transferre in adversarium maluit quam ne-
gare propter inveteratam, ut ipse dicit, infamiam? an, quod
in re invidiosa legis auxilio novissime est usus? quo genere
defensionis etiam offendisset nondum praemollitas iudicum
mentes; an, quod se ipsum invito Cluentio facere testatus
est? Quid pro Milone? quod non ante narravit, quam prae- 10
iudiciis omnibus reum liberaret? quod insidiarum invidiam in
Clodium vertit, quanquam revera fuerat pugna fortuita? quod
factum et laudavit et tamen voluntate Milonis removit? quod
illi preces non dedit et in earum locum ipse successit? In-
finitum est enumerare, ut Cottae detraxerit auctoritatem, ut
pro Ligario se opposuerit, Cornelium ipsa confessionis fidu-
cia eripuerit. Illud dicere satis habeo, nihil esse non modo 11
in orando sed in omni vita prius consilio, frustraque sine eo
tradi ceteras artes, plusque vel sine doctrina prudentiam
quam sine prudentia facere doctrinam. Aptare etiam oratio-
nem locis, temporibus, personis est eiusdem virtutis. Sed hic
quia latius fusus est locus mixtusque cum elocutione: tracta-
bitur, cum praecipere de apte dicendo coeperimus.